

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

AHALİNİN GİDİŞİ

Serdar Korucu

SÖYLEŞİ

AHALİNİN GİDİŞİ

MUSA DAĞ 1939

serdar korucu

SERDAR KORUCU

İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi'nde felsefe eğitimi gördü. Çeşitli televizyon kanallarının haber merkezi ve haber programı bölümlerinde editör/yapımcı/danışman olarak çalıştı. 2012'den beri *CNN Türk*'te editörlük yapıyor. Ulusal/uluslararası medya mecralarında dezavantajlı gruplar ve nefret söylemi üzerine haber, röportaj ve özel dosyalar hazırladı.

Yayımlanmış çalışmaları: *Yabancı Gazetecilerin Gözüyle Kürt Sorunu* (Güncel Yayıncılık, 2009); *Suriye Yerle Bir Olduktan Sonra* (Hayata Destek Derneği, 2013); Aris Nalcı ile birlikte *2015'ten 50 Yıl Önce, 1915'ten 50 Yıl Sonra: 1965* (Ermeni Kültür Derneği, 2014), *Patriklik Fotoğrafçısı Dimitrios Kalumenos'un Objektifinden 6-7 Eylül 1955* (İstos Yayınları, 2015-2016, iki cilt), *Misafir* (Can Yayınları, 2016), Güven Gürkan Öztan ile birlikte *Tutku, Değişim ve Zarafet-1950'li Yıllarda İstanbul* (Doğan Kitap, 2017), *Halepsizler* (Aras Yayıncılık, 2018) ve *Sancak Düştü: İskenderun Sancağı'ndan Hatay'a "Ermeni Meselesi"* (Aras Yayıncılık, 2021).

usul gereği

Bu kitap, Serdar Korucu'nun 2018-2019 yılları arasında, Türkiye, Ermenistan, Lübnan ve Fransa'da, 1939'da Ermenilerin Musa Dağ'dan ayrılmalarına, yani halk ağızındaki deyişle "ahalinin gidişi"ne tanık olan Musa Dağlılarla yaptığı röportajlardan oluşmaktadır.

Metinde, Ermenice yapılan röportajlar sırasında kullanılan Türkçe sözcükler *italik* dizildi.

Gerekli görülen yerlerde dipnotlarla açıklamalarda bulunuldu. Kitabın sonunda yer alan fotoğraflara ulaşmamızı sağlayan, Anadolu'daki Ermeni köy ve kent yaşantısına dair hafızayı canlandırmak amacıyla yayın yapan Houshamadyan ekibine (www.houshamadyan.org) teşekkür ederiz.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı. -

yayıncının notu

AHALİNİN GİDİŞİ

MUSA DAĞ 1939

ARAS YAYINCILIK

İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1

34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02

Fax: (0212) 252 65 19

info@arasyayincilik.com

www.arasyayincilik.com

Sertifika No: 10728

ARAS-ULU 257

AHALİNİN GİDİŞİ

MUSA DAĞ 1939

SERDAR KORUCU

EDİTÖR

Emre Can Dağlıoğlu

YAYIMA HAZIRLAYAN

Onur Koçyiğit

TASARIM

Melisa Arsenyan

KAPAK FOTOĞRAFI

Hatay'ın Türkiye'ye iltihakıyla bölgeden ayrılan Ermeniler, Yoğunluk, 1939

(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Houshamadyan arşivi (www.houshamadyan.org)

© 2021, Aras Yayıncılık

© 2021, Serdar Korucu

ISBN 9786052100929

BASKI

Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul

Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Ocak 2021, İstanbul

AHALİNİN GİDİŞİ MUSA DAĞ 1939

şerdar korucu

BAŞLARKEN

*Artık konuşma zamanı geldi;
Çekilen acılar unutuluyor çünkü*
William Shakespeare¹

“Zaman iyileştirir.” Bu çok bilinen söz dillere pelesenk olsa bile, sıla hasreti için geçerli olduğunu söylemek zor. Çünkü bu duygu yıllar içinde azalmak bir yana dursun, bilakis artıyor. Yaşlılık özellikle de göçmenlerde sıla hasretini körüklüyor. Mesela sonradan öğrenilen dil, elli yıl boyunca her gün konuşulmuş dahi olsa yıllar geçtikçe yer yer aşınıyor, alttan anadil kendini gösteriyor hasretin itici gücüyle. Yaşlılık sürecinde pek çok kişi rüyalarını artık sadece anadillerinde görmeye başlıyor ve tek duydukları isim –eğer değiştirilmişse– eski isimleri oluyor.²

Bu hasretin bir hastalığa neden olduğu düşünülüyor. Hastalık, 1678’de Johannes Hofer adında İsviçreli bir doktorun, Basel’e yükseköğrenim için gelen ve evine duyduğu hasret nedeniyle hasta düşen Bernli bir genç hakkında yazdığı doktora teziyle bilinir oldu. Yunanca adı “nostos”, yani “eve dönüş” ve “algos”, yani “acı” kelimelerinin birleşiminden oluşan *nostalgia* hastalığının en çok görüldüğü kişiler, askerler ya da ülkelerin-

1 William Shakespeare, *III. Richard*, çev. Bülent Bozkurt (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), s. 49.

2 Douwe Draaisma, *Sıla Hasreti Fabrikası*, çev. Dürrin Tunç (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s. 113.

den ayrılan, ayrılmak zorunda kalan göçmenlerdi. Bu durumu sadece yalnızlık duygusuyla açıklamak mümkün değil. Çünkü Douwe Draaisma'ya göre zorunlu göç, aile fertleriyle birlikte gitmeye mecbur kalınmışsa, kişinin kendi iradesiyle çekip gitmesinden daha çok sıla hasretine yol açmakta.³ Yani özlenen sadece geride bırakılan aile değil, kelimenin tam anlamıyla “sıla.”

1846'da Fransız doktor Louis Alexandre Hippolyte Leroy-Dupré bu sorunun “hızlı iletişim imkânları sayesinde” azalacağını düşünmüştü.⁴ Jules Verne'i de heyecanlandırarak 1872'de ona *Seksen Günde Devr-i Alem*'i yazdıracak dönemin iletişim imkânları, buharlı gemiler, demiryolu, kargo ve posta gemileri ve telgraftan ibaretti. Sonrasında iletişim, Dupré'nin de öngöremeyeceği kadar hızlandı, ancak sıla hasreti ortadan kalkmadı. Tıpkı 1930'ların sonunda dünyanın dört bir yanına dağılan Musa Dağlılarda sona ermediği gibi...

Memleketleri Musa Dağ, bugün Türkiye sınırları içinde 175 kilometre boyunca dört şehre, Antep, Maraş, Osmaniye ve Hatay'a yayılan, 2 bin 240 metre yükseklikte, bilinen en eski ismi Amanos olan sıradağların güney parçasını oluşturuyor. Antakya'nın güneybatısında kalan bu bölge, Eski Dünya'nın merkezi Akdeniz'i yukarıdan izleyip sırtını Suriye düzlüklerine veren, bir yanıla hududun karşısındaki Ermeni yerleşimi Kesab'ı arkasında saklayan Kasyus, Cebel-i Akra ya da namı diğer Kel Dağı'na bakan, yüzlerce yıldır Ermenilere yurt olmuş, Hıdırbek/Hıdırbey, Yoğunoluk, Kebusiye (bugünkü adıyla Kapısuyu), Hacıhabibli (Eriklikuyu), Bityas (Batıayaz) ve Vakıf (Vakıflı) köyleriyle eşsiz tarihe sahip özel bir yer.

Bugün Musa Dağ'ın adı anıldığında akla ilk gelen turizm oluyor. 2000'li yılların başında güçlenen Avrupa Birliği rüzgârının etkisindeki hükümetin medya eliyle Vakıflı'yı “tek Er-

³ *age*, s. 111.

⁴ Andreea Deciu Ritivoi, *Yesterday's Self: Nostalgia and the Immigrant Identity* (Oxford: Rowman and Littlefield, 2002), s. 24.

meni köyü” olarak lanse etmesi, artan ilginin başlıca nedenlerinden biri. Politikacılarla yerli-yabancı basın mensupları bir dönem köye adeta çıkarma yapmış, yerli-yabancı turistler de onları takip etmişti. Vakıflı, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan tanıtım içerikli internet sitesinde “Anadolu’nun son Ermeni köyü” diye anılıyor hâlâ; oysa bu ifade içerikte değiştirilip “Türkiye’nin bütün nüfusu Ermenilerden oluşan tek köyü” diye takdim ediliyor.⁵ 1915 öncesinde Anadolu’da var olan yüzlerce Ermeni köyüne ne olduğuna hiç değinmeden... Bakanlık tarafından köy için kullanılan “son” ile “tek” vurgusu arasındaki farkın anlamı, 48 yıl sonra İstanbul’dan Vakıflı’ya kesin dönüş yapan Misak Hergel şöyle açıklıyor:

Medya bu ifadeyi kullanmaya başlayınca popüler oldu. Hükümet Avrupa Birliği’ne yaklaşırken Vakıflı köyü bir vitrin olarak kullanıldı, hani “Bizi soykırımla suçluyorsunuz ama halen nüfusu-muhtarı Ermeni olan köyümüz var” gibisinden. Hatta bir ara abartıp “Ermenistan dışındaki dünyadaki tek Ermeni köyü” demeye başladılar. “Tek” olduğunuzda pozitif bir ayrımcılık uygulanıyor gibi bir şey ya da olmayanların arasında teksiniz gibi bir anlam çıkıyor. Ben onun yerine “son Ermeni köyü” ifadesini kullanmayı tercih ediyorum.⁶

2020 Türkiye’si’nde Ankara’nın da, toplumun da AB heyecanını sona erdi fakat dağdaki köylere turist ilgisi sürüyor. 2007’de açılan Hatay Havalimanı bölgeye daha fazla turist taşıırken, ilgi odağı biraz değiş(tiril)miş durumda. Çünkü basının deyimiyle “yeni gözde”, Vakıflı’nın yanı başında bulunan, bugün daha

5 “Vakıflı Köyü – Hatay”, *Türkiye Kültür Portalı*, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/hatay/gezilecekyer/anadolunun-son-ermenii-koyu> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

6 Beril Eski, “Türkiye’nin Son Ermeni Köyü Vakıflı Köyü’nün Öyküsü”, *BBC Türkçe*, 22 Nisan 2015, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150422_son_ermenii_koyu (Erişim tarihi: Ocak 2021).

çok Türkmenlerin yaşadığı eski Ermeni köyü Hıdırbey.⁷ “Defne Yolu” projesi kapsamında yapılan yatırımların merkezinde yer alan bu köy, hâlâ “ayrıcalıklı” konumunu koruyor.

Turistler köyün hemen girişinde bulunan özel hazırlanmış stantlarda hamur işi yapan köylüler tarafından karşılanıyor. Ardından sabun, el işi gibi yöresel ürünlerin satıldığı tezgâhların yanından geçip kendilerini dev bir ağacın gölgesi altında buluyorlar. Bu yüzlerce yıllık olduğuna inanılan, efsaneyle karışık yaşı bazen üç bin yıla kadar dayandırılan, hatta “Hz. Musa’nın asası”ndan oluştuğu bile rivayet edilen 7 metrelik ağaç, Musa Dağ’ın simgesi durumunda. Etrafını çeviren işletmelerin de kâr etme yarışı cabası. Bölge turizm potansiyeliyle öne çıkarılsa da bu, Musa Dağ’ın Türk-Ermeni tarih yazımının en keskin bölünmüşlüklerinden birine ev sahipliği yaptığı gerçeğini değiştirmiyor.

Türkiye’nin “Ermeni meselesi”ne dair resmi tezine göre yaklaşık yüz yıl önce Musa Dağ’daki Ermeniler kanunlara uymayarak isyan etmişti. Bu tez, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından “hoşgörü başkenti”⁸ olarak anılan bu şehrin valiliğinin sitesinde tüm sertliğiyle muhafaza ediliyor ve 1915’te yaşananlardan Ermeniler sorumlu tutuluyor:

Buradaki köylerde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı devletin tebliğ ettiği zorunlu yer değiştirme (tehcir) emrine uymayarak dağa çıktılar ve devlete isyan ettiler, dağı kuşatan askeri birliklerle silahlı mücadeleye giriştiler. 40 gün süren isyan Ermenilerin Fransız gemileri ile Mısır’a kaçmasıyla sona erdi.⁹

7 “Hatay’ın Yeni Gözdesi, Hıdırbey”, *Hürriyet*, 3 Eylül 2017, <https://www.hurriyet.com.tr/hatayin-yeni-gozdesi-hidirbey-40568242> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

8 “Hoşgörü Başkenti: Hatay”, *Türkiye Kültür Portalı*, <https://www.kulturportalı.gov.tr/portal/hosgorubaskentihatay> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

9 “Tarihçe”, *Hatay’ın Kültür ve Turizm Müdürlüğü*, <https://hatay.ktb.gov.tr/TR-201495/tarihce.html> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

Bu anlatının benzerini IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın vekili Fahreddin Paşa'nın anılarında da bulmak mümkün. Paşa, Fransız filosuna karşı ordugâhın gizlenmesine özen göstermeyerek boş yere kayıp verdirenlerle Ermenilerin kaçmasına göz yumanlar hakkında şiddetli cezalar tatbik etmek için bölgeye gönderilmişti. Fahreddin Paşa'ya göre yaşananların sorumlusu, İskenderun bölgesi kıyılarına İtilaf devletlerinin çıkarma yapması beklentisi içine girip vergi borcunu ödeme-miş olan Musa Dağ'daki Ermenilerdi.¹⁰

Fahreddin Paşa'nın Musa Dağ'dan sonraki görev yeri Urfa olacak, bölgenin Ermeni mahallesini, Türkiye'deki Alman Askeri Heyeti üyesi Binbaşı Kont Eberhard Wolffskeel von Reichenberg'e, "Taş Devri'ne dönmüş" yerleşim yerlerini bombalatacaktı. Von Reichenberg de bu şiddetli saldırıları "Türklerin dahili meselesi" diyerek haklı buluyordu çünkü ona göre Ermeniler "hain" ve "sıkıntı kaynağı"ydı.¹¹ Ancak tüm Alman yetkililer aynı düşüncede değildi. Almanya'nın Halep Konsolosu Walter Rössler, 3 Eylül 1915'teki raporunda köylülerinin direniş öncesinde baskı ve şiddet gördüklerini aktarıyordu:

Antakya yakınlarındaki bu köylerden çiftçiler zincire vuruldular ve şehre götürüldüler. Bunun üzerine Kesab ve Kebusiye sakinleri ayaklanma çağrısı aldılar, diğer dört köyün sakinleri dağlara kaçtılar. Onları yakalamak için iki tabur gönderildi, fakat şimdiye kadar bir başarı elde edilemedi. Arazi zordur, birlikler henüz konsolide olmamıştır. Gün içinde 30 asker yaralandı, bunlardan sekizi yanlışlıkla birbirlerine açtıkları ateş sonucu yaralandı.¹²

10 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu* (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1984), s. 245-246.

11 Vahakn N. Dadrian, "Önsöz", Wolfgang Gust (der.), *Ermeni Soykırımı 1915-16 Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, çev. Zekiye Hasan-çebi, A. Takar (Düzenli Belge Yayınları, 2012/1), s. 17.

12 *age*, s. 428-429.

Rössler'e göre yaşananların nedeni Ermeniler değil, tehcir kararıydı:

Suveyde'deki [Süveydiye/Samandağ] çatışmalar isyancılar ve aralarında çok sayıda kadın ve çocukların bulunduğu ve Ermeni tarafının verdiği rakamlara göre toplam 6.000 kişi, bir düşman gemisinin destek ateşi altında, gemiye taşınarak son buldu. Bir düşman kruvazörüyle bağlantı olmasına rağmen, bölgede başından itibaren bir ayaklanma hazırlığı olduğuna dair hiçbir kanıt ileri sürülemez. Bütün bu direnişlerin nedeni, tehcir edilme tehdit ve korkusudur.¹³

Soykırım başladığında Zeytun'daki Ermeni Protestan Kilisesi'nin pastörü ve misyon yetimhanesi sorumlusu olan, ölüm yürüyüşlerinin tanığı Dikran Andreasyan da isyanın tek nedeni olarak tehcir kararını görüyordu. 1915'te Port Said Mülteci Kampı'nda kaleme aldığı bir broşürde yazdığına göre Andreasyan, Maraş'tan memleketi Musa Dağ'a, Yoğunluk köyüne dönme şansı yakalamıştı. Bu sayede Musa Dağlıları tehcire karşı uyaramıştı.

Bu uyarı üzerine alınan direnme kararına çoğunluk uya-
cak ve halk Musa Dağ'ın tepelerine doğru çekilmeye baş-
layacaktı. Andreasyan'ın deyişiyle "oğulları ve erkekleri sevgili
dağlarının her kayalığını ve geçidini biliyorlar"dı. Musa Dağ-
lılar dağın yamacındaki en stratejik noktalara siper kazarak
otuz üç gün boyunca Osmanlı güçlerine karşı direnecek, ha-
zırladıkları, birinde beyaz bir bayrağın üzerinde büyük bir
kızıl haç bulunan, diğerindeyse İngilizce "Hristiyanlar darda:
İmdat" yazan iki bayrak sayesinde kurtulacaklardı. Bu insan-
lar Fransız kruvazörü *Guichen* tarafından fark edilecek, başka
gemilerin de gelişiyile Musa Dağlılar Mısır'ın Port Said Limanı'na ulaşacaklardı.¹⁴

13 *age*, s. 102.

14 James Bryce ve Arnold Toynbee (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni-
lere Yapılan Müdahale, 1915-1916*, yay. huz. Araştırma, çev. Ayşe Günaysu
(Londra: Gomidas Institute, 2009), s. 480-486.

Bu direniş ve bölgeyi dünyaya tanıtan Avusturyalı yazar Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanı olacaktı. Romanda, Osmanlı'nın tehcir kararına direnen Musa Dağlı Ermenilerin lideri, İstanbul'da ünlü bir ticarethanenin kurucusu Bagradian ailesinin oğlu Gabriel'di. Tam kırk günlük bu direniş anlatısı, "Bölük ve alaylarını imparatorluğun barışçıl yurttaşlarına karşı savaşta kullanacağına, imparatorluğun düşmanlarına karşı savaş için saklasın" sözleriyle devlet yöneticilerine sesleniyordu.¹⁵ Kimi zamansa direnmesi gereken başka kesimlere "Kendimizi, gücü gücümüze eş düşmana karşı değil, yok edilmeye karşı, bizden yüz bin kat daha güçlü bir güce karşı savunuyoruz" diye hitap ediyordu.¹⁶ Roman Türkiye'de 13 Ocak 1935'te yasaklandı.

Franz Werfel'in eserindeki Musa Dağ direniş sadece "bir ulusa ruh kazandırmak"la¹⁷ sınırlı kalmayacak, başka milletlere ilham da verecekti. Nazi rejiminin takibatına uğrayan ve bu arada Batı'ya veya Filistin'e iltica etmiş olan birçok Yahudi, Werfel'in çizdiği Ermeni portreleriyle kendi durumları arasında koşutluk kuruyorlardı.¹⁸ Aynı zamanda, Ermenilerin bir yok oluşa mahkûm olmaktansa kendilerini savunduğunu aktaran pasajlarıyla *Musa Dağ'da Kırk Gün*, gettodaki Yahudilere, Yiddiş, Lehçe veya Almanca olarak direniş çağrısında bulunuyordu. Yahudilere ümit vadeden bir mücadeleyle, bir kurtuluşu simgeliyordu.¹⁹

Bu mücadele ardında çoğunlukla kahramanlık şarkıları bıraktı:

15 Franz Werfel, *Musa Dağ'da Kırk Gün*, çev. Saliha Nazlı Kaya (İstanbul: Belge Yayıncılık, 2010), s. 286.

16 *age*, s. 557.

17 Alma Mahler Werfel, *And the Bridge is Love* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1958), s. 229.

18 Wolf Gruner, "Ermeni Kıyımı," çev. Tanıl Bora, *Birlikim* (sayı: 299-300, Mayıs-Nisan 2014), s. 32.

19 *age*, s. 36.

Bizim Musa Dağlıların hepsi kahramandır,
 Birbirine bakarak cesaretlenirler,
 Korku nedir, hiç bilmezler,
 Zira, sana sahiptirler Musa Dağ!
 Ermeni Musa Dağlılar, Can, Musa Dağlılar!
 Ermenilerin şerefini koruduk.²⁰

Kayda geçen bu tip şarkılar, anlatılar çoğunlukla birinci nesle ait. 1915'te dağa çıkan, Osmanlı kuvvetlerinin şiddetine karşı koyan, İtilaf güçlerinin gemileriyle Port Said'e taşınan, daha sonraysa anavatanına dönen bir nesle... Bu çalışmada yer alan isimler ise Musa Dağlıların deyimiyle "dağa çıkış" sürecinin ikinci kuşağı. O yüzden, bu çalışmadaki insanlarla konuştuklarımızın odağında 1915 yoktu. Musa Dağ'ın kaderinde etkili bir başka dönüm noktası olan, 1939, yani *Ahalinin Gidişi* için bir araya geldik.

Musa Dağlılar, Fransız Mandası yönetimindeki Suriye'nin bir parçası olan İskenderun Sancağı'nın, önce Ankara'nın ağırlığını üstünde hisseden "bağımsız" Hatay Devleti'ne, ardından Türkiye'nin bir şehrine dönüşme sürecinde Ermenilerin bölgeyi terk etmesini "ahalinin gidişi" diye tanımlıyorlar. 1903'te Musa Dağ'ın Kebusiye köyünde doğan Krikor Güzel-yan bu süreci tanımlarken bir adım daha ileri gidiyor ve "ikinci zorunlu göç" diyor.²¹

Bu sürecin başlangıç noktası, Fransa ile Ankara hükümeti arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imza konulan Ankara (Franklin-Bouillon) Antlaşması'ydı. Bu antlaşmaya göre, Fransız askerleri 19 Aralık'ta Adana'yı, 25 Aralık'ta Antep'i, 31 Aralık'ta Dört Yol'u terk etmişler, 4 Ocak 1922'de ise Mersin ve Tarsus dahil olmak üzere tüm bölge boşaltılmıştı. 1 Aralık 1921 ile 4 Ocak 1922 tarihleri arasında Fransızların boşalt-

20 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Tigran Ter Voğormiyacıyan, Petros Çavikyan (İstanbul: Belge Yayınları, 2013), s. 894.

21 *age*, s. 734.

tıkları bölgelerden yaklaşık 60 bin Hıristiyan göç etti.²² Musa Dağ'ın da içinde olduğu İskenderun Sancağı bu antlaşmaya göre Manda Suriyesi'nde özel bir idareye sahip olacaktı. Yani Musa Dağ Ermenileri, Fransız mandası altındaydı ve Suriye sınırları içindeydi, Türkiye'nin Sancak'taki Türk kültürünün korunmasına dair düştüğü şerhler eşliğinde.

Türkiye'nin dikkati, 30'ların sonuna kadar bölgenin üzerindeydi. Fransız mandası altındaki Ermeni nüfusun tüm hareketleri yakından izleniyordu. Fridtjof Nansen başkanlığındaki Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Ofisi, göçmen durumuna düşmüş Ermeniler için harekete geçmiş, Fransız mandası altındaki bölgelere, Suriye, Lübnan ve İskenderun Sancağı'na yerleşebilmeleri için araziler satın alıp kalıcı konutlar ve çiftlikler kurmaya başlamıştı.²³ Ermenilerin iskân edileceği yerlerden biri de Musa Dağ olacaktı. Bityas köyünde İkiz Köprü mevkiinde bir kısım arazi satın alınıyor, buraya Ermeniler iskân edilerek adına da Ermenice "Nor Zeytun" yani Yeni Zeytun deniliyordu.²⁴ Türkiye ise Fransa ile temasa geçecek, Türkiye-Suriye sınırının 50 kilometre güneyine kadar olan bölgeye Ermeni mültecilerin yerleştirilmemesi için çaba harcayacaktı.²⁵

Fakat Ankara'yı esas harekete geçirecek gelişme, Fransa ile Suriye arasında imzalanan, adı "dostluk ve ittifak" olan ancak aslında Şam'a bağımsızlık verilmesini öngören 1936'daki antlaşmaydı. Bu antlaşma, 20 Ekim 1921'de Ankara-Paris arasında kararlaştırılmış ve çizilmiş Türkiye-Suriye sınırına dokun-

22 Paul du Vêou, *La passion de la Cilicie, 1919-1922* (Paris: Librarie orientaliste P. Geuthner, 1954), s. 285-286.

23 Halil Özşavlı, "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü: Sancak Ermenilerinin Lübnan'a Taşınması", *Belleten* 81, 290 (2017), s. 251.

24 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Muamelat Genel Müdürlüğü (MGM) 030.10.00.108.710.17, 27 Mayıs 1928.

25 Ministère des Affaires étrangères (MAE), *Direction des Affaires politiques et commerciales, Levant (Turquie)*, 119, 12 Mayıs 1933.

muyordu fakat özel idare altında olması hükme bağlanmış İskenderun Sancağı'na atıfta da bulunmuyordu. Yani böylece Fransa aradan çıkacak, Sancak ile ilgili hükmün uygulanması bağımsız olacak Suriye'ye devredilecekti. Bu, Şam'ın kısa süreli zaferiydi, fakat II. Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu dönemde kazanan, meselenin "şahsi davası" olduğunu söyleyen Mustafa Kemal'in politikalarıyla Ankara olacaktı.

Avrupa'nın koşar adım gittiği savaşta Türkiye'nin hangi tarafta yer alacağı konusu, bu zaferin en mühim nedenlerinden biriydi. En ünlü Mustafa Kemal biyografilerinden birinin yazarı olan Lord Kinross'a göre, İskenderun Sancağı'nın Türkiye tarafından ilhak edilme sürecinin en önemli etkeni, "Avrupa'da Hitler'le başları dertte olan Fransızların Suriye Devleti'nin bir parçacığıyla uğraşacak halleri" olmamasıydı.²⁶ Yine Kinross, İngilizlerin "Almanlarla Türklerin 1914'teki gibi birbirlerine yakınlaşmasından" çekindiğini ve Türk-İngiliz dostluğunu koruyabilmek için birtakım ödünler vermeye hazır olduğunu yazıyordu.²⁷ Ankara'ya cephenin diğer yakasından da destek vardı.

Zira I. Dünya Savaşı sonrasında sınırlarını değiştirmek isteyen tek ülke Türkiye değildi. Osmanlı devletinin "silah arkadaşı" Almanya, İngilizlerin korktuğu gibi 1930'lardan itibaren Nazi yönetimi altında yayılmacı ve saldırgan bir politika izliyor, sınırlarının dışındaki topraklarda Alman nüfusun yaşamasını gerekçe göstererek Danzig gibi bölgeleri ülkesine katmak istiyordu. Milletler Cemiyeti'nin 25 Ocak 1937'deki toplantısında İskenderun Sancağı ile Danzig'in durumunu aynı oturumda değerlendirmesinden de anlaşılıyor ki, bu meseleler Avrupalılar tarafından da birbirine denk görülüyordu. Sancak sorunu Ankara'yı tatmin edecek şekilde karara bağ-

26 Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander (İstanbul: Altın Kitaplar, 2002), s. 566-567. <http://rante.org>

27 *age*, s. 553.

lanınca, Türkiye diğer cepheye daha yakın duracak, İngiltere ve Fransa'yla Akdeniz'deki İtalyan tehdidine karşı bir ittifak antlaşması imzalayacaktı.²⁸ Türkiye'nin II. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasındaki pozisyonu öyle kritikti ki, Stalin, Nazilere karşı ittifakta yer alması karşılığında Türkiye'ye Kuzey Suriye'yle sınırlı kalmayıp On İki Ada ve Bulgaristan'dan bazı toprak parçalarının verilmesini istemişti.²⁹

İki dünya savaşı arasında el değiştiren İskenderun Sancağı'ndaki ruh hali 1938'den itibaren tamamen farklılaştı. Bağımsız devletin adı bile 1936'da Mustafa Kemal tarafından "Hatay" konmuş, Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklal Marşı ulusal marş olarak kabul edilmiş, bayrağındaki tek farksa yıldızının beyaz bir kontur içinde yer alması olmuştu. Bu sürecin böyle işleyeceğini ve sonunda İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye ilhak olacağını bölgedeki Ermeniler de dünyanın büyük bölümü gibi başından öngörmüştü. Bu nedenle Musa Dağlı Ermeniler, özellikle de Taşnaklar, 1937'nin ilk ayında bölgede incelemelerine başlayan Milletler Cemiyeti'nin görevlendirdiği gözlemci heyetine seslerini duyurmaya çalışmış, Suriye yanlılarının gösterilerine katılmışlardı. 11 Ocak'taki büyük protestoda İskenderun Sancağı'nın çeşitli bölgelerinden gelen 20-25 bin Arapça konuşan kişiyle birlikte Musa Dağ'daki Ermeni köylerinden gelen 1.500-2.000 kişinin oluşturduğu kalabalık Turizm Oteli'nin önünde iki saate yakın devam eden bir gösteri yapmıştı.³⁰ Başka direniş yöntemleri de konuşulmuştu. 1926 Kebusiye doğumlu peder Movses Çazaryan'a göre, ikinci kez dağa çıkarak direnmek bile düşünülmüştü:

28 Dilek Barlas, Serhat Güvenç, *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939)*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 27.

29 Oral Sander, *Siyasi Tarih: 1918-1994* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), s. 153.

30 Levent Dumanlı, *Hatay'daki Ermeni Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 217.

1939'da dağa çıkıp direnmek de istediler. O dönem bu da konuşuldu Musa Dağ'da. Fakat ne kadar dağda kalabilirlerdi ki! "Yemek yok, silah yok, çok direnemezsiniz" diyorlardı.

Nihayetinde Musa Dağlılar bu kez gidişata engel olamadılar. Sadece kendileri değil, 1936 yılında İskenderun Sancağı'nda nüfusun %11'inden fazlasını oluşturan Ermenilerin büyük çoğunluğu bölgenin *Hataylaşması* sonrası anavatanlarını terk edecekti. Musa Dağlıların deyimiyle "ahalinin gidişi," bugünkü adlarıyla Hıdırbey, Yoğunoluk, Kapısıyu, Hacıhabibli, Batıayaz'ı da tamamen boşaltacak, kalan Ermeni nüfus tek köyde, Vakıflı'da toplanacaktı. Topraklarından ayrılan Ermeniler topraklarını, mülklerini satmadan, daha doğrusunu satmadan göç edecek, arkalarında bıraktıkları topraklarına ve mallarına büyük çoğunluğu akrabaları olan Vakıflı'dakiler de sahip olamayacaktı. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü imzalı karara göre, "Hatay'da oturup seçim haklarını Suriye ve Lübnan lehine kullanacakların bırakacağı malların harap olmasını önlemek için bazı şartlarla bu işi yapabilecek kişiler yerleştirilecekti." Kararın uygulaması için bölgenin, Musa Dağ'ın altı köyünden beşinin Türkleştirilmesini getirecekti. Başka bölgelerden getirilen Türkmenler de hiç zaman kaybetmeden oraya yerleştirilmişti.³¹

Bu çalışma, bu dönemin yöre Ermenilerinin hafızasında nasıl yer ettiğini kayıt altına almak için yapıldı. Ancak, hafızasına başvuru isimler bellekleri güçlü oldukları için seçilmedi. Hiçbiri iki kıtaya yayılmış İstanbul'un yüzlerce yıldır üst üste binmiş sokakları, caddeleri, meydanları arasında ustalıkla yolunu bulan bir taksici ya da antikçağdan kalma uzun replikleri hatasız ezberleyen, hitabetiyle büyüleyen usta bir tiyatrocı değil. Tek ortak noktaları bu "gidiş"ten, 1939'dan önce doğmuş olmaları. Yani Musa Dağ'ın yerli halkı

Ermeniler hâlâ orada yaşarken... Bazıları orada kalmayı tercih eden ailelerin çocukları, bazılarıysa gidenlerin... Bu kitap-kilerin çok azı Musa Dağ'da yaşarken geri kalanı İstanbul'da, 1939'daki göçün ulaştığı yer olan Lübnan'ın Suriye sınırına yakın bölgesi Ancar'da, Sovyetler'in çağrısıyla gittikleri Ermenistan'ın başkenti Erivan'da, dini merkezi çevreleyen şehir Eçmiyadzin ve dağlarının adını taşıyan Musaler kasabasında, son olaraksa diğer Ermeni mültecilerden çok daha az oranda Fransa'da, Paris'te yaşıyorlar.³²

Herman Hesse, "Orası ya da şurası değildir yurdun. Yurt ya içindedir ya da hiçbir yerde" der.³³ Onun gibi, bugün Ancar'da yaşayan 1924 doğumlu Yeğya Balabanyan da bir gerçeği hatırlatıyor bize: "Cebel Musa bir taneydi. Şimdi çok. Burada var. Fransa'da, Ermenistan'da, Amerika'da, Avustralya'da var. Cebel Musa dışında altı Cebel Musa daha oldu. Olmaya da devam edecek." Musa Dağlar mekânsal olarak çoğaldıkça, hatırlattıkları da çoğalıyor elbette. Primo Levi, insan belleğinin işleyişini "(...) bizde yer etmiş anılar taşa kazınmış değildir, yılların geçmesiyle birlikte yok olmaya yüz tutmakla kalmaz, çoğu zaman değişir, hatta tuhaf çizgileri kendilerine katarak büyür" sözleriyle açıklar.³⁴ Bu yüzden, görüştüğüm herkesin hafızasında Musa Dağ başkaydı ve ne kadar Musa Dağlı varsa o kadar Musa Dağ vardı.

Bugün yılın bir dönemini İstanbul'da, geri kalanını ise Musa Dağ'da geçiren 87 yaşındaki Araksi Silahlı için ahalinin gidişi, annesi, babası ve kardeşlerinin, yani tüm çekirdek ailesinin Ancar'a doğru yola çıkması ve kendisinin çocuk yaşta

32 1939 öncesi İskenderun Sancağı ve daha sonra Hatay'ın Türkiye iltihakı hakkında dönemin basınını da içeren detaylı çalışmam için bkz. Serdar Korucu, *Sancağ Düştü*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2021).

33 Hermann Hesse, *Ağaçlar*, çev. Zehra Aksu Yılmazır (İstanbul: Kolektif Kitap, 2018), s. 12.

34 Primo Levi, *Böğütler ve Karfukünler*, çev. Kemal Aralbay (İstanbul: Can Yayınları, 2015), s. 25.

yaptığı “tercihle” amcasının ailesine evlatlık verilmesi demekti. Onun bu sarsıcı hikâyesiyle, tesadüfen akrabası olduğunu fark ettiğim Ermenistan’daki Ankin Zeitliyan’ın hafızasını dahi şekillendirmişti.

Beyrut’tan Ancar’a giderken tanıştığım torunu Alakyaz’ın aracılığıyla bana evinin kapısını açan 101 yaşındaki Araksi Kendirciyan için Musa Dağ’dan bahsetmek, kendisini ve ailesini Ancar’a taşıyan Taşnak hareketinin marşı demek. Görüşme sırasında, çocukken ezberlediği bu marşı zar zor ayağa kalkıp söyledi. Paris’te yaşayan 1930 doğumlu Zabel Mardiryan’ın ise Musa Dağ deyince aklına akrabalarını, köylülerini uğurlayan Vakıflı’daki hüznü insanlar geliyor. Bugün ulu gövdeleriyle yazın sıcağını kesen o ağaçların yaklaşık 80 yıl önce, daha genç fidanlarken tepelerine çıktıklarını hatırlatarak: “Oradan arabalarla inerlerdi... inerlerdi. Onlar göçtülerse biz seyrettik. Babam ağlardı, mamam [annem] ağlardı.”

Musa Dağlılar, kendi Musa Dağlarını zihinlerinde yaşıyor olsalar da 1939 sonrası bölgenin geçmişiyle bağının koptuğu da aşikâr. Musa Emlikyan gibi yaşı yetenler, Vakıflı’nın da bu gidişten payını aldığını söylüyor: “Sadece biz kaldık. Vakıf’tan da giden oldu. 147 haneydi, 60 hane kaldı. Yarı yarıya gitti.” Diğer köylerde ise yalnızca demografik değil, çok daha hızlı bir mekânsal değişim yaşandı. 1939 göçü ile Bityas’taki kilisenin inşası yarım kalırken, Yoğunoluk’taki geniş kemerli kilisenin üzerine betonarme bir cami inşa edildi. Mezarlıklar da bu süreçten etkilenip “kayboldular.”

Yıkılan, yok edilen ya da silinmeye çalışılan bir başka ortak hafızaysa “vapur.” Musa Dağlıların neredeyse tümünün hafızasında vapur var. Bu kelime onlara, 1915 sonrası doğanlara, dağdaki direniş sonrasında ailelerini kurtaran *Guichen* gemisini sembolize etmesi için 1929’da Fransız mandası altındaki Musa Dağ’a dikilen ve 1980 darbesi sonrası yıkılan anıtı hatırla-

latıyor. Bu anıt hepsinin hafızasındaydı ve bana hep aynı soruyu sordular: “Vapuru gördün mü? Şimdi hiç izi kalmamış.”

Bu anlatıları kayıt altına almaya adanan bu çalışmanın ayakları dört farklı ülkeye, Türkiye, Lübnan, Ermenistan ve Fransa’ya basıyor. Pek çok kişinin bu çalışmada büyük emeği var. İlk olarak, Musa Dağ’daki röportajlarda çok kıymetli yardımlarını esirgemeyen ve beni ailelerinin bir ferdi gibi ağırlayan Misak ve Armenuhi Hergel’e, İstanbul’daki Musa Dağlı ailelere ulaşmamda büyük yardımı olan, Ancar’daki Musa Dağ lehçesindeki söyleşileri deşifre eden, çeviren Meline Temelci’ye, tüm tanıdıklarını, çevresini benim için seferber ederek Ancar röportajlarının bu kitaba girmesini sağlayan Barkev Samuelian’a, Ermenistan’da olduğum süre içinde Musa Dağlıların izini birlikte sürdüğüm, heyecanıma anbean ortak olan ve oradaki röportajların Ermeniceden çevirilerini üstlenen Sofia Agopian’a ve çalışmanın Batı ayağını oluşturan Paris’teki Musa Dağ Derneği’nin (France Musa Dagh) kapılarını bana sonuna kadar açan ve her daim destek olan Vahram Mardiryan ve Sevag Mardiryan’a çok şey borçluyum. Onlar olmadan bu çalışmanın yayımlanması imkânsızdı.

Çalışma süresince yardımlarını esirgemeyen, bitmek tükenmek bilmez’ sorularıma sabırla yanıt veren, beni destekleyen Fehim Taştekin, Burçin Gerçek, Vartkes Hergel, Mari Akbaş, Tatyos Bebek, Alex Köşkeryan, Sarkis Zeitliyan, Setta-Pakrat Estukyan, Krikor Gökçeyan, Jean Hagop Sarkissian, Hovhannes Khosian, Vartkes Khosian, Hagop Akbasharian, Ani Avetian, Sako Arian, Nalan Yazgan, Leda Kargıcı, ve Burçin Kimmet’e; bu projenin kitaba dönüşmesini sağlayan Aras Yayıncılık ekibine ve sevgili Rober Koptaş’a, sadece bu projede değil, Ermeniceyle, Ermeni kültürüyle ve Ermeni Patrikhane-siyle ilgili tüm sorularıma her zaman sabırla yanıt veren ve her

zaman desteğini de, dostluğunu da yanımda hissettiğim için kendimi şanslı hissettiğim Rahip Hovagim Seropyan'a, aklına, bilgisine, vicdanına sonuna kadar güvendiğim, sadece arkamı yaslayabildiğim bir arkadaş değil, bana her daim dost olan, Emre Can Dağlıoğlu'na teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışma için bana kapılarını açan, aile büyüklerine ulaşmamı sağlayan ve elbette benimle konuşmayı kabul eden aile büyüklerine, tüm Musa Dağlılara minnettarım.

I - TÜRKİYE BİRAZ İSTANBUL'DA, BİRAZ MUSA DAĞ'DA

*İstanbul'u methetmeyin, aşâğılıktır, dağları dumanlı,
yolları taşlıktır. İt gibi ulusun İstanbul'u diken,
unutur bizi oraya giden.*
Hagop Mintzuri¹

İstanbul, Osmanlı topraklarında yaşayan her topluluk için olduğu gibi Ermeniler için de yüzlerce yıl boyunca özel bir yere sahip oldu. Özellikle de 1821'de, Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesinin İmparatorluk sınırları içinde kalan Rum milletinin ellerinden baskın konumlarını alıp bu rolü “millet-i sadıka”, yani sadık millet olarak anılacak Ermenilere bırakmasıyla...² 1923 yılının İstanbul'u artık Ermenilerin para kazanmak için geldiği, gidene “sılayı unuttukları” için kızdıkları, çeşitli katliamlar sonrası sığınılan, soykırım sonrasında yetimlerin korunmaya alındığı “güvenli liman” değildi. Türkiye Cumhuriyeti, Hristiyanlar ve Yahudiler için İstanbul'da sıkı bir kontrol bölgesi yaratma niyetini açıkça belli ediyordu.³ Hagop Mintzuri'nin dediği gibi, hayat onları yaylalarından, ırmak boylarından almış, buraya savurmuştu. Onlara kalsa memleketlerinden ayrılmazlardı. Mintzuri gibi başkaları da

-
- 1 Hagop Mintzuri, *Turna Nereden Gelirsin?*, çev. Silva Kuyumciyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2010), s. 39.
 - 2 Samim Akgönül, *Türkiye Rumları: Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*, çev. Ceylan Gürman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 42.
 - 3 Talin Suciyan, *Modern Türkiye'de Ermeniler*, çev. Ayşe Güneş (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), s. 78.

kendilerini İstanbul'da birer rehine olarak görüyordu, İstanbul'da yaşamaya mahkûm rehineler.⁴ Musa Dağlılar için bu geçerli değildi. Türkiye'deki Ermenilerin seyahat hakları dahi kısıtlanıp nüfusları İstanbul'a sıkıştırılırken, Fransız mandasının hüküm sürdüğü Suriye toprakları içindeki özel idareli İskenderun Sancağı'nda Ermeniler farklı bir hayat sürüyorlardı.

Bu "farklılık", 1939'a kadar sürecek, bu tarihten sonra Musa Dağlılar, memleketlerinden ayrılıp İstanbul'a göç etmeye başlayacaklardı. İlk neden, eğitimdi. 1939 öncesinde, Musa Dağ'daki yerleşimlerden sadece Vakıf'ta dahi biri Taşnaklara, diğeri Hınçaklara ait olmak üzere iki okul vardı. Türkiye sınırları içinde 1923 sonrası fiilen yok olan bu partiler, sınırın hemen yanı başında tüm kurumlarıyla varlıklarını sürdürüyordu. Hem de Arpine Kartun'un anlattığı gibi, parti tutma meselesi çocuklar arasında dahi tartışmaya neden oluyordu: "Ben Hınçak'ım. Karşıdaki çocuk Taşnak'tı. İkimiz kavga ederdik, bağırırdım ona. Babam 'Kızım, yapma' derdi." Bu sadece çocuklar arasında kalan naif bir çekişme de değildi. Boğos Gökçe, partiler arası rekabet nedeniyle "Hacıhabibli ile Batıayaz köyleri birbirine girerlerdi. Epey adam ölmüştür" diye anlatıyor. Maryam Mardiryan'ın ağabeyi Setrak da bu "parti işi" yüzünden öldürülmüş: "22 yaşındaydı, gençti, nişanlıydı. (...) Boş bu dünya, boş! Şeytan işi bunlar, kafayı karıştırıyor, düşman yapıyor parti işleri! Ne gereği var? Hepimiz Allah kulu-yuz. (...) Hınçaklar kırmızı giyecek, kırmızı kordela takacak. Belli olacak, hep belli olacak. Diğerleri de, Taşnaklar da mavi. Onların bayraklarının rengi. Birbirimize öyle bakardık, hor görürdük. Çocuktuk. Ne bilelim? Çocuğa ne denirse o."

1939 sonrasında Hatay Türkiye'ye ilhak olunca bu okulların kapanışını Musa Emlikyan şöyle anlatıyor: "Sonra bir gün müfettiş geldi, 'Bundan sonra dersler Ermenice okutulmaya-

cak' dedi. Vakıfköylü erkek öğretmen bu karar sonrası gitti Lübnan'a. Okul da kapandı. İçindekiler, okul sıraları, sandalyeler komşu Cireyri (bugün General Şükrü Kanadlı Mahallesi) köyüne taşındı."

Bunun üzerine, Nektar Arslanyan'ın ailesi Babikyanlar gibi bölgedeki varlıklı aileler, çocuklarını 1950'lerin başında eğitim için İstanbul'a göndermek zorunda kalıyorlardı. Fakat köy halkının geri kalanı için süreç biraz daha geç başlayacaktı: "Bahçesi az olan, birkaç çocuğu olan, parası olmayanlar İstanbul'da çocuklarını Tıbrevank'a, kız çocuklarını Kalfayan'a gönderirlerdi." Yani İstanbul Ermeni kurumları kapılarını Türkiye'nin ilhak ettiği bu bölgedeki Ermenilere açmıştı. Emlikyan'a göre, 1960'larda yoğunlaşan eğitim için köyden çıkış süreci, Vakıflı'nın sonunu getirecekti: "İstanbul derdi çıktı bu köyde. (...) Okuyorlar ama bu sefer oğlu kızı okula gidince babası da yumuşamaya başladı. Köyü böyle erittiler, şimdi böyle moruklar kaldı. Ben istiyorum ki beşik sallayan gelsin." Bu, Vakıflı için önemli bir sorun, çünkü Bedros Manca'nın da değindiği gibi "Şimdi İstanbul'da köy halkından daha fazla Vakıflılı var." Bu kitabın Türkiye bölümünde yer alan isimlerin büyük çoğunluğu da özellikle kış aylarını İstanbul'da geçiriyor.

2000'li yılların başında ise Vakıflı bu kez tersine bir akımla karşılaştı. Avrupa Birliği rüzgârına kapılan Ankara'nın bir vitrin gibi Vakıflı'yı kullanma girişimi sonrasında bölgeye akın edenler ilk önce gazeteciler olmuştu ve köyün sakinlerine sürekli aynı soruyu, 1915'i soruyorlardı.

Vakıflı'yı ziyaret edenleri "Sarı Gelin" melodisiyle karşılayan, köyden 15 günden fazla uzak kalmamış Musa Dağ'ın en sadık isimlerinden Panos Çapar, bu soruya "Türklerle Ermeniler 1915'te uğursuz bir bahar yaşadı. Her şey geçmişte kaldı, unutmalı ve yeni bir zamana başlamalıyız. Aklımızla ve

vicdanımızla...” diye yanıt vermişti.⁵ Emlikyan ise köye gelerek onu 1915 konusunda sıkıştıran gazeteciler, araştırmacılar, öğrenciler ya da meraklı turistlere, “Senin dedenle benim dedem kavga etmişse, biz de mi kavga edeceğiz? Ayıp ya!” diye cevap verdiğini söylüyor. Maryam Mardiryan bu tip sorulara “O eski şeyler eskide kaldı” diye yanıt vermekte buluyor çareyi. Halbuki Musa Dağ, 1915’te direnişin, soykırım sürecinde hayatta kalmanın simgesi. Kim bilir belki de bu sessizliklerinin altında William Saroyan’ın sesi vardır: “Hiçbir şey söylemedik, çünkü söylenecek o kadar çok şey vardı ki, hiçbir dil buna yeterli gelmezdi.”⁶

Bu ruh halini en açık aktaran, Ermeni toplumu içinde büyümeyen, annesi Yoğunluklu Ermeni bir ailenin hayatta kalan tek ferdi olan, Port Said dönüşünde Samandağ’da Arap Ortodoks bir aile tarafından büyütülen ve evlendirilen Marianne Bayramyan’ın kızı Lulu Freyçoğlu oluyor: “Çok etkilenmişti ama anlatmazdı bizlere. Hep korktu. Bizlere de bir şey olur diye korktu. ‘Vakıflı’ya, Yoğunluk’a giderseniz keserler sizi. (...) Yok kızım bizi keserler sonra’ derdi, ‘Yok kızım siz bir şey öğrenmeyin.’ Sürekli korku içinde yaşadı.” Bu korku 1939’daki göçte de etkili oldu. Panos Çapar’ın da dediği gibi kalanlarsa “şans eseri güvendi.” Şans! Bu “şans” çoğunun aile büyüklerini çok değil, üç yıl sonra Anadolu’nun çeşitli noktalarına, amele taburlarına sürükleyecekti.

Yirmi Kura askerliğe gidenlerden biri de Boğos Silahlı’nın babasıydı.⁷ Silahlı’nın “Ben çok küçükken, çok genç yaşta öl-

5 Ersin Kalkan, “Türkiye’nin Tek Ermeni Köyü Vakıflı,” *Hürriyet*, 31 Temmuz 2005, <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/turkiye-nin-tek-ermeni-koyu-vakifli-338656> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

6 William Saroyan, *Aram Derler Adıma*, çev. Irma Dolanoğlu Çimen, Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017), s. 42.

7 Türkiye’deki Hristiyan ve Yahudi erkekler II. Dünya Savaşı yıllarında, Nisan 1941’de askere alındı, ancak silahlı eğitim yerine nafia askerleri olarak Temmuz 1942’ye kadar çarptırıldılar. Yirmi Kura diye anılan askerler Musa Dağ’da “dokuz”, “yirmi”, “yirmi beş” diye farklı şekillerde anılmakta.

müştür” diyerek anlattığı babasının akıbeti, kalanların “şansına” düşenin ne olduğunu da gösteriyor:

Yirmi Kura askerliğe babam gitmiş, hastalığı da orada almış. Kötürümdü babam, taşırıldı. Oturduğumuz yerle dedemin evi arası iki-üç metre de olsa taşırılar getirir götürürlerdi. Ayakları tutmazdı. Şunu işitmiştim, babam çok iyi niyetli birisiymiş. Çadırda yatarken kendisi kenarda yatarmış, diğerleri üşümesin diye. Berbermiş. Berberken fakirlerden para almazmış. 1947’de babam öldü diye tahmin ediyorum ben. Hesabını yaptığımıza göre... Avedis’ti adı... Avedis Silahlı.⁸

NEKTAR ARSLANYAN: “HEP VAKIFLI'YI GÖRÜRÜM RÜYAMDA”

Ben 1936 doğumluyum. Ailem hep Vakıflılıydı. Yedi kardeşlik. Büyükanнемin ismini bana vermişler. Nektar diye. Bizde eskiden öyleydi. Büyükanнем dağa çıkışı anlatırdı, çok çekmişler. Bizim içimize işledi o, insan sanki karşısındakini kötü görüyor gibi oluyor küçükken.

Onlar dağa kaçmışlar, gitmişler ki üstlerine gelmesinler diye ama hep Araplar varmış. “Yallah, yallah” diyorlarmış. “Gideceğiz Ermenileri öldüreceğiz, kızlarını, karılarını,” affedersin “alacağız” diyorlarmış. Bizimkiler dağda, onlar altta. Arada sis varmış. Bizimkiler onları görüyormuş, onlar bizimkileri görmüyor. Tek tüfekle gitmişler bizimkiler. Onlarsa makineli tüfeklerle gelmişler. Allah yardım etmiş.

Bir papaz gelip demiş ki “Düşmanlar geliyor üstümüze, düşmanlar.” Büyükanнемin annesi, “Haydi yallah” demiş, “Haydi genç kızlar, kadınlar gideceğiz.” Kendilerini dağdan aşağı atacaklar ölecekler. Sıralanmışlar. Büyükanнемin annesi, onun akrabaları filan. Sıradalar, kendilerini atacaklar. Tam o sırada ses gelmiş, “Gelin, düşmanlar gitti.” Yenildi, gitti. Sonra bir gemi geliyor. Bize yardım etsinler diyecekler. Unlar, bulgurlar bitmiş, hep çamur olmuş. Ne yapsınlar yorganla-

rı, çarşafı çıkarılmışlar. Üstüne yazı yazmışlar “Bizi kurtarın” diye. Biri Fransızca biliyormuş. Gitmiş gemiyi bulmuş. Ondan sonra onlarla konuşmuş. Onlar demiş ki, “Bir hafta dayanın. Bir hafta sonra gelip sizi alacağız.” Sonra gelip almışlar, Port Said’e götürmüşler. Orası kumlu. *Yayam*, büyükannem derdi, kum, çöl, hiçbir toprak görmüyorlar. Kimsenin gözleri yeşillik görmemiş. Biraz toprak gördü mü, şaşırırlarmış. Port Said’de azıcık toprak gördüler mi, hemen bir şey ekerlermiş, yeşillik görelim diye. Babam Tatyos yedi yaşındaymış o zaman. Çok çekmişler. Orada hastanelerde çalışmışlar, el işleri yapmışlar. Dışarıdan çok yardım gelmiş. Yiyecek, giyecek. Üç-dört sene sonra düzelince, “İsteyen geri gelebilir” denmiş. Herkes eski yerine gelmiş. Hazır bulmuşlar her şeylerini. Evlerini, yerlerini. Geldiklerinde ambarlara bakırlarını doldurmuşlar. Gitmişler, gelmişler ki, o bakırlar bile duruyor orada. Herkes aynı yere yerleşmiş. Bazılarıysa Mısır’da kalmış, oraya yerleşmişler. Babamın halası mesela. Babam mektuplaşırdı onlarla, yazardı.

Ahali giderken ben daha kucaktaymışım, iki yaşında. Hatırlamıyorum. Port Said’e daha eskiden gitmişler, “Bir daha öyle oluruz” diye korkmuşlar. Fransızlar gelmişler, onlarla gitmişler. Bir yer vermişler, orada yerleşmişler. Çok da kaybetmişler, çoğu ölmüşler. Çadırda kalmışlar, çamurlar olmuş. Ancar’a gitmişler.

1939’da babamın tarafından gidenler olmuş. Büyükanne-min tarafından, hatta annemin tarafından. İki sene önce öldü, onun çocukları Kanada’ya gitmiş. Her yerde çok Hay, Ermeni var. Kanada’da, Amerika’da da var. Onlar önce Ancar’a gitmişler. Vakıf’a girerken bir ev var, annemin amcasının evi. Şemmesyanların evi. Onun arkasındaki ev annemin babasının evi. Şimdi kimse oturmuyor. Yazın dayımın çocukları gidiyor.

Taşnaklar, Hınçak akrabalarını da çekip götürmüş işte. Taşnaklar ile Hınçakların arası kötüydü. Babam Hınçak, dedem

Taşnak. “Niye böyle oldu?” derlermiş. Dedem, “Ben oğlumu korumak için Taşnak oldum” dermiş, “Oğlum Hınçak’tır” diye koruyormuş. Tek oğlu var zaten. Taşnakların okulu kilisenin arkasındaymış derler. Benim zamanımda kapalıydı o okul.

Yedi köy¹ varmış o zamanlar, bir köy bizimki kalmış. Vakıflı. Bizimkiler gitmemiş. Babam da, herkes de istedi ki, Türkiye’de kalsın bunlar, “Bize bir şey yapmazlar. Korkmayın” diyorlar. Hınçaklar, babamgiller, babamın tarafı kalmış. Tatyos Dede, Fransızca, Arapça, Türkçe, yedi lisan bilirdi. Kendiliğinden öğrenmişti. 80-90 yaşında öldü, o zamana kadar da yazdı. Babekyan’dık, Bebek yapmışlar bizi. Tatyos Babikyan o zaman nahiye müdürü olmuş. Biz Batıayaz’a yerleştik babam müdür olduğunda.

Babam sonra askere gitmiş. Annem gene o zamanlar Antakya’ya götürememiş çocukları, Samandağ’da okul varmış, oraya gitmiş ablam. Askerden döndükten sonra Antakya’ya gitmişler. Askerliğe Aşkale’ye gitmiş babam. Nafia askerliğe. Varlık Vergisi’ni vermemiş babam. Demişler ki “Tatyos Efendi kendini yoksul göster.” Babamın malı çoktu, söylemişlerdir sana. Demişler ki “Zengin gösterme kendini.” Babam da öyle yapıp vermemiş, yoksa alacaklardı elinden. Babam Türkiye için de çok çalışmıştı. Biz hep kardeş gibi büyüdük. Ermeni, Türk bakmayız. Bizde öyle ayrılık yok. Yakınlarda bir Türk köyü vardı, onlar bize gelirdi, biz onlara giderdik. Biz onlarla kardeş gibiydik. Araplarla da iyiydik. Kaç yıldır konuşmadım ama Arapçayı anlarım. Arap şehrine gidersem hallederim. Hem Rumlar hem de Aleviler vardı orada, onlardan öğrenmiştik.

1950 senesinde kar yağdı. O zaman babam, limon-portakal ticareti yapardı. Ankara, İstanbul her tarafa yolluyordu, 100 kişi çalışıyordu yanında. Ama o kış her şey kurudu. Babam da

1 Musa Dağ köylerinin sayısı, Kızıl Köprü mevkii içindeki “Nor Zeytun”, yani “Yeni Zeytun” köyüyle birlikte yediye çıkmıştı.

paralarını portakallarını ona versinler diye dağıtmıştı. Onlar da gitti elinden. Yeniden köye döndük. Çalışmaya başladılar. Biz o zaman zorluk çektik ama sonra Allah çok yardım etti. Köydeki diğerleri ise çok yokluk çektiler. Bahçesi az olan, birkaç çocuğu olan, parası olmayanlar İstanbul'da çocuklarını Tıbrevank'a, kız çocuklarını Kalfayan'a gönderirlerdi. Babam hepsine yardım etti. Gitti, görüştü, gelir giderdi İstanbul'a.

Demokrat Parti var o dönem. Babam partilerle çok çalıştı. Demokrat Partililer bize hep gelirlerdi. Onlar suyu getirdi, okul açıldı. Kardeşlerim üniversite, lise okuyordu. Köye döndüğümüzde ben 5'i bitirmiştim. Köyde okul açılınca son senemi 5. sınıfı orada okudum. Babam bizi, yedi kardeşiz, hepimizi okuttu, etti. Ben liseye gidemedim ama Samandağ'a akşam sanat okuluna gittim, orayı bitirdim, dikiş nakış. Babam çok ileri görüşlü insandı. Ağabeyim Pangaltı Lisesi'nde yatılıydı. Küçük kardeşim de orada okuyacaktı ama "Ben yatılı istemem" dedi, "Sizler de gelin." Ben o zaman altı-on yedi yaşında olmuştum. Fevzi Çakmak'ta Türkçe okumuştum. Daha hâlâ duruyormuş o okul. Ağabeyim dedi ki, "Gelin buraya yerleşin." 1952-1953 senesiydi, burada (İstanbul'da) yer tuttu. Kardeşlerim burada okudu. Kız kardeşim Esayan'da okudu. Kardeşim Mıkhitaryan'ı bitirdi. Sonra Viyana'ya gittiler, kız kardeşim ve kardeşim.

Bizim oralar çok güzeldir. Âdetlerimiz de çoktur. Hıdırbey'de, Yoğunoluk'tan sonra Batıyaz var, orada yıkık bir kilise var. Orada adak yaparlarmış. O vapurun kurtuluşu diye adak yapıyorlardı. Onu dağıtırlardı, Surp Asdvadzadzin'de.²

2 Ermeni Kilisesi'nin beş büyük yortusundan biri. 15 Ağustos'a en yakın pazar günü Meryem Ana'nın göğsü alınmasının kutlandığı bayramdır. Ermeniler bu yortuda kadim zamanlardan kalma bir gelenek olarak "üzüm orucu"nu bozarlar ve kilisede üzüm ve dolayısıyla yılın bütün hasadı kutsanır; Surp Asdvadzadzin yortusu, Ermenilerin bağbozumu kutlamasıdır denilebilir. Geçmişte Anadoluların dört bir yanında kutlanan bu yortu, Musa Dağlılar için de özeldir. Bugün Türkiye'de Vakıflı, Lübnan'da Ancar

Meryem'di adı o kilisenin de. Burada kilisenin gününde yapı-
lırdı. Halk birleşip *harisa* (keşkek) yapar. O dağılacak yemektir.
Kurban keser, ona katarlar. Çok eskiden Fransız zamanında
vapurun orada yaparlarmış da ben hatırlamıyorum o zamanı.
Sonra köyde yapıyorlar şimdi. Ermenistan'da Surp Haç'ta ya-
pıyorlar. Ben vapurun oraya gittim, 8-10 yaşlarındaydım. Yürü-
yerek gitmiştik. O zaman yıkılmamıştı. Sonra yıkıldı dediler.
Hâlâ taşları duruyormuş. O zaman 18 kişi öldürmüş düşman-
lar. Biz gittiğimizde vapur da, öldürülenlerin mezarları da du-
ruyordu. Sonra vurmuşlar, kırmışlar. Kaç sene önce biz kilise
[Vakıflı'daki kilise onarımı] yapıldığında gitmiştik beyimle
birlikte. Orada Çevlik'in üzerinde Kapısuyu diye bir köy var.
“Surp Sarkis'in mezarı var” derler. Oraya minibüsle gittik, dö-
nüyoruz. Baktık ki, orada sac ekmegi yapıyorlar. Merhabalaş-
tık. “Kimlerdensiniz?” dediler. Söyledik. “Ağanın kızı” dediler.
Çıkardılar bir deste ekmek verdiler. Birbirimize sarıldık. Hep
Vakıflı'yı görürüm rüyamda. Başka yer yok. Çocukluğumun
geçtiği yerleri görürüm. Kim Kanada'ya gitse bile burayı arar.

22 Aralık 2018
Kurtuluş, İstanbul
Dil: Türkçe

ve Ermenistan'daki Musaler yerleşimlerinde yortunun arifesinde, Musa
Dağ'ın yedi Ermeni köyüne kılınan yedi kazanda / yönde örgü *harisa* sabaha
kadar pişirilir ve ertesi gün ayinden sonra hep birlikte yenilir.

BOĞOS GÖKÇE: “GERİ DÖNECEKLERİNİ DÜŞÜNEREK GİTTİLER”

1928 doğumluyum. Cemal Gürsel’de [Sama-dağ’daki Hıristiyan Arap mahallesi, Zeytuniye] doğdum. Anne tarafım [1915’te] dağa çıkmış. Annemin soyadı Taşçıyan’dı. Yoğunluklu. Dağda ünlülerdi. Büyük aileydi. Annem anlatırdı biz küçükken, derdi ki, dağda çok eziyet çekmişler. Daha sonra İngilizlerin eli altında rahat yaşamışlar. Zahmet tabii. Bıraktılar yerleri, yurtları, evleri. Bin kilometre buradan oraya. Yakın değil ki. Levon Ter-Petrosyan [1991-1998 yılları arasında Ermenistan Devlet Başkanı] da buralıdır kendisi. Yoğunlukludur. Annesi teyzem kızıdır. Onun babası Ter-Petrosyan vardı, Bolşevik Hagop derlerdi. Üç-dört kere gözaltına alındı o, bir kere ayakkabısız ta Şam’a kadar götürmüşlerdi o zamanlar. Dağa çıkmayı organize eden Movses Der Kalustyan’ın babası Der Abraham ise annemin hala oğludur.

Dağa çıkışta babam, amcalarım ABD’deymiş. Babam 1890’da doğmuş, 1912-1913 senesinde ABD’ye gitmiş. Hep bir arada otururlarmış Amerika’da da. Onlar Port Said’den sonra buraya geldiler, sonra da Türkiye Cumhuriyeti aldı burayı. Türkiye gelmeden evvel 1923’te gelmişler, 1939’da Türkiye aldı. Öyle böyle 15 sene böyle yaşamışlar.

Zeytuniye’de derenin bir tarafında 5-10 ev, diğer tarafında 30 ev vardı. Zeytuniye’de ortalama 50 ev vardı. Hâlâ da orada yaşıyorum. Zeytuniye’de sadece Ortodoks kilisesi var. Ermeni kilisesi yapılacaktı ama vazgeçildi. 1931’de Zeytuniye’de okula gittim, üç sene Ermenice okudum. O okul, bir ara Ali öğretmen vardı, onun oturduğu evdi. O evin gerçek sahibi Hıristiyan Arap’tı. Zeytuniye’de iki Ermeni okulu vardı. Taşnaklar ve Hınçaklar çok zıt gidiyorlardı, birbirlerini yiyorlardı. Hınçaklarla Taşnaklar arası çok münakaşalar, çok kavgalar olurdu. Hacıhabibli ile Batıayaz köyleri birbirine girerlerdi. Epey adam ölmüştür. Bayramlarsa çok tantanalı geçerdi. O zamanlar Türklük yoktu, burada Hınçak, Taşnak, çok insan vardı. Tamam zıtlardı birbirlerine ama çok da kaynaşırlardı böyle zamanlarda. *Hırısı* [keşkek] yapılırdı.

Kebusiye’nin üzerinde vapur vardı. Küçükken bizi götürmüşlerdi, okulla gittik. Ya 1933 ya 1934’tü. Ermeniler daha buradan gitmemişti. Vapur daha evvel yapılmıştı zaten. Sağlamdı o zaman. Büyüktü. Mezarlar vardı. Kaç tane? 18 taneydi. Sonra bir sefer daha çıktık ama ulaşmadık oraya. Bir yabancı gelmişti İstanbul’dan. Zordur oraya çıkmak.

Ahali giderken 10-11 yaşındaydım, o zaman Zeytuniye’dedim. Fransız kamyonları gelmişti. Ben, Hagop ve Ohannes ile birlikteydim. Ermeniler gidiyor, dayılarım gidiyor. Biz de o gün “Denize gidelim” demiştik. Halk gidiyor, biz de yola çıktık. Baktık ki bir tanesi durdu. “Boğos, Boğos” diye çağırıyor. Dayım. O da gidiyor. “Nereye gidiyorsun?” diye sordu. “Hadi geriye” dedi, “Acele git annene söyle hazırlansın” dedi. Ben bıraktım onları geriye kaçtım. Küçücüğüm, korktum dayımdan. Altı yaşındaydım. Kaçtım gittim, bir zaman saklandım.

Amcam, halam, teyzem, dayılarım gitti. Geri döneceklerini düşünerek gittiler. Mallarını satamadan gittiler. Bir de kim alacak? Şimdi ikimiz Ermeni yız. Ben gidiyorum, sen gitmi-

yorsun. Ben sana sorabilir miyim, “Sana satabilir miyim?” diye. O zaman küfredeceksin “Neden böyle gidiyorsun?” diye.

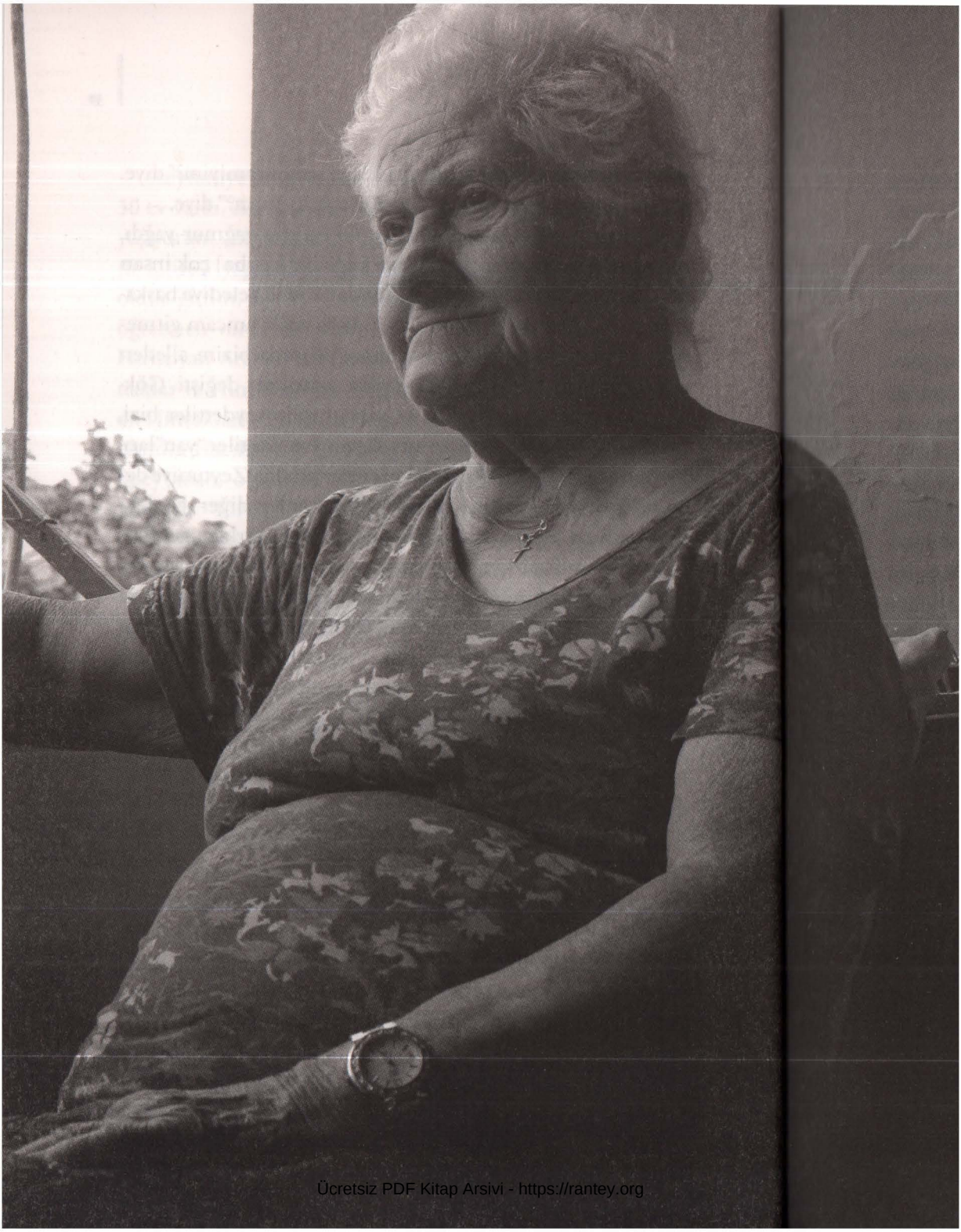
Giderken çok adam öldü, çok. İki-üç gün yağmur yağdı, açıkta kaldılar. Basit’te [Lazkiye’ye bağlı bir kasaba] çok insan öldü. Dayım Setrak Taşçıyan, Ancar’da 18 sene belediye başkanı olmuştu. Dayımgil Taşnak idi, babam ve iki amcam gitmedi, biz Hınçak idik. 1939’dan sonra 9 Kura’da bizim aileden kimse gitmedi. Yaşları geçmişti ama soyadımız değişti. Gökçıyan idi soyadımız. Sildiler, ne zaman gelip kaydettiler bizi, “yan” gitti. Gökçıyan, Maduryan, Kartunyan. Kestiler “yan”ları.

Arkalarındaki bıraktıkları bazı evler yıkıldı. Zeytuniye’deki evler kendi kendine yıkıldı. Türkmenler diğer köylere geldiler, bazı evlere oturdular. Antakya’dan Türkler geldiler 1939’daki muhacirlikten sonra, Zeytuniye’de onların [Ermenilerin] evlerine oturdular. O Türkler arasından bir aile bana vesile oldu. Zübeyir Paşa varmış Osmanlı zamanında, onun kızını alan Antakya’daki ortağımla tanıştın. Zeytuniye’de zaten bağ işimiz vardı. Ben çok çalıştım, 1950’de askerden geldikten sonra. Amcamgil, babamgil de girişkendi. Ortağımla 12 sene beraber 4 bin dönüm pamuk ektirdik. Bu nedenle bana “Tüccar Boğos” derler. Antakya’da, İskenderun’da böyle derler. 1950’de yine o pamuk ektiğimiz sırada bir soğuk oldu. Narenciye öldü, ağaç kalmadı. Biz pamuk ektirirken, ortaklarım “Gel başka iş de yapalım” dedi. Gencim daha, onlar ihtiyardı. 15-20 sene beraber kaldık onlarla. Burada narenciye ölünce, Kuseyr’de, Altınözü’nde de zeytin ağaçları öldü. Dediler ki “Zeytin ağaçlarını satın alalım.” 14 köyün ağaçlarını satın aldık, yarı parası, çeyrek parasıyla. Ortaklarla iş bizden, para bizden, odun olarak satın aldık. Belki 20 sene bunları sattık.

Tarih: 16 Aralık 2018

Yer: Vakıflı, Hatay

Dil: Türkçe

**SARA DEMİRCİ:
“SOYADIM KEŞİŞYAN’DI,
OKUYAN OLDU”**

1926’da doğdum, Kebusiye’de. Köyümüz büyüktü, kalabalıktı. Kaç aile olduğunu bilmiyorum. Kilisemizde papazımız vardı. O kiliseyi cami yapmışlar. Çok hatırlamıyorum ama o kilisenin adı Surp Sarkis’ti.

Surp Sarkis, zamanında Yunan’la [Roma İmparatorluğu] savaşmış, büyük hükümetle, imparatorla [Roma İmparatoru Julianus]. Kazanmış. Yunanlar, savaş kazananlara, askerlerin her birine kız vermişler. Bu kızlardan biri de bir papazın kızıymış. Kendi kocasını sevmezmiş. Dört bir tarafı duvar bir yer yapmışlar ona. O odada kalırmış. Surp Sarkis demiş ki, “Niye sen mutsuzsun? Niye içiyoruz, zevkle yemiyorsun?” “Ah, bilmiyorsun sen” demiş, “Git bak kardeşlerine ne oldu.” Hepsini zehirlemişler. “Ne yapacağız biz?” demiş. “Buradan çıkabilir miyiz?” Çıkılmışlar, kız da arkasında. O tarafa gitmişler, bu tarafa gitmişler. Atılmışlar. Çok gitmişler, az gitmişler. Burada bir değirmen görmüşler. Acıkmışlar. Bir yemek istiyoruz biz. Demişler ki “Yemek yok ama un verebilirim.” “Undan yapın bir ekmek yiyin” demiş. Bu undan büyük bir ekmek yapmış, yemişler. Oradan da çıkmışlar. Kilisenin karşısında dağ vardır. Oraya kaçmışlar. Kaçmışlar ama bir merdiven koymuşlar. Orada

yukarıda bir mağara var. Orada saklanmışlar. Kimse bulamamış onları. Eskiden kiliseyi dağlarda yaparlardı, mağaralarda. Bizim *Paregentan*'da [Paskalya'dan kırk gün önce, büyük oruç başlamadan yapılan kutlama] kömbe yaparlardı. Bu kömbe de Surp Sarkis için yapılırdı.

Çocuklar sabahtan uyanırdı. Bekliyorlar ki [kömbeyi] ke-secekler. İçine de bir şeyler koyarlarmış. "Nasıl gelmiş gömmüş" derler çocuklar. "Bacadan inmiş" derler. Atın ayağını da [nal izini] koyarlarmış. Para kime çıktıysa, "Aman dedeye çık-sın" derler. "Dedeyi atsan denize ziyanı yok!" Papazın kızını kaçırdığı için sevmezlerdi Surp Sarkis'i. *Harisayı* yedikten sonra duvara çarpar aşağıdaki [Samandağ] Rumlar. İçinden çıkan kemikleri duvara çarparlarmış, "Sarkis'in başına değsin" diye.

Zadig'de, büyük bayramda [Paskalya] yumurtasız olmaz. Baklavalar yapılırdı. Börekler, çörekler yapılırdı. Tabii kilise olurdu. Ve tabii dini törenden başka her vesileyle toplanılır, halaylar çekilirdi, kadınlar kendi aralarında maniler söylerlerdi. Eskiden her köyden çıkarlardı, "dağın hayır yemeği"ni hazırlarlardı. Ben o zamanları görmedim. Evlendikten sonra, çocuklar olduktan sonra, 1940'larda anıta çıktık. Evde çocuklar vardı. Bityas diye bir köy var dönüşte. Orada kalırlardı, pik-nik yaparlardı. Ben katılmazdım, çünkü evde çocuklar vardı.

Biz serbest büyüdük ama geleneklere de bağlıydık. Nişanlı olsak da pek birbirimize göstermezlerdi. Evde oturuyorduk. Bir köpek vardı, iriyarı. Ön ayaklarıyla kapıyı açıp içeri dalar-dı. Bir gün Avedis'in [eşi Avedis Demirci] geleceğini duydu-ğumda içeri kaçmıştım. Avedis de kapıyı çalarsa kaçacağımı biliyordu. O da aniden girip görmek istedi beni. Babam da oradaydı. Kapı birdenbire açılınca köpek sandı, "hoşt" dedi, sonra fark edince "Avedis oldu mu yaptığın?" diye çıkmıştı. Eskiden kapı zili mi vardı, itersen açılırdı.

Avedis askere gittiğinde o zaman derlermiş ki “Yabancı dilde mektup yazmayacaksın.” O zaman da Türkçeyi Fransızca gibi yazarlarmış. Mektubu yazdıktan sonra komutan okuyamıyor. Yabancı dil sanıyor. “Biz size dedik yabancı dilde yazmayacaksın.” “Hayır efendim, yabancı dilde yazmadım” demiş. Ama komutan okuyamıyor. Almış Avedis okumuş. Avedis seferberlikte [I. Dünya Savaşı] yeni doğmuştu. Dağda vaftiz olmuştu.

Dağa çıkışı biraz anlattılar. Dağa çıktılar. Akrabalar “Gelin” demiş, “Nereye gideceksiniz, ne olacak dağda?” İnmişler. Sonra Hama-Hamis’e [bugün Suriye’deki Hama-Humus civarına] gitmişler. Oradan döndükten sonra biz doğmuşuz. O zaman [göç zamanı] doğmamışız. Üç kardeşimiz varmış. Bir oğlan, iki kız. Onlar orada dayanamamışlar. Ölmüşler. Annem babam dönmüş, gelmiş. Sonra biz dünyaya gelmişiz. Onlar geldikten sonra olmuşuz. Bir erkek çocuğun adı Mardiros, kız Maritsa ve bir de Sara. Beş çocukları olmuş. İlk üçümüze kaybettikleri çocuklarının adlarını koymuşlar. Mardiros, Maritsa ve Sara. Diğer ikisi de Vartuhi ve Sarkis olmuş. Sara’nın adını bana verdileri yine. Benim babamın annesinin de adıydı.

Bir kardeşim vardı Mardiros isminde. Beyrut’ta öldü sonra. O, Avedis ile kardeşlik yapmış, gidip geliyorlar birbirlerinin yanına. Beni gördükten sonra istemeye karar vermiş. “Ne diyorsun?” demiş, Mardiros’a sormuş, “İsteyeceğim”, “İstersen, anlarsanız olur” demiş. Öyle. Biz Çevlik’e gitmiş gelmiştik. Ondan sonra buradayken oldu bu.

Çevlik’in üzerinde malımız vardı. Alevilerden marabalarımız vardı. Topraklarımızda. Yer fıstığı ekiyorlardı. Antakya Müzesi’nde [bu bölgeden çıkarılan mozaikleri] gördüğümde “Aaa ben bunları hatırlıyorum, çocukken gördüm” dedim. Eskiden memleketmiş Çevlik’in oralar. Vurmuşlar, atmışlar, artık evler kalmamış. Toprak gelmiş üstüne. Antikalar yani.

Eski yapılan resimler varmış. Fransız zamanında, onu [mozaikleri] kökünden çıkardılar, aldılar götürdüler. Gittik gördük, yerdeydi. Toprakları çekmişlerdi üstünden. Onu [mozaikleri] böyle bütün bütün çıkarmışlar.

Mağaracık [bölgesi] da vardı. Eskiden böyle ev yapmak yokmuş. Mağarada yaşarlarmış. Kutu gibi yerler vardı. Taştan da mezarlar yapmışlar. Oraya gömerlermiş ölenleri. O mağaralara da gitmişim, gezmişim, görmüşüm, öyledir.

Kebusiye’de okul da vardı. İki okul vardı. Biri Taşnakların biri Hınçakların. İkisinin de okulu ayrı ayrıydı. İki ay kadar okula gittim. Millet çekildi gitti, biz de yalnız kaldık. Halam, kocası, teyzelerim ve kocaları hepsi gitti. Tabii, mektuplaştık sonra da. Ancar’a, sonra da Ermenistan’a gittiler. Ablamın kocası eniştem Fransız askeri idi. Onlar Ermenistan’a gittiler. Kardeşimin çocukları, oğlanları hep orada. Onlar Taşnak mıydı, hatırlamıyorum.

Millet çekilince indik, Çevlik’in üstünde bir evimiz vardı. Önümüzde de bir karakol vardı. Onun için oraya indik. Birkaç ay orada yaşadık. Sonra geldik buraya milletin yanına. Burada birkaç ev vardı. Önce oralar boşaldı. Sonra Türkmenler geldiler oturdular orada. Artık şimdi ben gitsem bile çıkmam içinden. Kocaman evler oldu. O zaman bu kadar değildi.

Kebusiye’de bir aile daha vardı. İkizyanlar. Onlarla akraba değildik. Onlar da kaldılar. Önce onlar Zeytuniye’ye indiler, biz de yalnız kaldık. Kebusiye’de çocuktum, o zaman kimseyi tanımazdım buradan. Kebusiye’de karakolun orada oturduktan sonra Hıdırbey’de oturduk. Hıdırbey’e geçince Vakıflı’ya daha çok gidip gelir olduk, tanışmaya başladık. Orası da karakol bölgesiydi. Oradakiler diyormuş ki “Vakıflılar buraya taşınır.” Ama olmadı, taşınmadılar. Hıdırbey’de eskiden derenin bir yakası Katoliklerindi. Diğer yaka Ortodokslarındı.

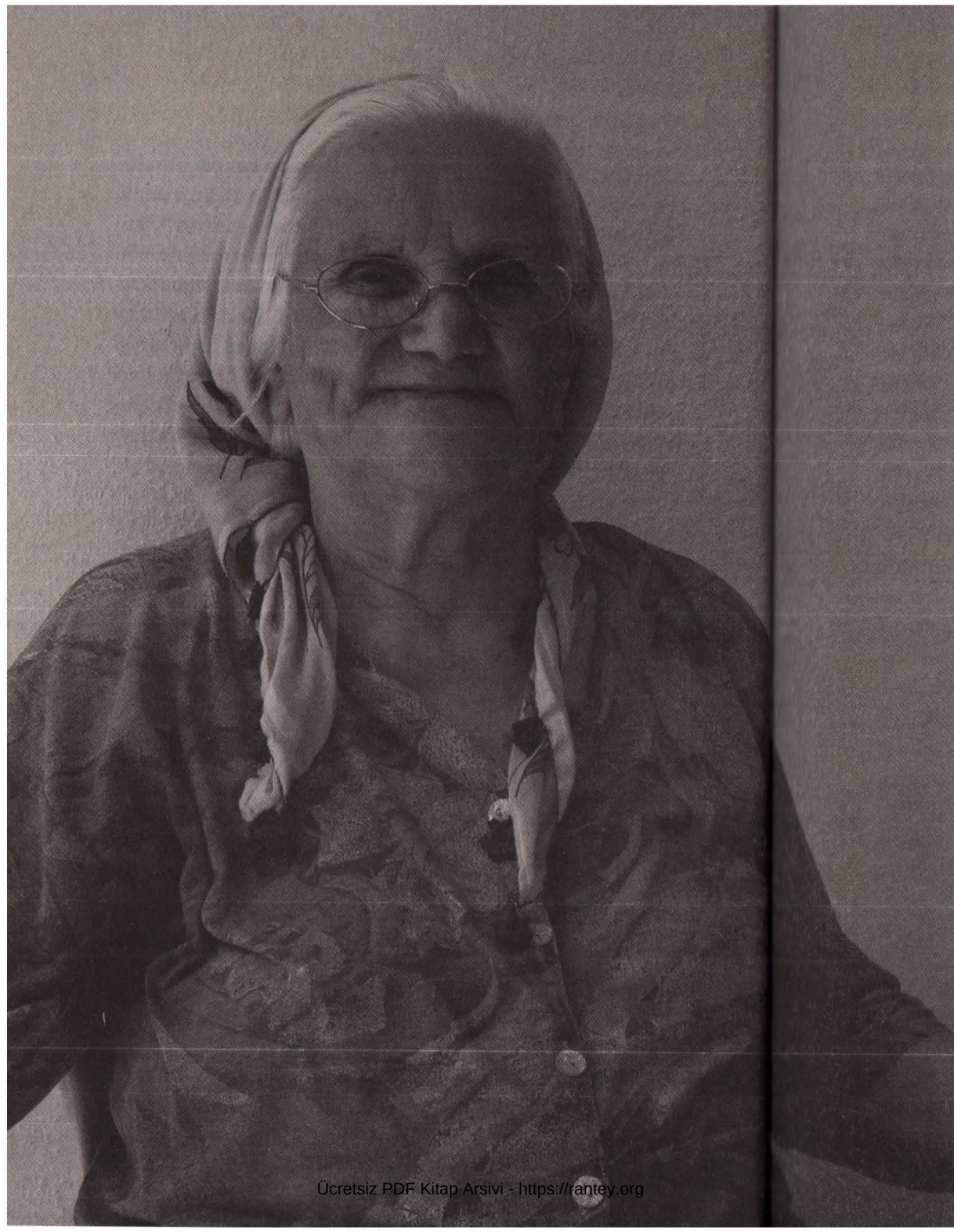
Sonra biz Vakıflı'ya taşındık. Sonra herkesi tanıdık buradaki. Benim Kebusiye'de soyadım Keşişyan'dı. Büyük bir aileydi. Keşişyan olduğu için çevirdiler. Türkiye geldiği zaman "Okuyan" olduk.

Babam Hınçak'tı. Eğitime inanmasa da beni okula kaydettirdi. Hınçak okulu kalabalık görünsün, yaşasın diye. "Aypen kim"i [Ermenice alfabe] öğrenmiştim, sonra Ermeniceyi unuttum, Türkçeyi biraz anlıyorum yazıda. Yaşlılar için kurs açtılar. Orada okudum. Burada bir öğretmen vardı. Bektaş Öğretmen. Maraşlı. Talebeler çıktıktan sonra biz girerdik, o zaman harfleri öğrendik biraz. Fazla okumam yok yani.

Tarih: 23 Ağustos 2018

Yer: Vakıflı, Hatay

Dil: Türkçe, Ermenice

MARYAM MARDİRYAN: “RÜYA KALDI HER ŞEY, RÜYA”

Annemle babam anlatmıştı bana küçükken. Ben en küçükleri idim, ben bilmem bunları, sadece duydum. Annem iki çocuk annesiymiş, henüz genç, ben daha doğmamışım. Babam firar etmiş. Demişler ki “Canını kurtaran kurtarsın, dağa çıkıyoruz.” Bunu annemin ağzından işittim. Derdi ki, “Sac ekmeği yapıyorduk. Hamur daha sacın üzerinde, bir çocuğumu koluma, bir çocuğumu sırtıma aldım, koştum.” Dedem demiş ki, “Kızım biz Derzor’a gidiyoruz.” Annem gitmek istememiş, “Kocamın ailesi ne tarafa gidiyorsa ben de o tarafa gidiyorum” demiş. Yani bırakmamış o aileyi. Dağa çıkmışlar. Diğerleri gitmiş. Bir bölümü Derzor’a gitmiş. Açlıktan susuzluktan çölde ölmüşler. Bunun şarkıları vardır eskiden beri. Annem, ailesinden bir kişiye dahi kavuşamadığını söylerdi.

Annemle babam dağdayken inerlermiş köye, giderlermiş geriye, dağdan inip kendi tarlalarından çalarlarmış. Ne gelirse alıp toplamak için, çocukları için. Bir adam varmış, Fransızca bilirmiş. Bir gemi görmüş. Bir çarşaf bulmuşlar. Üzerine yazmışlar, halimiz böyle böyle, diye yardım istemişler. Onlar da dürbünle okumuşlar, “Biz sizi kurtaracağız. Bir hafta bekleyin” demişler. Böyle uçurumdan kaymışlar topraktan dağdan inmişler, sonra götürmüşler. Sonra Port Said’e

gitmişler. Limana. Orada hepimize iş yeri açmışlar. Kadınlara ayrı el işi, erkeklere ayrı. “Dört sene yaşadık” derlerdi. Dört sene yemek de veriyorlardı, daha ev de vereceklerdi ama dünya dinmiş o sürede. Sonra geri gelmişler buraya, o sırada aylık da vermişler, aylıkları da ceplerinde gelmişler. İlla geri gelmek istemişler. Gelmişler, ne bulsunlar? Hiçbir şey yok. Her şey kül! “Dokuz kişi” derlerdi, “Bir dam yaptık, o dokuz kişi damın içinde yaşadık.” Kaç sene sonra kuvvet aldıktan sonra, ev yaptık. Yakmışlar yıkmışlar, evleri tek tek yakmışlar, ağaçları her şeyi yakmışlar, hiçbir şey bırakmamışlar.

1928 yılında doğmuşum. Bunları duydum ben. Tam 90 yaşındayım. Duyduğuma göre, yani ben tarih marih bilmem. Yezur’da [Vakıflı’nın yukarısındaki mezra] doğmuşum. “Harman zamanlarında” derdi babam. Eskiden tarih bilinmezdi mesela “zeytin biçme zamanı” derlerdi. Beş kardeşin tek kız kardeşiyim. Erkeklerin hepsi sizlere ömür, mevta oldu.

Yezur’da Yukarı Azir, Aşağı Azir denirdi. Okula gittim. Fotoğrafımız vardı okuldan. Beni babam okula götürürdü. Dünya gibi hatırlarım. Kilisenin yanındaydı. Tek katlıydı, iki dersliği vardı. Her yaştan öğrenci vardı. Erkekler de, kızlar da eğitim alırdı. Ağabeyim Haçik ve Hagop, erkekler sınıfının öğretmenini Baron Haçik Muradyan’ın öğrencisiydi. Bizim öğretmenimiz Maritsa, bizim köyden değildi. Güzel bir kadındı. Eşi ölmüştü, iki çocuğuyla bizim buraya gelmişti. Hep Ermenice konuşurduk. Okulda da Ermenice öğrenirdik.

Babam bir gün bizim okula geldi, öğretmenime “Oryort [Matmazel] Maritsa ben onu okuldan alacağım” dedi. Öğretmenim babama kızdı. “Neden alıyorsun onu okuldan?” dedi. Babam dedi ki “Bir tepsi su getirir. Zaten çok işim var. Başım-dan aşkın işim var, yardımcı olur” dedi. Sonra da sırtına aldı beni, öyle gittik. Onu çok net hatırlıyorum. İş çok ya, erkek çocuklar var ya! Su getireyim diye istemiş, işte ne yapacaksın!

Eski kafa! Öğretmenim dedi ki “Bu öğrencimi çok beğeniyordum, çok üzülüyorum.” O anı da çok net hatırlıyorum. Beş-altı yaşındaydım o sırada. Anaokulu gibiydi. Çok uzun bile olsa bir şiiri ezberler, hiç takılmadan okumuşum. Bir komşumuz söylemişti. *Pariluy*s [Günaydın] kitabını okudum. Okumayı, yazmayı böyle öğrendik. Şimdi harfleri tanıyorum ama o kadar okuyamıyorum Ermenice, sayı saymayı biliyorum da harfleri birbirine bağlayamıyorum.

Hınçaklar kırmızı giyecek, kırmızı kordela takacak. Belli olacak, hep belli olacak. Taşnaklar da mavi. Onların bayraklarının rengi. Birbirimizi öyle bakardık, hor görürdük. Çocuktuk, ne bilelim... Çocuğa ne denirse o. Mavi görünce “O Taşnaklardandır” derdik. Başka köylerde de Ermeni okulları vardı da adlarını hatırlamam. Hıdırbey'deki okulu hatırlıyorum. O okulun kırmızı kiremitleri vardı. Bizim köyün tepesinden görünürdü.

Bizi mahveden hep bu parti işi oldu. Allah aşkına hâlâ bizi bitiriyor! Yalan bu yalan! İnsanız hepimiz, Allah'ın kuluyuz! Particilik neymiş? Bir aile düşün, biri bir partiden, diğeri diğeri partiden oluyordu. Yalan, yalan bunlar, düşmanlık yayıyor. Bu karışıklıklar neden doğdu? Particilikten. Allah'ın verdiği canız. Hatırlıyorum, nöbet tutarlardı, abilerim geceleri uyu-mazdı.

Ağabeyim Setrak bir kız sevdi Taşnaklardan. Hıdırbeyli. Sevdiler, görüştüler, konuştular çok. Ağabeyim Hınçak'tı tabii. Kızın ağabeyi dedi ki, “Eğer Taşnak olursan sana bu kızı veririz. Biliyorum, çok seviyorsunuz birbirinizi ama Taşnak olursan veririz.” Ben ağabeyini de iyi tanırım. Peki benim abim ne dedi? “On kızdan vazgeçerim, partimden vazgeçmem!” O kadar ilk aşkı, o kadar sevdiler birbirlerini ama olmadı! Kısa boylu, Ojina adında çok güzel kızdı, çok severdim. Akrabamız anlatırdı, o kız su almaya giderken kaynağın orada

durur beklerdi, ağabeyim de onu görmek için oraya giderdi. Kaynağın üzerinde görürdü onu, o kadar sevdiler birbirlerini. Kızın ailesi göç etti. Ağabeyim de başka bir kızla nişanlandı. Bir gün nişanlısının dayısı ile ağabeyim vuruldu. O gece devriyeye çıkmışlar. Hırsızlar bizim üzümlerimizi çalıyordu, onun için. Sonra da vurmuşlar. Ateş sesi duyunca babama söyledim onların tarlaya gittiğini. Dokuz yaşındaydım ben. Parti yüzünden oldu. Eski kafalar işte! İncelemede Alevilerden birisinin yaptığı söylendi ama onlar [Taşnaklar] vurdular diye tahmin ettiler. O zaman da biz çocuktuk. Çok ağlamıştık, “Ne istediler bu çocuktan?” diye. Jandarmalar bile sormuş “Kim bu çok ağlayan kız?” diye. 22 yaşındaydı, gençti, nişanlıydı.

Yedi köy filan gitti ya... İşte o zaman hiçbir yer kalmadı. Yezur’da sadece beş aile kaldık biz. Mardiryanlar olarak bizim aile. Yukarı Azir, Aşağı Azir. Onlar gittiklerinde ben dokuz-on yaşındaydım. Son ana kadar onlarla görüştüm. Hatta ellerinde hayvanları da vardı sürüleriyle, yükleri vardı balya balya, yatakları vardı hatırlıyorum. Fransız kamyonları geldi. Onların arkalarından geldim. Bu köşede bir keçi verdiler elime, onlar gittiler. Onlar gittiler sürü sürü.

Son gidişle akrabalarım da gitti; amcamlar, oğulları gitti, kaç aile gitti. Amcamın kızları gitti, dağıldılar gittiler. Ziyarete gelenler vardı Beyrut’tan filan ama büyükler kalmadı. Zaten amcamın çocukları *Hayasdan*’daydı [Ermenistan]. Hâlâ orada olanlar var. Amcamın çocuklarından bazıları geliyorlar hâlâ.

Bizde 9 Kura derler, 20 Kura değil, sonra o oldu. Mardiros ve Misak *ahpar*larım [abilerim] gitti. Misak *ahpariğim* bekârdı ama Mardiros *ahpariğim*in çocukları vardı. Ekmek getirdiler, asker ekmeği. Yarısı simsiyah. “Bu kadar çıkıyor” diyorlardı. O ekmeği unutmam. Kıtır kıtır, kum çıkar içinden. Aldık ağzımıza, yutamadık. Eskiden kıtlık vardı. Abimler için “Zonguldak’a gittiler” dediler. Bir ara Çanakkale dediler. Babam bana

yünlü kalın çorap, eldiven ördürürdü, onlara gönderirdik. Çok soğuk oluyor diye orası. Yol yapımında çalıştırıyorlardı askerlik diye.

Kocam kilisede *harisanın* [keşkek] ustasıydı. O mutlaka tek başına gider yapardı. Sabaha kadar gençler ona yardım ederdi. Gençlere de öğretmişti. Çok yardım etti kiliseye. Çok güzel *harisa* yapardı. Çok lezzetli yapardı, ölçülü yapardı, eti, suyu, buğdayı.

Kocam Arapça bilirdi. Ben az Arapça bilirim. Babam iyi bilirdi. Ondan öğrenmiştim. Babam Türkçe de bilirdi. Biz bilmezdik. Annem Isguhi Türkçe şarkılar söylerdi. Bizim konuştuğumuz Ermenicede çok Türkçe kelime var ama Türkçe bilmezdik. Okulda hiç Türkçe öğrenmedim. Ağabeyimin çocukları okurlardı alfabeyi, onlardan öğrendim. Çocuklarla birlikte. Sonra çocuklarım okula gidince büyük harfleri de onlarla birlikte öğrendim. Burada açılan bir kursa, Bektaş Öğretmen'e gittim. Bir ay diploma aldım, işimi yapardım, çizmeyi giyerdim, giderdim. Koşa koşa gidiyorduk. Bu yaşta anlamıyordum, bazı sesleri çıkaramıyordum. Bugün adımları yazarım büyük harflerle, rahatça da okurum.

Bayramlar güzeldi. Eylül'de Surp Haç'ta dağda etkinlik yaparlardı. Bizimkiler giderdi, yapardı, duymuşum ben, annem babam giderlerdi. Odun taşırlandı hatırlıyorum, hayvanları otlatırlardı eskiden. Orada da yaparlardı *harisa*. Ben hiç dağa çıkmadım, anıta da hiç gitmedim. Oradan taş getirirlerdi. Dağ taşı, gözenekli, kırmızı kırmızı. "Bak" derlerdi "vapurdan taş getirdik."

Aziz Tovmas havarilerinden kalma bir kilise vardı. Yoğunluk'takiler, orada da sabaha kadar davul zurna çalarlar, uyumazlardı. Bir tarafta Hınçaklar, bir tarafta Taşnaklar vardı, ayrı ayrı *harisa* yapar, ayrı ayrı yiyip içerlerdi. Eğlenceleri bile farklıydı.

Tatlılar, sütlaçlar yapardık bayramlarda. *Zadig*'de [Paskalya] yumurtasız olmaz. Her evde sofralar kurulurdu. Sofrada içki de bulunurdu. Babam kendisi yapardı içkisini, şarabını, rakısını. “Rakı sizi içmesin, siz rakıyı için” derdi. Gelen geçen yer içerdi. Her şey kurulu sofrada dururdu. Masa derler de sofraydı. Yerdeydi sofralar. Sandalyeler yoktu. Gençler sıra sıra gezerdi. Son ev babamın eviydi. Eski yılları anarlar, şarkılar söylerlerdi coşkulu coşkulu. Silahla ateş ederlerdi. Rüya kaldı her şey, rüya. Hayat bir rüyadır evladım.

Tarih: 24 Ağustos 2018

Yer: Vakıflı, Hatay

Dil: Türkçe, Ermenice

ARPİNE KARTUN: “ÇOK ZORLUK VERDİLER BİZE”

1930’da Vakıflı’da doğdum. Ben çocukken gemiye, Musa Dağ’a gitmiştik. Piknik yaptık orada. Sonra da birkaç kez çıktım. Çok büyük yerdı. Haç da vardı. Onu yıkmışlar. Geminin sadece bir parçasını bırakmışlar. Mezarlarına giderdik, mum yakmıştık. Nişanlıyken bir defa gittim, sonra iki kez daha gittim. O zaman çocuğum da vardı. Surp Haç’ta Batıayaz’dakiler gemiye giderlerdi. Bizim için uzaktı. Gitmezdik. Doğduğum gün de Surp Haç’a denk geliyor.

Gemiye sonraları çıkamadık. Kaçak götürürlermiş orada. Askerler çok vardı, terörist var diye bırakmıyorlardı kimseyi. Ablaları da küçük kızımı korkuturlardı, teröristler var diye. Üst kattan yem almaya çıkarken bile!

Dağa çıkışı ben bilmem, büyükler anlatırdı. “Çıktık dağa” derlerdi, su taşımışlar. Karşıdan düşman geliyor, bizimkiler dağa kaçıyorlar. Benim halamın oğlu. Onlar da dağa çıkmışlar. O zamanlar küçükmüş. Atmışlar çalıların ortasına. Sonra görmüş birisi bir çocuk ağlıyor şurada. Onun dedesi sormuş, “Haçer nerede?” Haçer bir yaşındaymış. Halam demiş, “Su taşıyorduk size, onu attık çalıların arasına.” Ağlıyormuş. Yerini belli etmesinler diye. “Acele gidin getirin, ben nasıl öleceğim, o da ölsün benimle” demiş. İnmişler getirmişler. Haçer, *gnkahaynım* [vaftiz babası] oldu benim. Yaşayacağı varmış.

Sonra Fransız onları kurtarıyor. Port Said'e gidiyorlar. Babam o zaman küçük. Annem de. Dört-beş yaşındalarmış o zaman. Onlar orada oturmuşlar sonra geri gelmişler. Fransızca değil, orada *Ankliyeren* [İngilizce] öğrenmişler. Fransızlar götürdü onları ama İngilizce ders almışlar. Fransızca bilmezlerdi. Dayım biliyordu, o okudu Fransızca. Ben Fransızca bilmem. Alfabeği gördük. Dayım öğretti biraz. O kadar. Birkaç kelime bilirdim ama kalmadı artık. Çocuktum o zaman...

Benim Türkçem azdı. Kızım okula giderken bize ders verdiler, Türkçe. Bazıları hiç okula gitmemişlerdi ama biz hemen aldık diplomayı. Bektaş Öğretmen ders verdi. Maraşlıydı. O okuttu bizi. Biliyorduk ama ben yine de gittim. Diploma almak için gittim. Bazıları hiç bilmiyordu. İstanbul'a geldiğimde Türkçeyi daha çok öğrendim. 1988'de geldim buraya [İstanbul'a]. Bizim kendi dilimiz var. Ermenicemiz farklı. Elmon ve Meloş [kızı ve torunu] ile onu, bizim dili konuşuyoruz.

Köyde okula gider gelirdim. Ermenice ders alırdık. Sonra kapattılar. Yasakladı Türkiye, Türk askerler gelince. Sonra kapattılar. Okulda Ermenice vardı, Fransızca ders de verirlermiş. Ben Fransızca, *keraganutyun* [dilbilgisi], alfabe okurdum. İkinci sınıfa kadar okudum *Pariluys* kitabını. İkinci sınıfa geçince kapadılar. Yıktilar sonra okuduğumuz yeri. Bizim okul kapandığında küçücüktük. Kilisede okurduk sonra. Küçük bir yerde. Orada drama yapardık. Tiyatro oynarlardı. Türküler söylerdik. *Paregentan*'da, karnavalda davul, zurna getirirlerdi. Eğlence tutarlardı. Yemek yenirdi, yemek yapardık. Ne varsa, Allah ne vermişse yapardık. Çiğköfte, içli köfte, ne istenirse yapılırdı. Kahke olurdu. Tandırda katıklı ekmek yapardık.

Katıklı ekmeği peynirli ekmek yaparız biz. Leğende yoğurdum ben, iki leğen köyde. İki bayramda da yaparız. Büyük bayram var ya Paskalya'da, çeşit çeşit ekmekler yapardık. Zeytinyağlı ekmekler, katıklı ekmek. Zeytinyağlı ekmeği oklavay-

la açarsın, birimiz de sarardı. Zahmeti çok. Katmer gibi kat kat ama simit gibi. Burada fırında yaparız biz. Tandır ateşi gibi olmasa da yine olur. Burada köydeki gibi olmuyor. İçli köftenin yanına yoğurtlu çorba yapılır bizde.

Eskiden kalabalıktı. Çeşit çeşit oyunlar vardı. Bayramlar olurdu. Eskiden büyük ağaçlara ipler bağlardı. Salıncaklar kurulurdu. Türkü söylerlerdi *Hayeren* [Ermenice]. Çeşit çeşit. “Hala hala ninnoyi” ile halay tutarlardı. Karnaval gibi oynarlardı. Her şey vardı. Dağıldılar sonra. İskenderun’da da vardı Ermeniler. Bazıları Amerika’ya da gittiler. Kırıkhan’da da oturanlar vardı.

Surp Sarkis’te bir hafta oruç tutarlar. Yayam tutardı. Yemek yemezdi. Pekmez, bal ve baharat, ceviz filan koyup, yoğurup kömbe yapılır. Külün içinde yaparsın. Ateşi yakarsın, yakarsın. Sonra külünde pişirirsin.

Ben küçükken daha Taşnaklar gitmemişti. Ben de Hınçak’ım. Karşıdaki çocuk Taşnak’tı. İkimiz kavga ederdik, bağırırdım ona. Babam “Kızım yapma” derdi. Beyaz, mavi dışında, *garmir* [kırmızı], *gabuyd* [mavi], *narınçakuyn* [turuncu] Taşnak olurdu. *Garmir* [kırmızı], *cermag* [beyaz], *gabuyd* [mavi] biz yani Hınçak. Türkiye’de Demokrat Parti var, Halk Parti var ya, onlar gibiydiler. Öyle sayalım.

Gidenlerde Taşnak da vardı, Hınçak da. Karışık gittiler. Taşnak birkaç kişi kaldı ama sonra onlar da sonra gittiler. Zaten ben o zaman dokuz yaşındayım. 1939’da gittiler. Kendileri istediler. Zorla gitmediler. Benim teyzemin oğlu askerdi. Onları da gönderiyorlar. Oğlunun resmini göstermiş babası, “Ben gidemem. Oğlum askerde, nereye gideceğim?” Onu göndermemişler, gitmemiş. Karakol vardı bizim oralarda.

Ahalinin gidişinde bizden de giden oldu. Büyük amcam ve çocukları gitti. Sonrasında da giden çok oldu. Dört-beş köyden, Yoğunoluk, Hıdırbey, Batıayaz, Kebusiye’den. Bizim-

kilerden gittiler. Her bir köy bir yere gitti. Batıayaz, şimdi Teknepinar'da aileler vardı. Onlar da geldi İstanbul'a. Eskiden çok insan vardı Batıayaz'da.

Biz Maduryan'dık. Babamın soyadıydı. Sonra "Demirci" yaptılar. Beyimin tarafı "Kartunyan." Onlar da "Kartun" oldu. Çok zorluk çektiler. Çok zorluk verdiler bize.

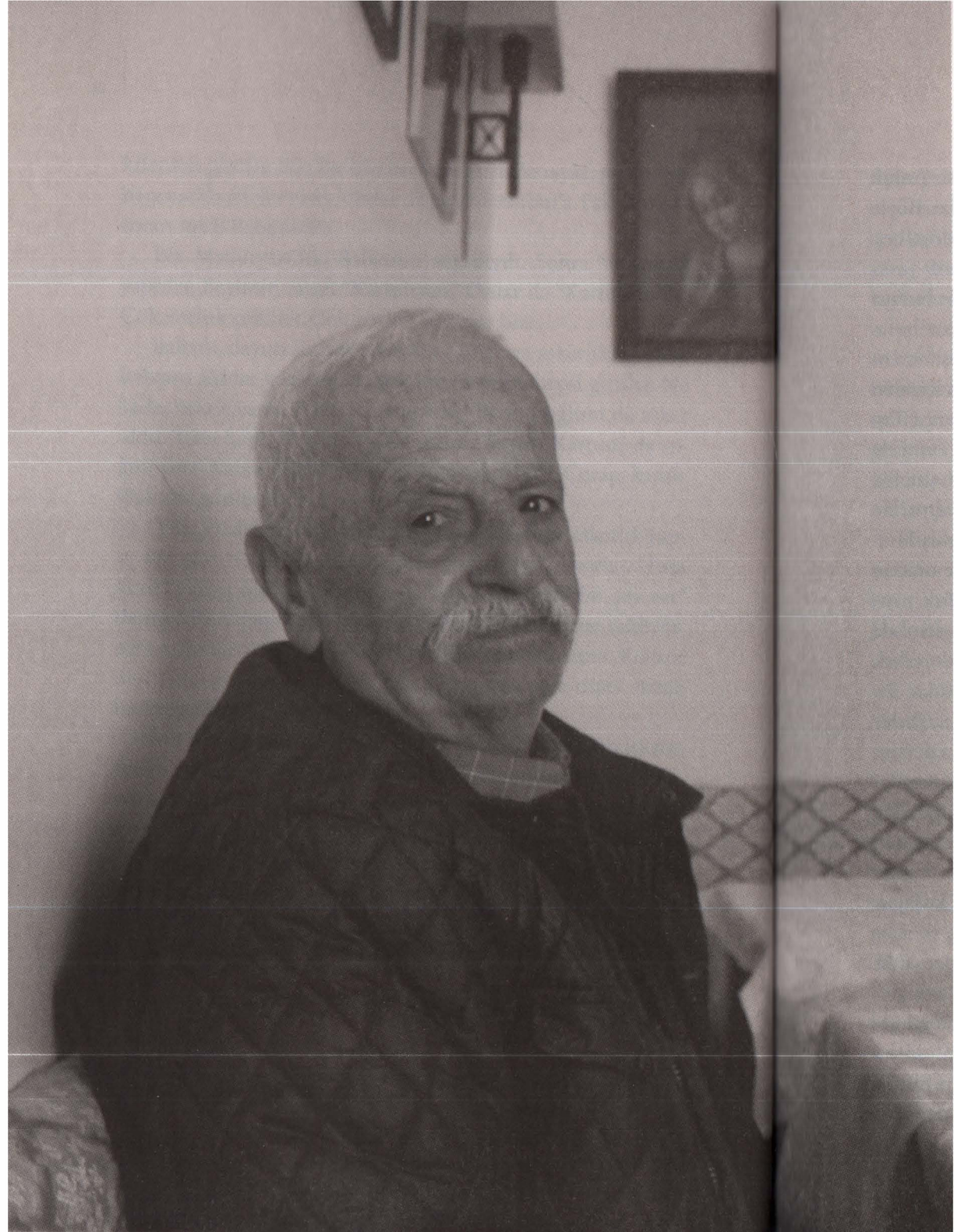
Babam, dayım ihtiyat askerliğe [20 Kura askerlik] gittiler. Babamı aldılar götürdüler, amcamı, dayımı, hepsi gittiler. Ne kadar erkek varsa. Kütahya'ya gittiler. Benim oğlum da asker oldu. Temeltepe'ye gitti o. Çok sonra. Tatyos [Kartun] da soğuk yere, Kars'a gitti. Ona el işi örgü yapardık. Çorap, kazak. Çok zor günlerdi.

"Paşa Dede", Yervant Hergel, kocamla birlikte askerlik yaptı. Bir gün "Paşa kim?" demişler. "Paşa, paşa" diyorlar. "Paşa kim?" demiş binbaşı, yüzbaşı ki "Sizin aranızda bir şey var" demiş, "Paşa, paşa" diyorsunuz. "Anarşistsiniz siz, ne saklıyorsunuz benden?" "Acele" demiş "Paşa'yı getirin" bana. Kocam da demiş ki, "Onun lakabı, lakap takılmış paşa diye." Bizde herkesin bir böyle lakabı vardır.

Ben pek özlemem köyü. Zahmet çektik çok, köyün işi zor. Bizim zamanımızda su yoktu, çeşmeden taşırdık biz. Elektrik yoktu bizim zamanımızda. Nereden yapacağız çamaşırı her şeyi.

Ancar'a gideceksen benim amca kızım var orada. Orada kaldı, kalmadı bilmiyorum. Beyrut'ta kaldı onun çocukları.

Tarih: 1 Aralık 2018
Yer: Kurtuluş, İstanbul
Dil: Türkçe, Ermenice

**MUSA EMLİKİYAN:
“MİLLET GİDERKEN DEDEM
KOLUMDAN SIKI SIKI TUTUYORDU,
BENİ ÇALMASINLAR DİYE”**

Ekim 1933 doğumluyum ama 1934 diye doğuma kaydetmişler. Annem ben 90 günlükken vefat etmiş. Babam Setrak, o zaman 25 yaşında bir genç. Çocuğa nasıl bakacak?

Gitti. Babamın ölüm haberini duyduğumda 35 yaşındaydım. Göremedim onu. Ninem de vefat etmiş o zaman. Musa dedem yeniden evlenmiş. O nine de annemi çok severmiş. Demiş ki dedeme, “Git o çocuğu getir.” “Hanım” diyor, “Ben getireceğim, yüzüm yok sana demeye, sen ne edeceksin?” Ninem diyor ki, “Varımı yoğumu sarf edeceğim, bu çocuğu besleyeceğim. Çocuğumuz yok, bir şeyimiz yok. Bu kurtulsun.” Beni ne yapsın? Ninemde süt yok, inek sütüyle besletti. Öldürmedi Allah beni. Yavaş yavaş beslemişler. Dolayısıyla beni ninem ve dedem beslemiş, büyütmüş, adam etmiş. Büyüdüm, altı-yedi yaşlarına geldim. O zaman da babam Suriye’de Trabluslu bir tüccarla ortaklık yaparmış. Daha millet gitmeden, babama diyorlar ki, “Gel beraber orada çalışalım.” Babam yeniden evlenmiş. Alıyor hanımını, çocuklarını. Lübnan’a gidiyor.

Dedemin iki-üç koyunu var, onlara bakıyordum. İlkokula kaydettiler beni. Buradaki Ermeni okulunda iki sene okuduk. İki göz bir

salon vardı buradaki okulda. Kilisenin yanındaydı. Bir önlük giyerdim. Bir de kuşak bağlanırdı. Oturtuyorlardı bizi. Böyle yaparlardı, *meg, yergu, yerek, çors, hink*, yani bir, iki, üç, dört, beş. Çok zalim bir kadın öğretmenimiz vardı. Aman aman!

Kilisenin altında bir bina vardı. 1926 veya 1927’de buraya bir papaz gelmişti. O papaza bir bina yapmışlar. Papaz burada epey kalmış, Der Horen. Sonra Der Mesrob gelmiş, ondan sonra boşlukta kalmış. Bakmışlar ki bina boş. Köyün içinden ilk papaz Der Ğevont namzet olmuş. Bina boşta kalınca Taşnaklar fırsatı değerlendirmiş, işgal etmişler. Papazın evini de papaz olmayınca almışlar. “Madem Hınçakların okulu var, biz çocuklarımızı oraya göndermeyeceğiz” deyip burayı alıyorlar. Sadece bir kişi, Taşnak Garabed çocuğunu gönderirmiş Hınçak okuluna. Taşnaklardan kim okuma yazma bilirse oradan çıkmaydı. O zaman “ayp pen kim”den başlayıp okurduk.

Ben Hınçakların okulunda okudum, çünkü dedem de Hınçak’tı. Bir kadın öğretmen vardı, orta yaşlı. Bir de erkek öğretmen vardı. Ahalinin gidişi sonrası bir süre kaldılar, Ermenice öğretiler. Oyunlar oynadık, Ermenice şarkılar, şiirler öğrendik. Sonra bir gün müfettiş geldi, “Bundan sonra dersler Ermenice okutulmayacak” dedi. Vakıfköylü erkek öğretmen bu karar sonrası gitti Lübnan’a. Okul da kapandı. İçindekiler, okul sıraları, sandalyeler komşu Cireyri köyündekine taşındı. Bazımız oraya gitti ama Türkçe okuduk yalnızca. Sonra yine köyde okul açıldı ama Türkçe olarak. Bizden sonraki kuşağın Ermenice okuma yazması olmadı.

Ben Hınçakların torunuyum bu yörede. Dedemden aldığım bir bilgidir bu. 1890’larda portakal belki var ama çok değil, yenedünya zaten yok. Millet perişan. Bir emekli general geliyor Hıdırbey’e. Dedemin babası, bir de kardeşi onun yanına gidiyor çalışmaya. Şimdiki bir manolya ağacı var, orayı çiftlik yapmış. Onun yanında çalışıyorlar. Bu adam kayboluyor. Geti-

riyor yenedünya. “Bunu yiyin” diyor, “çekirdeğini de atmayın, evinizin bir yanına gömün.” Gömüyorlar, o yenedünya ağaçları çıkıyor. 10 sene öncesine kadar hâlâ vardı o ağaçlar. Orada yavaş yavaş yenedünyalar çoğalıyor, yöreye yayılıyor. Bir daha kayboluyor adam. Getiriyor bir çekirdek. Dedemin babasına, o işçilere veriyor, dut fidanları çıkıyor bu kez de. Ekildikten sonra her birine onar ağaç veriyor. Ekiyorlar. Sonra bunlar büyüyor. “Ya diyorlar sen bize ağaç verdin. Biz bunun yaprağını mı yiyeceğiz, ne yapacağız?” Bir kez daha kayboluyor. Geri geliyor, ipekböceği kozası getiriyor. Öğretiyor. Sonra insanlar öğreniyor, yayılıyor. O zaman Bursa’da, İzmit’te varmış ama oralar çok uzak. Yine Ermeniler yaparmış.

Bir de su sorunu çıkmış. Aşağıda o zaman Hacı Rıfat diye bir Osmanlı valisi var. O adam buradan Halep’e kadar buraların valisi. Bu adamın bir derdi var, ileri gelen köylerden, Hıdırbey’den, Vakıflı’dan suyu aşağı götürmek istiyor. Açıkça söylemiyor bunu onlara çünkü suyu vermezler, isyan olur. Diyor ki “O yukarıdaki değirmeni Vakıf’a indirelim.” Birkaç sene Vakıf’a indiriliyor. Sonra vali diyor ki ortaklarına, “Artık değirmen dönüyor. Yukarıdan da bir değirmen yapalım.” Onlar da “Olur” diyor. Bir değirmen kuruyorlar. Bir tane de havuz yapıyorlar. Büyük bir havuz. Bu su yetmiyor. Bir tane daha arık yapıyorlar. Böylece toplanıyor su, değirmen dönüyor. Onların amacı değirmen değil aslında, suyu almak. Değirmen baha-ne! Tüm ova dut bahçesine dönüyor. Bir yaşlı adam var bizim gibi, su aşağıya indikten sonra, “Oğlum” diyor “Sizi incitmeden ananızı incitti, değirmenle aldı suyu, haberiniz yok?”

1938’e kadar burada Fransız yönetimi vardı. Altı köy ve bir de Öküzköprü dedikleri Karaçay var üzerine baraj yapılan, orada da Ermeniler vardı. Van’dan gelmelerdi. Onunla yedi köy olur. 1937’de burada devlet kuruldu, Hatay hükümeti. Fransız dönemi sallantıdaydı. Bizim bu altı-yedi köyü karış-

tırmaya çalıştılar. “Gidelim buradan, geri gelirsiniz. Türkiye hükümeti buraya gelecek” dediler. Bu yedi köyden, ne mutlu ki, yalnız dedelerimiz kanmadı. Gitmediler. Diğerleri gittiler 1939’da. O zaman Hatay hükümeti Suriye’ye mi katılacak, bu tarafa mı diye referanduma gitmişlerdi. Türkiye Cumhuriyeti kazandı. Sonra Türkiye Cumhuriyeti girdiğinde Yoğunluk’ta bir tabur asker oturdu. Tabur komutanı vardı, “Oğlum” dedi, “Türkiye Cumhuriyeti geniştir, demokrasidir, yeni kanunlar çıkıyor, evlerinizi, toprağınızı bırakmayın.” Bu adamlar kafalarına koymuşlar, Fransız döneminde, Fransızlar buradan Ermenileri götürmezse arkalarında kim kalacak? O Araplar bugünkü gibi medeni insanlar değil tabii.

O zamanlar Yoğunluk’ta milletvekili de vardı, Movses Der Kalustyan diye. Taşnaklar gittiler ama Hınçakları da kandırdılar. Hınçaklar, Türkiye Cumhuriyeti tarafıdır aslında. “Arabalar gelince” diyorlar ki, “Altı ay sonra geri geleceksiniz.” Onlar da gitti. Ermeniler buradan gitmezdi. Buraya bir karakol kuruldu. Şimdiki pansiyonda, köyün içinde. Boğos Ayntebliyan’ın yerinde. Karakol komutanı kimsenin bize zulmetmemesini istiyordu. Çünkü gidenler bizim de gitmemizi istiyordu.

Dedelerimiz imkânı yok, gitmediler. Vanis Hergelyan, Yoğunluk köyünde tek olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı oldu. Benim kayınpederim de Yoğunluk’tandı ama Dikran Kuyumcuyan’ın kölesiydi, marabasıydı. Dedesi bütün Musa Dağı’nın Hınçakyan parti başkanı o dönem. Dedesinin dükânı vardı.

Şeftalilerin olgunlaştığı dönemdeydi. Bizim köyde şeftali vardır, bugün yok pek. “Acemî” deriz biz ona, güzel kokulu ve çok lezzetlidir. Onları koparma zamanıydı yani. Temmuz oluyor galiba. Çınarın altında toplandılar. Kilisenin biraz aşağısındaydı. “Patoz” derler o alana. Köylü erkeklerin toplanıp

sohbet ettikleri bir yerdi. Yataklar, yorganlar, ev eşyaları bal-
yalanmış, hasırlara sarılmış. Dedem elimden tutarak beni de
götürmüştü buraya. Ahali giderken beni sıkı sıkıya tutuyordu
kolumdan. Millet çalmasın diye beni. Burada karakol vardı,
“Kimse kimseyi zorla götürmeyecek” diyorlardı. “Burası va-
tanımızdır, vatanınızdır, gelin, gitmeyin, pişman olacaksınız”
deniyordu. Yüzbaşıydı bunu diyen. “Çocuklarınıza sahip çı-
kın, onları da kaçırıp götürmesinler” diyordu.

Arabalar geldi, yüklediler denkleri, gittiler. Sadece bizler
kaldık. Vakıf’tan da giden oldu. 147 haneydi, 60 hane kaldı.
Yarı yarıya gitti. Bu evlerin sahiplerinin hepsini bilirim ama
uzaktakileri bilmem. Bir kişi vardı bizim evin altında. Yakup
Penenyan. Çocuğu yoktu. Köyün ağasıydı. Dedem diyor ki,
“Biz gitmiyoruz, sen niye gidiyorsun?” “Allah’ın delisi” diye
yanıt veriyor dedeme, “Altı ay sonra geri geleceğim.” “Niye gi-
diyorsun peki?” diye soruyor dedem. “Dönem dönecek” diyor
Penenyan, kandırılmış. Fransızlar düşünmüş taşınmış, bura-
dan 6.500 Ermeni gitti. Bu dağdan. Nereye gittiler? Kendileri
götürdüler. Fransızlara sırt, arka olmak için.

Önce buradan Kel Dağı’nın dibine, Lazkiye yakınına bir
yere indirdiler. Basit Burnu’na, oraya kadar indirdiler. Orada
da iki-üç ay kalmışlar. Ölen öldü, sürünen süründü. Orada bir
su var. Sıtma, kolera mı, ne oldular. Suyun çıktığı gözün mem-
baında, bir “cıpna,” yolun kenarına ekerler ya Arapçada “dıfli”
derler, zakkum varmış ve suyu zehirlenmiş. İçen hasta oluyor,
ölüyor. Onun çiçeğinden arı bile bal almaz.

Sonra Lübnan’ın Ancar bölgesine gittiler. Kandırdılar
Ermenileri. Eskiden Osmanlı’nınmış. Dağıttılar oraya. Çöl
orası. Herkes Fransızlara küfrediyordur ama iş işten geçti artık.

Evler boşalınca kediler, köpekler hep sahipsiz kaldı,
hayvanlar vahşileştiler zamanla. Birbirlerini parçaladılar. Bu
altı köyde, göçmen olarak Arsuз yöresinden, gömmece oba

[Türkmenlerin köylerine verilen isim] dedikleri yerlerden getirdiler. Her köye kırkar aile kondurdular. Bir şahsa on ev, altı ev veriliyordu o zamanlar. Bu evlerin önce kapılarını kırdılar sattılar, göçmenlere dedik ki “Yapmayın bunu, yarın öbür gün çoluğunuz çocuğunuz olur, onlar oturur.” Önce kapıları, pencereleri, sonra üstteki kiremitleri, hatta taşları söktüler, söküp söküp sattılar. O da yetmedi toprağı sattılar. Şimdi diyorlar “Pişman olduk, dediğinizi yapmadık.” Şimdi diyorlar “Keşke kalsaydı bu binalar. Çok güzel olurdu.” Dedim onlara “Oğlum sen dağdan geldin, kömür yapmayı bilirsin. Bunu bilmezsin ama artık fayda etmez.” Kaybettiler. Şimdi her köy oldu 150 haneye yakın ama başladılar toparlamaya. Satınca tabii tersine gidince pişman oldular ama fayda etmez artık.

O taşlardan ben de almıştım. Dedemle o külüstür evde otururken bir gün dedim “Ben büyüyorum. Yarın bana gelin alacağız. Nerede oturacağız?” “Ne yapacağız?” dedi. “Bana bir eşek lazım” dedim. Taş ekmeğe [inşaat için taş biriktirmek] başlayayım. Hıdırbeyliler Yezur’daki evlerin taşlarını satmaya daha yeni başlamıştı. Ben taşları çekmeye başladım. Başladık binayı yapmaya, üç göz ev yaptım. Yezur’da Ethem Usta vardı, Ermeni’ydi. Attım baba [bildim bileli] inşaatçıydı. Ben de delikanlıydım artık. “Oğlum” dedi dedem, “Sana bir kız bulalım.” Neyse bulduk bir kız. Kayınbabam zalim adamdı, evine dahi yakınlaştırmazdı. Ama bir erkekle bir kız konuşmak isterse havaya konuşur, gene konuşur. Sonra da evlendik zaten.

Eskiden millet çok idi. Bayramı yapana bayram vardır. Burada Ağustos’un 14’ünde bayram [Meryem Ana yortusu] yaparlar. O zaman bir kadının, bir erkeğin ismi kötüye çıkmışsa, kazana yaklaştırmazlar. Ama şimdi artık millet kalmadı. 6 Ocak İsa’nın doğuşu, nisan ayında İsa’nın göğe çıkışı bayra-

mi,³ [Paskalya'dan hemen önce] 50 gün perhizimiz olur. Bir de kurban bayramımız⁴ var.

1940'larda Alman Harbi başladı. O zaman 9 Kura çıkardılar. Genç olanları önce aldılar. Sonra 40 yaşına kadar olanları ayrı aldılar. O zaman İnönü zamanıydı. Gayrimüslimleri nafia olarak aldılar, dünyada harp oluyor, yol lazım, yolda çalıştırdılar. Onları kışın bıraktılar, yazın dört ay yaptılar, döndü geldiler. 36 ay idi askerlik, sonra 24'e indi...

Dedem gitmedi ama çok kişi gitti bu köyden. Bizim köyden. İki komşum, dayım, Yezur'dan üç kişi. Papaz Sarkis, o da gitti. Genç olanların hepsi gitti. 50 yaşın yukarısını almadılar. Bak o zaman dönem öyleydi. İnönü zamanıydı. Dünya yanıyor. İnönü o zaman kafasını çalıştırmıyordu, şimdi biz kalırmıydık? İnönü kafasını çalıştırdı, millet kurtuldu. "Çizmeyi giy paşam" diyorlar da, anasız babasız kalırlardı o zaman. Normal kıyafet değil, inşaat askeri olarak gittiler. Köy korucuları bir elbise giyer ya, onlardandır. Kahverengiydi. Yoğunluk'taki, Hıdırbey'deki bekçiler de bu kıyafetleri giymişti sonra. Terhis olduktan sonra bekçilere verdiler kıyafetlerini.

Buralar boşalınca gelelim mahsule. 1948, bugünler gibi aynı böyle ayaz gidiyordu. 1950'de Lübnan tarafından, Suriye tarafından beyaz bir bulut çıktı. Bu beyaz bulutla bir kar yağdı ama çok büyük değil. Gündüz erimedi. Bölgede narenciye, defne, zeytin var. Aynı bu sene gibi. Akşam saat 10 sıralarında bir baktık. Hava açılmış bir ayaz var aman Allah, demiri kırıyor. Her evin önünde, kapının üstünde termometre olurdu. Dayım bir bakmış, eksi 18 olmuş. Dikili bir ağaç kalmadı. Bu ağaçlar 7 dereceye kadar dayanır. Eksinin altında gider. Millet çok sıkıntı çekti. Ağaçlar da kurudu. Millette bir hayvancılık

3 İsa'nın göğe yükselişi Hampartzum yortusu Mayıs ayındadır; Musa Emlikyan'ın sözünü ettiği bayram, nisan ayında kutlanan İsa'nın dirilişi yortusu Surp Zadig, yani Paskalya'dır.

4 Meryem Ana Yortusu arifesinde *harisa* yaparken kullanılan etin kesildiği gün, bölge halkı arasında "kurban bayramı" diye anılmakta.

vardı. Başladı her biri iki kuzu, keçi, yastığının altında birkaç lirası olan inek aldı. Beş-altı sene böyle süründü gittiler. Sonra şeftali ektik. 10 seneye kadar iyi para aldık. Milletin acısı gitti. Bu sefer İstanbul derdi çıktı bu köyde. Okumaya, çocukları göndermeye başladı. Okuyorlar ama bu sefer oğlu, kızı okula gidince, babası da yumuşamaya başladı. Köyü böyle erittiler, köyde şimdi böyle moruklar kaldı. Ben istiyorum ki beşik sallayan gelsin.

Ben bu köyün yaşlılarından sayılırım. Ben Ermenilerin bu yöreye nereden geldiklerini de bilirim. Musa Dağ'ın Ermenilerinin asıl kökenleri Musul'dan gelme. Ben öyle duymuşum. Bir kısım Antep ile Birecik arasında kalmışlar, oradan sonra yavaş yavaş Antakya'ya gelmişler. Antakya ile Samandağ arasında "Barbaron" derler. O yolun üstünde epey bir zaman kalmışlar. Oradan da çıkmışlar. Tavla köyü dedikleri bir yer var. Oradan da çıkmışlar, Yoğunoluk köyü tarafında oturmuşlar. Oradan büyük bir su akarmış. Değirmen döner. Büyük zelzele olunca, o su kaybolmuş. Su gidince nereye gidecekler? "Beri tarafta bir su var" diyorlar geliyorlar. Bizimkilerden önce Romalılar zamanında da buralar boş değil. Kilisesi var, camisi var, her şeyi var ama kaybolmuşlar. Sonra Yoğunoluk'a gelmişler. O zamanlar kalabalıklar tabii. Millet ikiye bölünüyor o zaman. Şimdi Suriye'de Kesab dedikleri Kel Dağı'nın dibindeki millet ve bu yörenin halkı aynı yoldan gelen. O zelzeleden sonra gitmişler Kesab'a. Bizimkiler burada kalıyor. O binaları yavaş yavaş yapmışlar. Yoğunoluk'tan Hıdırbey'e, Hıdırbey'den buraya, buradan Samandağ'a, Samandağ'dan da Suriye'ye gittiler. Bizimkiler hep bu tarafta kalmışlar.

Dünyanın neresine gidersen git, bu yöre gibi neşeli, güzel yer yoktur. Aşağıdaki mahalle Arap, Samandağ'ın merkezi Alevi, yukarısı Türkmen Müslüman. Bayramlarda beraberiz, düğünlerde beraberiz, cenazelerde beraberiz. Orada yahut burada bir cenaze oldu mu, Müslüman âdetiyle saf tutarlar,

beraber gireriz. Yani demek istiyorum ki, yalnız Türkiye'yi değil, dünyayı gez bura kadar medeniyet yoktur. ABD'den, Suriye'den gelirler. Çok gazeteci gelir, bu Hatay gibi memleket yoktur. Arapça biliriz. Türkçe biliriz. Bu köyün Ermenicesini de, İstanbul Ermenicesini de bilirim. Seninle 20 gün yaşayayım senin dilini çalarım ben. 10 gün Fransız adamla kaldım, başladım "Monsieur" diye. "Sen nereden biliyorsun bu dili?" dedi, "Senden öğreniyorum" dedim. Biz, bu yörenin halkı bir dili çok acele öğrenebilir. Arapça konuştuğumda Alevi beşeriyeti beni tanımazlar. Arapların bazı şifreleri vardır, hangi kelimeler hoşuna gider, onları bilirim. Sonra anlarlar benim ne olduğumu, gülmekten patlarlar. Türkçeyi okuldan öğrendim. 1939'a kadar burada okul vardı, millet gitti, okul kapandı. Aşağıda Büyük Zeytuniye İlkokulu vardı. Şükrü Kanatlı şimdi. Orada eski manastır şeklinde bir bina vardı. O binaya Milli Eğitim okul kurdu. Asıl o mahalle Türkçe de Arapça da bilmez.

Milli Eğitim'in kafası çalışır. Dedelerimize dediler, "Çocuklarınızı göndereceksiniz." Sonra aşağıya indiler, orada Hıristiyan mahallesi var, "Siz de çocuklarınızı göndereceksiniz." Merkezdeki yere "Siz de çocuklarınızı yollayın." Rum Hıristiyan, yani Arap Hıristiyanlar, Ermeniler, Müslümanlar, aralarında Aleviler de var, hepsini bir yere dizdiler. Rumlar Türkçe bilmez. Amerika'da bile bir Ermeni varsa o Türkçe bilir. Avrupalılar zamanında Osmanlı'yı tuzığa düşürmek istemeselerdi, Türkiye dünyaya daha güçlü meydan okurdu. Ermenileri bu hale getiren ABD ve Fransa'dır. Ben buna kaniyim.

Babamın adı Setrak, dedemin adı Musa'ydı. Bir genç eğer aslını istiyorsa dört yahut beş dede soyadını bilmesi lazım. Geriye doğru. Ben dördünü bilirim. Her şey değişti, ben hep Emlikyan kaldım. Değişmedim ben. Bizim soyadımız hiç değişmedi. Buraya valisi, müsteşarı, paşası gelir. Herkese saygım

var benim. Oğlum sen Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşı mısın? Kuralı başım üstüne diyeceksin. Sevmiyorsan sevme ama bana deme.

Dağa çıkmış mı babam, onu bilmiyorum. O konu yok. O konu başka. Bir insan rahat kalması için dilini muhafaza etmesi gerekir. Ben bildiğim her konuyu anlatırım, ama devlet meselesinde... Bu yörenin geçmişlerini çok iyi bilirim. Ben devlet siyasetine girmem. Baştan bunu söyleyeyim. Ben devletçiyim. 1800'lerden bu yana bu yöreden ne geçmiş, neyni, hakikisini biliyorsam söylerim ama devlet hakkında bu gibi işlerle ilgim yok. Ben Türkiye Cumhuriyeti'nin 80 milyonunun bir ferdiyim. Nasıl ki Ankara'daki bir Müslüman devletini, milletini düşünüyor, ben de öyleyim. Bilmediğim konuya girmem. Bildiğimi söylerim.

Dağa çıkmışlar, oradan Mısır'a gitmişler, Süveyş Kanalı'nın orada çadırlar kurmuşlar, oralarda it gibi perişan kalmışlar, sürünmüşler. Amerika, Fransa sebep değil mi? Geçen kahveden geliyorum, iki genç kadın beni gördüler. "Dede seni arıyoruz, sen buralı mısın?" dediler. Çıkardı bu bir makine. Hazırladı. "Sana soru soracağım" dedi. Dedim "Ağaç üzerine mi, köy üzerine mi?" "Yok yok" dedi. "İyi cevap verecek misin?" "Bildiğimi söylerim" dedim. Bu hazırlandı şimdi, mikrofonu koydu. İlk kelime, "1915'te ne olmuştu?" "Ben" dedim, "1934 doğumluyum, Musa Dağlı Musa'yım." "Çok güzel" dedi, "çok güzel." "Sen nereden geliyorsun?" dedim. "Ankara'dan" dedi. "Güzel" dedim. "Peki, senin deden, ninen var mıdır?" "Evet var, yaşıyorlar" dedi. "Madem" dedim, "nenen, deden yaşıyor, sen Ankara'ya gittiğinde nenene, dedene sor ki 1915'te ne olmuştur, onlar ne cevap verirse, on parmakla ben de okey vereceğim." "Olmadı bu" dedi. Ne olacaktı ya başka? "Daha başka türlü" dedi. "Yok, başka türlü bilmiyorum" dedim. İnsan soru soracaksa inceden gider, incitmeden gider, konuya girer.

Ben dedim “Yok, böyle konu ile bana gelme.” Bana ne? Başka mevzu ne ise konuşurum. Bana soracağınız sorunun özünü siz benden iyi bilirsiniz. Akıllı durana bir şey olmaz. Gelen gazeteci soruyor, giden gazeteci soruyor. 1914’te, 1915’te ne olmuş! Ebeninki olmuş. Senin dedenle benim dedem kavga etmişse biz de mi kavga edeceğiz? Ayıp ya!

Tarih: 16 Aralık 2018

Yer: Vakıflı, Hatay

Dil: Türkçe

**LULU FREYÇOĞLU:
“VAKIFLI’YA, YOĞUNOLUK’A
GİDERSENİZ KESERLER SİZİ”**

Samandağ’da 1943’te doğdum. 19 yıl Samandağ’da yaşadım. Antakya’da evlendim. 60 yıldır Antakya’da, burada yaşıyorum. Samandağ güzeldi, çok güzeldi. Ermeniler yoktu, bizim mahallede yoktu. Vakıflı’da vardılar. Hâlâ da varlar ama çok değil.

Dağa çıkışı Musa Dağlılar iyi bilir. Annem rahmetli de bilirdi. Hiç bahsetmezdi çocukluktan. Hiç! Çok kötü şeyler yaşamışlar. Marianne’di adı. Yoğunoluk’ta doğmuş. Yakup Bayramyan’mış babasının adı. Babası ne iş yapardı bilmezdik, onu bile söylemezdi.

Annemin bir kardeşi vardı. Benim dayımı da kestiler, öldürdüler. Bana söylemedi ama duydum ki kardeşini vurmuşlar, iki dağ arasında bir vadiye düşmüş. Üç ay sonra ölüsüne ulaşılmış. Annem tek başına kaldı. Hiç akrabası yoktu. Dağa çıkmışlar. Bütün kurşunları bitmiş. Sonra ne var, bakır. Hepsini eritip kurşun yaptılar. O bakır kurşunlarla, orada katiller vardı, hepsini öldürdüler. Denize indiler, gemi geldi. Bütün Ermeniler binip gittiler. Sonra Mısır’a gittiler. Annem 12 yaşında Port Said’e gitti, Mısır’a. Aileden bir tek annem vardı o geminin içinde. Kaç ay kaldılar orada bilmiyorum. Rahibelerle birlikteymiş o zamanlar Port Said’de. Birkaç ay

içinde. Sonra annemler geri döndüler, bizim mahallede otur-
dular. Bizim komşular Ortodoks. Alıyor, büyütüyorlar onu,
sonra babamla tanışıp evlenmişler. Fransızca konuşurdu. Ara-
da birkaç kelime söylerdi, konuşurdu. Türkçe de bilirdi.

Dede soyadım Bayramyan'dı. Sonra hep değişti o soyadları.
Her şey değişti. Bizim soyadımız da eskiden neydi bilmeyiz.
Kocamın ailesi Şafita'dan İdlib'e, sonra buraya gelmiş. Baba-
mın eviye kaymakamlığın yanındaydı. Anne tarafım hep Er-
meni. Fakat biz gitmemişiz Vakıflı'ya.

Annem döndüğünde Samandağ'a gelmiş. Yoğunluk'a
dönmediler. 1939'da oradaki Ermeniler de gitmişler, Türki-
ye gelince. Annem Ermeni'ydi ama oradakilerle görüşmezdi.
Onun bütün arkadaşları, yaşıtları Samandağ'da evlenmişti, da-
ğıtılmıştı. Onlarla görüşürdü annem.

Dağa çıkmadı bir daha. "Kimse kalmamış" derdi. Anne
derdik, "Senin tarlan yok mu? Senin toprağın yok mu?" "Yok,
yok, yok" derdi bize, "Yok, yok, yok!" Sorardık, "Hiç toprağı-
nız olmadı mı, hiç zeytin ağacınız olmadı mı?" Cevap: "Yok,
yok, yok, hiçbir şeyimiz yok!" "Niye yok?" "Vakıflı'ya, Yoğu-
noluk'a giderseniz keserler sizi." O nedenle "Yok, yok" derdi.
Biz "yok yok"a kaldık. "Hepsini kuruttular. Tüm Ermenileri.
Kimse kalmadı" derdi. Çok korktu çok. Hiçbir yere çıkmazdı
da. Hayatımda hiç kiliseye gittiğini görmedim. Ermeni kilisesi
Samandağ'da yok, Vakıf'ta var. Bize uzaktı zaten kilise. Çıkıp
gidecek araç da yoktu.

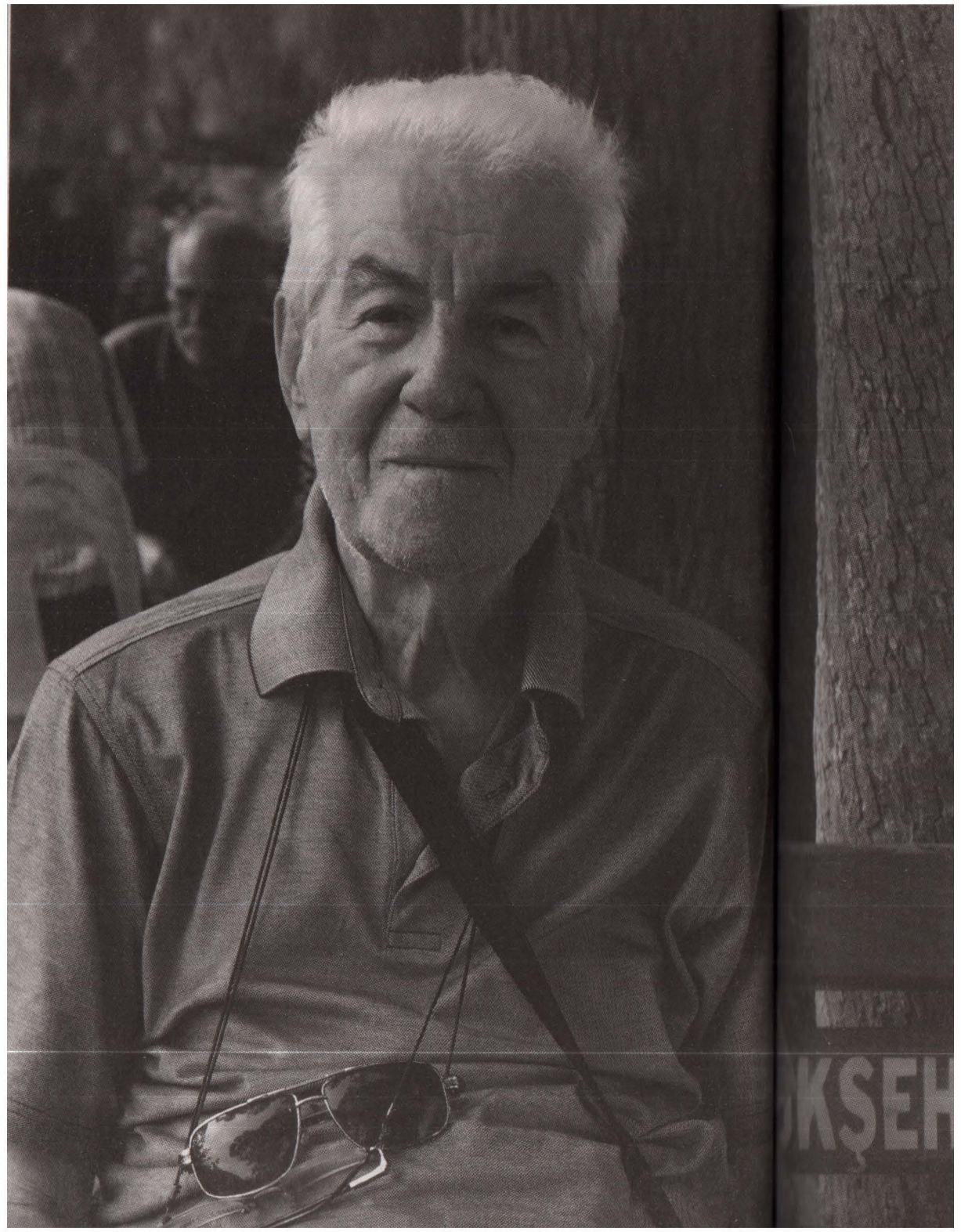
Ermenilere çok şeyler oldu. İnkâr etmesinler. Bir de "Biz
öldürmedik" derler. Ya kim öldürdü Ermenileri? Kim? Evler-
den neden kaçılınsın? Kendileri alacaklar! Bunları sorardım an-
neme "Ne oldu? Anlat bize." "Yok kızım, bizi keserler sonra"
derdi, "Yok kızım, siz bir şey öğrenmeyin." Sürekli korku içi-
nde yaşadı. 1988'de öldü.

“ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ” şarkısıyla öldü. Hep söylerdi. Öldüğünde onu ağıt yaktılar. Çok etkilenmişti ama anlatmazdı bize. Hep korktu. Bize ya da torunlarına da bir şey olur diye korktu.

Tarih: 15 Aralık 2018

Yer: Antakya, Hatay

Dil: Türkçe

KSEH

**BEDROS MANCA:
“NİNEM, FRANSIZ DA
SATTI BİZİ DEDİ”**

1933'te doğdum. Eskiden kalabalıktı, çok insan vardı. 120 haneydi burası. Yaklaşık 60 hane gitti. Yarısi gitti, yarısi kaldı. Bomboş evler vardı arkalarında. Köyde her evin bir kedisi, bir köpeği olur. Kedisiz, köpeksiz ev olmaz. Köpek evi korur, bekçilik yapar, kedi de fareleri uzak tutar. Gidenler hayvanları geride bıraktı. Kediler, köpekler aç kaldı. Yürüyoruz, arkamızdan geliyorlar. Başladılar tavuklara saldırmaya. Biz de elimize sopalar almaya başladık. Kümesleri koruyorduk. Saldırmalarını engelliyorduk. Ahali gittiğinde boş evlere giriyorduk çocukluğumuzda. Orada mektuplar buluyorduk arkada bırakılmış. Pulları kesiyorduk ama ne bilelim kıymetini. Onların pul koleksiyoncuları için anlamını bilmezdik. Büyükler de bilmezdi o zaman. Sonra atıldı hep bunlar.

Buradaki altı köy de Ermeni'ydi. İskenderun, Belen, Soğukoluk, Atik yaylası. En az Ermenilerin olduğu yerse Antakya'nın içi. Habipler, Ulu Cami, Hristiyan kiliselerinden dönme. Antakya'da bir kez kilise yapılmaya çalışılmıştı, devlet hastanesine giderken, dereye doğru bir inşaat görmüştüm, “Burada Ermeni Kilisesi yapılacak” demişlerdi ama olmadı sonra. Kırıkhan'da iki kilise vardı. Orada da Ermeniler vardı. Şimdi yok.

Altı yaşında anasınıfına gidiyordum, ilk o zaman Alman, Rus, İngiliz laflarını duydum. Buralarda pek gazete filan yok. Belki biraz o zaman Suriye’de çıkan gazeteler var. “İngiliz bu tarafta, Alman bu tarafta, Fransız bu tarafta” diye laflar dolanıyordu. Üç-dört kişi bir araya geldi mi, bunlar konuşulurdu burada. Hiç bilmiyordum, kim, nedir, nesidir. Bu bizim tarafta, diğeri karşı tarafta. Bir gün neneme, “Nene, Fransız bizden yana değil mi?” diye sordum. “O da siktir etti bizi, o da siktir etti bizi nazlım” dedi. “O da sattı bizi.” Aslında bir minnettarlık vardır Fransızlara ama böyle de düşünülüyordu.

30 bin Ermeni vardı 1939’da. 30 bin Ermeni. O zamanlar Dört Yol, Hassa, Türkiye’deydi. Sınır Payas’ın altından geçerdii. İskenderun, Kırıkhan, Belen, Yayladağı Fransız müstemleke-siydi. Plebisit yapıldı fakat plebisitten önce Hatay 1936’da gündeme geldi. Atatürk o dönem yaşıyor. Bir prensip antlaşması var. Fransız-Alman gerginlikleri, ta o zamanlardan başlıyor. Hitler 1933’te iktidara geldikten sonra başladılar zaten gerilmeye. Seneler boyu tansiyon yüksek. Türkiye kilit devlet. Buraya gönderilen elçi, Von Papen, Almanların sonra başbakanı oldu. Yani Almanların en güçlü siyasetçisi. Neden? Türkiye yanlarında savaşa girsin diye. Öyle karışık günler.

Plebisit yapalım denilince Atatürk “Bu kadar sene siz idare ettiniz. Bir sene de biz idare edelim” demiş. 1938’de bağımsız devletti. Tayfur Sökmen cumhurbaşkanı oluyor. Abdurrahman Melek vardı, doktor vali, Suphi Bereket de Suriye Cumhurbaşkanı’ydi. Bir sene devletken pulu vardı bu devletin. Şimdi bulması zor onu.

Bizim buradaysa Hınçak-Taşnak çekişmesi vardı, hep var. Papaz herkesin papazı aslında. Dinde yoktur böyle bir şey ama bakarlar, “Hınçaklardan bir papaz gelmiş” der, kovarlar. Oturuş kalkışlara bile dikkat ederler. Mesela “Hınçaklarla fazla oturdu” diye kovulmuştur biri. Der Mesrob’da ise farklı

olmuştur. Taşnaklara yakındı. Bir gün babamla Vali Dede, Der Mesrob'a gitmişler, Taşnaklarla yakın diye. O da demiş ki, "Bakın erkekler, insan için tellal yoktur, siz sıvarsınız kollarınızı, mücadele edersiniz" demiş. "Çıkın o zaman mücadele edin, siz galip olun!"

Vali Dede Ohannes, 1919-1920, iki sene muhtarlık yapmış. O yüzden vali deriz. Babam, Sarkis Mancıyan da hep azalık yapmıştır. Bir gün babamla Şam'a gitmişler, orada Fransız askeri valisi var. "Bu adam [Movses Der Kalustyan] halka zulüm yapıyor, kendisinin taraftarı olmayanı öldürüyor, kendisine biat etmeyen insanlara suikast oluyor" demiş. O dönem cina-yetler oluyordu gerçekten. Hepsini onun üzerine atmışlar. "O yaptırıyor" demişler, Movses Der Kalustyan yani. Bölgedeki Taşnaktsutyun'un lideri. Babam tercüman aracılığıyla konuşmuş Fransız yetkiliyle. Dinlemiş, dinlemiş, dinlemiş. Sonra gülümseyerek demiş ki, "Anladım, siz Kalustyan'ın muhalif-lerisiniz." "Ben" demiş, "Cebel Musa deyince Movses Der Kalustyan'ı tanırım, çıkın gidin!" Vali olmaya gitmiş muhtar, o nedenle Vali Dede derlerdi ama sonu böyle olmuş.

Fransızlar döneminde altı Ermeni köyü çok iyi bir devir yaşamıştır. Çünkü Fransız hükümeti bunları tutuyor. Mesela en küçük köy 120 haneli bizimkidir [Vakıflı]. Kebusiye köyü 280, Yoğunoluk 350, Hıdırbey 300, Hacıhabibli 250, Bityas 180 hanedir. 1939'dan önceki son sayılar bunlar. İlhak olduğunda İstanbul [Ermeni] Patrikhanesi'nden Patriklik Kaymakamı [Kevork] Arslanyan⁵ buraya kadar geliyor, diyor ki "Türkiye Cumhuriyeti cumhuriyettir, Avrupa devletleri gibidir, korkmayın, gitmeyin" diyor. Movses Der Kalustyan ise koyu bir Fransız taraftarı. O toplumdan bir hafta önce kaçıp gidiyor. Çünkü diyorlar ki, "Sen sabıkalısın, Türk ordusuna karşı savaş-

5 Episkopos Arslanyan'ın ikinci Patriklik Kaymakamlığı dönemi 1944 ile 1951 yılları arasındadır. Dolayısıyla, Manca'nın bahsettiği 1939 tarihinde Arslanyan, Patriklik Kaymakamı değildir.

mışsın.” O dönem Ancar’a gidiyor. Beyrut ile Şam arasında bir bataklıkmiş orası. İki Osmanlı şehzadesine aitmiş zamanında. Fransızlar da el koyunca orayı ıslah ediyorlar. Oraya götürüp yerleştiriyorlar. Bizim buradaki Ermeniler plebisitte Türkiye’den yana tavır koymuş. Movses Der Kalustyan denen kerata buradaki [Vakıflı] Ermenilere zıt ve Türkiye burayı bağımsız devlet yaptığında eski Fransız idaresinde olanları görevden alıyor, onların muhaliflerini atıyor.

Gitmek istemeyenlerin bir kısmı da gidenlerin etkisi altında gitti. Mesela annem tarafı üç kız kardeşir. Sadece teyzemin kocasıyla sorunları vardı. Teyzemin sorunu yok aslında ama eşiyle Hınçak-Taşnak meselesi vardı. Ne biz onlara gideriz ne onlar bize gelirler. Teyzemin evine ayak basmış değiliz. O da bize gelmez. Korkunç bir ayrım vardı. Cahilce bir ayrım bu. Tahsilsiz, kültürsüz insanlar. Koyunun olmadığı yerde keçi Abdürrahman Çelebi. Okuma yazma bilmek aydın olmak demekti, çok büyük bir şeydi. Çünkü ümmiydi eskiden herkes. Aile evinde nasıl büyüdüyse, eşekçilik, inekçilik yapar, bağ-bahçe sürer. Ne gördüyse onu yaparlar. Bunların katılımı de böyle oluyordu. Teyzemin kocası gelmiştir ahalinin gidişinde, babamı gitmek için ikna etmeye. Babam da demiş ki, “Kime güvenerek gideceğim, kime?! Movses Der Kalustyan’a mı?!” O da yanıt vermiş “Ben kefil oluyorum.” Babam da “Sen burada kefil olmuyorsun bana. Benim evime burada, gidip gelmiyorsun. Orada neden oluyorsun?!” demiş.

Ermeni köyleri içinde en büyük olan Yoğunoluk köyünde tek kişi kaldı bu süreçten sonra. En sona. O da Misak Hergel’in dedesi Vanis Hergel. Dede orada öldü. Babası, amcası o köydeydi. Ben iyi tanırdım Misak’ın babasını. Yakışıklı bir delikanlıydı. Kundura giyerdi, herkes giymezdi o dönem. Boz bir atları vardı. Dedesi de Movses Der Kalustyan’ın muhalifiydi. Kalustyan’a asla biat etmedi. Hergelyan derlerdi. Benim

soyadım Mancıyan'dı. Türkiye “yan” ekini kaldırdı. İstanbul haricindekiler kaldırılırken bizimki de gitti. “-gil” demek sadece fakat Ermeniliği gösteriyor. Sonraları bazıları değiştirdi mahkeme kararıyla. Ama çok çok sonraları. 1970'ler dönemine doğru. Şimdi hâlâ İstanbul'da “yan” devam ediyor. Ermenilerin isimleri hep meslek isimleridir. Demirciyan, Şerbetçiyan, Kuyumcuyan, Taşçıyan.

Bizim gerçek soyadımız Mancıyan da değilmiş. Babam bu köyde doğmuştur, onun babası da, onun babası da bu köyde doğmuştur. Bizim sülalemiz Musul'dan gelmeymiş buraya denir ama açıkçası tam bilmiyoruz. Onun için eskiden soyadımız Musullu'ymuş. Bu Musullu sülalesinden üç büyük aile çıkmış. Mancıyan ailesi biri. Diğeri Kartunyan aileleri. Bir de Çıvdıryan. Üç oğlan kardeşmiş bunlar. Sonra onların çocuklarına lakap takılmış. Bizim dedeye kayınvalidesi “Otlı mancaya benziyorsun” dermiş. Manca [İtalyanca *mangia* (ye!) kökünden gelen “yiyecek” anlamındaki kelime] bizde sebzeli yemeklere verilen addır. Manca genel bir isim. Kaynanasının sözünden sonra otlu manca kalmış. Otlı sözünü atmışlar. “Manca” kalmış. Onun sülalesinden gelenlere de Mancıyan demişler. Dedemin dedesinin dedesi buraya ne zaman gelmiş, bilmiyorum.

Burası vakıf köyüdür. Osmanlı zamanında, buranın gelirini Mikail isminde aşağıdaki Hristiyan Araplardan birine verilirmiş. Onlara biz “Rum” deriz ama onlar İstanbullu Rumlardan değil. Bir ara kilise ihtilafı olduğunda, o dönemin patriği Athenagoras da “Benim orada cemaatim yok” demişti, “Onların Patrikhanesi Şam'da.” Eskiden beri oradadır, Antakya Patrikhanesi'dir hâlâ. İbadetleri de Arapçadır. İşte onlardan biri olan Mikail, Mısır Sultanı ile II. Mahmud arasındaki gerginlikte harp cephanelerini taşıma görevi almış. Bu toprakların vakfiyesini de hizmetinin karşılığında Sultan, Mikail'e

vermiş. 1830’larda bütün buralar Mikail’in olmuş. Hâlâ da aşağıya “Mikail’in düzlüğü” derler. Buranın da adı Vakıf kalmış. Burası mezraydı aslında. Yoğunluk köyünden. Buraya gelirler, çalışırlar, bahçe evinde oturup akşam kalkar, evlerine dönerler. Sonra yeni Ermeniler geliyor dışarıdan, burada da Ermenilerin olduğunu görünce yerleşmeye başlıyorlar. Bu yeni gelenler eskiler gibi değil. Temelli yaşamaya başlıyorlar. İskân olmaya başlayınca, biz de köy olalım diyorlar. 1900’lerin başında köy olmuş derler.

Fransız döneminde iki okul vardı 120 haneli Vakıflı’da. Biri Taşnakların biri Hınçakların. Adı yoktu okulun, biz *mangabardez* [anaokulu] derdik. Bizim kilisemiz başka mezheplerin, dinlerin kilisesi, camisi, ibadethanesine benzemez. Çok farklıdır, Ermeni kültürü, şiiri, müziği Ermeni kilisesinde gelişmiştir. Her kilisenin himayesi altında bir okulu vardır. İstanbul’da da vardır. Burada da vardı. Beş kişiydik sınıfımızda. Sonra Hacılık’tan da İdris diye bir çocuk geldi ama bir-iki ay sonra ortadan kayboldu. 1939’da Hatay ilhak olunca okulu kapattı Türkiye Cumhuriyeti. Sıralarımızı da aldılar, aşağı Cıreyri’ye, Büyük Zeytunlu derler şimdi, orada yine terk edilmiş bir eski Ermeni konağı var, bir köy konağı, büyük bir bina, oraya götürdüler. Üstte ipekböceği, altta hayvan beslenir. Alt tarafı yontma taş ve üstü de yarı ahşap bağdadi diye tabir edilir. Babam aldı kardeşimle beni götürdü buraya. Okula yazdırdı. Ben *mangabardez*de sadece Ermenice öğrenmiştim. Hatay Devleti’nde dört dil tedrisatı vardı. Türkçe, Arapça, Fransızca, Ermenice. Öncesinde okullarda Arapça, Fransızca, Ermenice okutulurdu. Hatay Devleti’nde Türkçe de ilave edildi. Benim iki tane ablam var. Okula giden, abim var. Ben de küçüklükten beri okumaya meraklı olduğum için babam beni okuttu. Yoksa biz yedi kardeşiz. Yalnız ben okudum. Küçüklükten beri defterlere, kitaplara yatkındım. Onlardan alfabeyi öğrenmiş-

tim. Alttan alta küçük cümleleri okuyordum. Buradaki okul kapanıp aşağıdaki açılınca, babam da ağabeyimle beni aldı, oraya götürdü. Halit isminde Samsunlu bir öğretmenimiz vardı. Babam dedi ki, “Bu bilir okuma yazmayı, ikinci sınıftan başlasın.” “Öyle mi?” dedi, verdi, alfabeyi okudum. “Say bakalım” dedi, saydım “Bir, iki, üç, dört, beş” diye. “Tamam” dedi, “İkinci sınıftan başlasın.” Tam kaydımı yapacaklar, baktılar, “Yaşı küçükmüş, altı yaşındaymış” dediler. Birinci sınıftan başlattılar.

Biz buradan çıkıp dolaşmaya gidiyorduk. Yol üstünde iki tane vahşi köpek vardı. Bir köpek az saldırır, iki köpek ölesiye saldırır. Benle abim elimize taş alarak giderdik. Soba yanıyor, beş sınıf bir odada. Birinci, ikinci, üçüncü sınıf öğlene kadar, diğerleri öğleden sonra. Zaten hepimiz çiftçilik yapıyoruz. Her gün de odun götürüyoruz. Babam biz uzaktan geldiğimiz için “Benim çocuklarım her gün bir odun getirmesin” dedi. Sağolsun, bizim için odunları bir eşeğin sırtına koydu, o Zeytinlu’daki okula götürdü. Biz böylece odun götürmekten muaf olduk.

Bir de buranın kışında yağmur meşhurdur. Anadolu’lu bir tüccar Antakyalı birine misafir olmuş. Adam bir-iki gün yağmur, yağmur, çekmiş gitmiş. Bir yıl sonra Antakyalı ona misafir olmuş. “Antakya’da yağmur kesildi mi?” diye sormuş. Şemsiye de kullanılamıyor. Her birimize bir şemsiye lüks. Aba tabir edilen, keçi kılından bir üstlük var. Onu çobanlar kullanır, bağda bahçede çalı çırpı toplayanlar olur. Yağmur suyu onun üzerinden akar gider, Pamuklu gibi çekmez içine. Ağabeyimle ben alırdık onu üzerimize, öyle paldır küldür okula giderdik. Bazen ıslanırdık, soba kenarına oturturdu hoca bizi, kebab gibi sağa sola döndürürdü. Ağabeyim okulda hayırsızdı, ödevlerini ben yapardım, kitaplarını bana taşıtırdı. Zaten ağabeyim zor okuduğu için babam ilkokuldan sonra

onu okuldan aldı, “köşker” derler, yemeni işine verdi. 1945’te Süveydiye daha ilçe değil, buralarda da ortaokul yok. Beni aldı götürdü Antakya Lisesi’ne. Oraya kaydoldum. 1951’de mezun oldum liseden. Lisede Ermeni yoktu.

Askerlik bizim burada 25 Kura olarak uygulandı. Düşün, mesela babam 43 yaşındaydı, 1942’de askere gitti. Benim babam 1899 doğumlu. Onun doğum tarihi doğru yazılmış, öyle derdi. Panos’un [Çapar] babası [Arakel Çapar] bir gün benim babama sordu: “Babamla askerlik yaptın, benimle de askerlik yaptın. Hangimiz daha iyi adamız?” Bir baktı şöyle babam: “Sen babanın eline su dökemezsin” dedi. “Niye, kötü adam mıyım?” dedi. Babam da dedi ki, “Sen hangimiz daha iyi dedin, baban daha iyidir” dedim. Babam çok beğenirdi bunun dedesini. Çok iyi bir adamdı Çapar Dede. O bambaşka bir adamdı. “Çarıklı erkan-ı harp” derlerdi. Okumuş değil ama o kadar nüktedandı ki. İyi bir davulcuydu. Onun bir kayabaşı havası olurdu. Dans ettirirdi davula. O çok güzel çalardı. O havanın özü nedir, biliyor musun? Kartalların havada aşk yapması. Oyun da öyle oynanır, iki elinde mendille. Kartal gibi figürler yaparsın mendillerle. Bu yörenin özel havasıdır.

Almanya Stalingrad’da muharebelerdeyken, burada bütün Hristiyanları askere aldılar 1942’de. 20 Kura dersiniz ama biz 25 Kura deriz. 20 yaşından 45’e kadar. Babam 43 yaşında götürüldü. Bu manidardır. İkinci Cihan Harbi patlamış, Türklerin Almanlarla ilişkisi iyidir ve sadece Hristiyanlar alınıyor askere, neden? Müslümanlar neden yok? Seferberlik yok. Diyelim ki seferberlik olsa, Müslümanlarla Hristiyanlar gitmeli. Güya inşaat yapıyor. Sadece Hristiyanlar mı bu vatanın sahibi? Müslümanlar neden inşaat gitmiyor? Müslümanlar 20 yaşında gidiyor askere, halbuki onlardan iki kura daha fazla olsa 25 Kura Hristiyan’dan fazla eder. O zaman bütün Türkiye’deki Ermenileri düşünün, Rumlar daha az kalmış. Topluyor on-

ları kazma kürek. Bu kadar insandan kaç asker alacaksın da bütün harp yollarını yapabilecekler? Ne yaptılar? Hiçbir şey. Aşkale'de taş kırdırdılar bazılarını. İzmit Kandıra'dan Ağva'ya giden yolu babamgiller yapmıştır. Akçaova diye bir yer var. Babamın mektupları Akçaova'dan gelirdi. Eniştem Zonguldak'ta yaptı. O da 30 yaşlarındaydı. Eniştem önce Manisa Akhisar'a, oradan da Zonguldak'a tünel çalışmasına. Kömür yükleyen bir istasyonun yakınında, o tünelde çalıştı. Herkesin aklında bunlar geri gelmeyecek düşüncesi var. Varlık Vergisi kondu ama Varlık Vergisi buraya, bizim köye gelmedi. Çünkü varlıklı adam yok ki, vergisini versin. Bakıyoruz bütün komşu köylerde 20-25 yaşında gençler gezer dururlardı ama bizim 43 yaşındaki babamızı alıp götürdüler. Analarımız ağlayıp dururlardı ama biz çocuğuz, anlam veremiyorduk o dönemler. Şimdi düşündüğümde bir kötü niyet var o topluca alıp götürmede. Neyse ki sonunda bir şey olmadı. Almanlar Stalingrad'da Ruslardan darbe yiyince bıraktılar bizimkileri. Bir ara ümitsizliğe kapılmıştık. Fırsatını bulan gidiyordu. Almanya'ya, Fransa'ya, İstanbul'a giden gitti. Şimdi İstanbul'da köy halkından daha fazla Vakıflılı var.

Bu köy 50-60 haneydi. Kırıkhan'da, Belen'de Ermeni kalmamıştı. Bu altı köyün Ermenileri, Kırıkhan, Soğukoluk, Antakyalı Ermenilerin hepsi göç etmiş gitmiş. 1915'ten 20 sene geçmiş. Hepsi tedirgin. 1939'da benim de giden arkadaşlarım vardı tabii. 1915'i biliyorlardı, yaşamışlardı o zamanın yöneticileri. Tabii ki etkisi çok büyüktü, göç üzerinde de etkili oldu. Dağa çıkış senesi 1915'tir, tehcidir. Yaşlılar 1915 demezler, bilmezler, "dağa çıkış" derler. 1939'a da "ahalinin gidişi"

Anıt, ben doğmadan önce yapılmış. 1918'de bizimkiler geri gelmiş. 1915'te genel tehcir kararı alıyor İttihat ve Terakki hükümeti. Babam bunu anlatır. Sekiz yaşında kendi babası ölünce aile reisi oluyor. Hastalıktan ölmüş o zaman. Bu köy-

ler 1927'de yapılmıştır. Ondan önce yol yoktu. Otomobil de zaten yoktu o dönem. Antakya-Süveydiye yolu da 1927'de yapılmıştır. O sene Fransızlar Hatay'ı imar ettiler epey. Buranın yolları Türkiye'nin en iyisidir. Buradan 6 saatte Antakya'ya yürüyerek ulaşılır. Patika yollar vardır. Gece soygunlar da olur ıssız yerlerde. Çünkü yoksulluk var o dönem. İki-üç kişi birleşip eşekle, katırla birlikte iki sandık yüklerler, 80-100 kiloluk. Portakal, şeftali, yenidünya. Gece çıkarlar, sabaha 6'da hale uğrar, sonra evin ihtiyaçlarını pazardan alır, sonra dönerler yürüyerek. Toplam 24 saatte bitirirler. Dedem de eşeğine atlayıp gidiyor. Karaçay vardır burada, çok büyüktür. Taşları kara olduğundan bu adı almıştır. Temiz su aktığında altı kapkara görünür.

Babam anlatırdı, köylere bir tebligat geliyor. 15 gün içerisinde hazırlığınızı yapın, sizi gelip jandarmalar alacak, göçe gideceksiniz. Önce Hıdırbey merkezde toplanıyorlar, nasıl gideceğiz diye konuşuyorlar. Sonra söylüyorlar, döşek almayın, yastık almayın, yorganların çarşafalarını alın, çölde işinize yarar. Tencere alın ama çanak almayın, çatal-kaşık almayın. Buğdayları öğütün, un yapın, onu alın. Koyunları satın, altın alın. Onu saklayıp alın diye nasihatler veriliyor. Babam diyor ki, 50 liralık keçi 10 lira oldu, 100 liralık inek 25 liraya gitmiş. Alttaki köyler ucuz ucuz hayvanlarımızı almış. Değirmenler sıraya girmiş. Buğdayları öğütmek için. Bir hareket varmış göçe gideceğiz diye.

Tam bu meyanda Maraş'ın Zeytun, şimdiki adı Süleymanlı, orada da hep Ermeni köyleri var. 20 bin kadar Ermeni var. Orası biraz sabıkalı bir yer. Hem 1864'te hem 1895'te bir isyanı vardır. 1864'teki isyan keçi vergisindendir. Orası dağlıktır. Herkes keçi çobanı, vergi o kadar ağır ki, üçte biri kalıyor köylüye. Köylü keçiyi yazdırmayınca da kaçak kalıyor. Keçilere 15, koyunlar 25, büyükbaş hayvanlar 50 kuruş. Bu köylüye ağır

geliyor. O dönemler bir vergi sistemi var. Devlet doğrudan topluyor. Buradan senede şu kadar akçe sağlanmalı. O aracı kendisine de pay koyuyor. Bu kez vergiler çok ağır geliyor. Köylü de kaçıyor dağa. Zeytunluların peşinden jandarma geliyor. Onlar da karşılık veriyor. Çatışma oluyor, isyan çıkıyor. Sasun'da da benzeri bir şey çıkmıştır. Bunun üzerine Zeytun'un ortasında karakol kuruyor devlet. Bir suyun tam önünde. Sonra malum çeşmeye gidiyor kızlar. Bu da bir Anadolu geleneğidir. Üzerine türküler bile yakılmıştır. Bu sefer bir sarkıntılık oluyor 1895'te. Nişanlısı, ağabeyi, dayısı karakolu basıyor. Bu intikal ederken "Ermeniler karakol bastı" oluyor. Bu sefer geliyorlar, "Bunları bize teslim edin" diyorlar. Sonra dağa çıkanlar artıyor, manastırın içinde saklanıp 50-60 kişi karşılık veriyor. Böyle bir geçmişi olan bir yere tehcir emri bizden önce gidiyor. Orada da bir yetimhane var. Yetimhanede Yoğunoluk köyünden bu Protestan misyonerlerin yanında okumuş, tahsil görmüş, Protestan papaz olmuş bir genç var [Dikran Andreasyan]. Oraya müdür olarak gitmiş tehcir kararından önce. Zaten tehcir kararları her yere de farklı gidiyor. Bu karar gelince Almanlar o dönem Osmanlı ile müttefikler, diyorlar ki, "Sen zaten bizimsin, biz seni alalım, seni göçe göndermeyiz" diyor. "E ama çocuklarım ne olacak?" diyor. "Onlar gidecek, gönderiyorlar" diyorlar. Çünkü Protestan değiller onlar. "Ben bu çocukların hamisiyim. Onları mı bırakacağım? Onların kaderi ne olursa benimki de o olacaktır" diyor ve kalıyor. Onlarla gidiyor. Dereyi geçinceye kadar dokuz-on kişi yürüyemiyor, yaşlılar ölüyorlar. Jandarmalar kesin emir almış, hangi gün ne kadar uzaklığa gidileceğine, nerede mola yapılacağına dair. O nedenle hızlı hareket ediyorlar, ölüleri gömmeye bile izin vermiyorlar. Böylece Halep'e kadar geliyor. Bu misyoner yoldaki faciaları görüyor, sonra izin alıyor, baba diyarına geliyor, burada ne oluyor diye. Yoğunoluk buraların merkez köyüdür.

Hem coğrafi konumu hem de nüfusu nedeniyle. Bakıyor ki, burada da emirler var. Gitmeyin diyor. Gitmeyin, bu normal bir göç değil, bu ölüm yolculuğudur, ben geldim, gördüm. Dağa çıkın diyor. Karşımızda devlet var diyorlar. Ölecekmeniz de diyor, atalarınızın toprağında ölün diye. Bunun üzerine, babam derdi ki, bir toplantı yapıldı. Göçe gitmiyoruz. Sekiz günlük mühlet daha var, dağa çıkacaksınız. Bu dağın tepesi sivri değil, düzdür. Orası kaynak sularını toplar, toprak emer. O dağın üzerine çıkmaya karar veriyorlar. Şimşir ormanı vardır o bölgede. Mevzi yapıyorlar. Beş-altı tane dürbün varmış, mavzerler, tabancalar, av tüfekleri var. Babam diyor ki, önce bir bölük asker geldi. Onların görevi halkı toplayıp götürmek. Bakıyorlar ki köy boş. Alttaki köylere soruyorlar, dağa çıktıklarını öğreniyorlar. Kebusiye köyü dağa çıkmamıştır. Onlar göç etmiştir. Oradan iki kılavuz alıyorlar. Ermenilerin yerini arıyorlar. Ermenilerden ateş geliyor. Askerler cevap vermiyor. Çünkü görevleri harp etmek değil. Onlar geri gidiyor. Aradan bir hafta, 10 gün geçiyor, bir tabur asker geliyor. 24 saat diyor, çatır çatır ateş edildi, harp edildi. Kendilerinden birkaç yaralı oluyor, ölü de. Gelen askerlerden daha çok ölü oluyor. Babam diyor ki, bizim en büyük avantajımız, meltem olunca, sis olunca dağın görünmemesiydi. Her gün böyle. Üstümüze meltem çökmüştü diyor. Dışarıdan gelen adam göremiyordu. Biz ise yolları biliyorduk, nereden girilir, nereden çıkılır. O bizim avantajımızdı diyordu babam. 24 saatte cephane bitti diyordu babam. Sonuçta cephane dediğin, köylünün kuş ve domuz avı için yanında olan şeyler. İçlerinde Fransızca, İngilizce bilenler var. Mesela Bedros Dımbakyan var. O sürekli gurbetteymiş. İngilizce biliyor. Bir de Movses Der Kalustyan var. O da Kesab'da Fransız kolejinde okumuştur seferberlik öncesi. Yoğunluk'ta da papazdı. Bu nedenle ruhani önder gibi kabul edilir, saygı görürdü. Zeytun'dan gelen protestan

Dikran Andreasyan da geri dönmüyor. O teşkilatlandırıyor. Kimin kaç hayvanı varsa el koyuyorlar. Hep birlikte bakmaya başlıyorlar hayvanlara. Dağa iki tane çoban koyuyorlar. Hayvanları otlatıyorlar. Herkes kendi yemeğini de yapmıyor. Ortak bir yemek yapıyor. Babam derdi ki, “Biz kendi buğdaylarımızı biçemediğimizden çıktık köyümüzden. Ay ışığında inip kendi buğdayımızı çaldık” diyor. Orada öğütüyorlar, ufak bulgur değirmeniyle. Ekmek yapıyor, koyun, keçi kesiliyor, idare ediliyor. Sonra çarşafı birbirine bağlayıp o hayvanların kesilen kanlarıyla yazı yazıyor. İngilizce ve Fransızca. “Burada 5 bin Hristiyan var. Gelin bizi kurtarın” diye. Damlalık denilen yerde, taş uçurumdan sarkıtmışlar. O gurbette olan insanlar, biliyorlar Akdeniz’de İngiliz, Fransız gemi hâkimiyeti var. Bu Fransız gemilerinde de çoğunlukla Ermeniler çalışır. Çünkü Ermeniler bu mıntıkada hem Arapça bilir hem Türkçe bilir. Ama kıyıda mendirek yok, liman yok. Yanaşmak zor. Gemiyle işaretliyorlar, dil bilenler kıyıya iniyor. Geminin filikalar geliyor. Anlatıyorlar durumu. “Ama cephanemiz bitti, asker gelince dövüşemeyiz” diyorlar. Diyorlar ki, “Benim yetkim yok, merkezime döneceğim, talimata göre hareket edeceğim, sekiz gün dayanın.” Onlar da diyor ki “Elimizde cephaneye yok, Osmanlı askeri gelirse ne yaparız?” Geminin de barutu var tabii. Onlardan veriyorlar. Bir de “Kurşunu ne yapıyorsunuz?” diye sormuşlar. “Biz eritip kalıplardan yapıyoruz” demişler. Onlar da külçe kurşun vermişler. Kadınlar hazırlık yapmışlar. Sonra askerler gelmiş. Top da getirmişler. Top isabet ettirememiş, düştüğü yerde yangın çıkarmış. O yangını söndürmüşler. Üç gün boyunca çatışmalar sürüyor. 18 kişi ölüyor bizimkilerden. Kati değil ama 300 Osmanlı askerinden kayıp var. Sonra ümidi kesmişler. Gene bitmiş cephaneler. Arkalarında devlet yok tabii. Papaz gitmiş, çamların altında ayin yapmış. Sonra da gidelim, denize dökülelim demişler. Sa-

baha karşı millet yolu tutmuş, benim bir Haçik eniştem var. Anası bu ufakken, 6 aylık çocukken, onu çalının altına bırakıp çekip gidiyor. Babası demiş ki, “Çocuk nerede?” “Çalının altına koydum, ağlar ağlar ölür.” Babası demiş ki, “Belki Allah onun yüzü suyu hürmetine bizi kurtarır.” Almışlar sonra onu.

“Ümidi kestik” diyor babam ama meğerse Osmanlı askerinin de ümidi kesilmiş. Yapamayacaklarını düşünmüşler. “Biz onları görüyorduk, avantajımız oydu, onlar bizi görmüyordu” diye anlatırdı. Sonra arkadan haber gelmiş, askerler gitmiş.

Üç gemi geliyor. Diyorlar ki, “Sizi Port Said’e götüreceğiz.” Boğos Nubar Paşa da Port Said’de çadırlar hazırlatıyor. Beş bin insanı gemilerle alıp çadırlara yerleştiriyorlar. Fransızlar ve İngilizler duyuruyor ki, “Her kim ordumuzda asker olursa onun ailesine devlet bakacak” Babam o zaman on yedi yaşında. Çölde oturmuş almışlar. Babam önce gemilerde çalışmış. İndirme, kaldırma. Aç kalınca, mecburen 40-45 yaşına kadar tüm erkekler asker olmuş. Movses Der Kalustyan, Fransızca bildiği için binbaşı olmuş. Oradan almışlar Kıbrıs’a götürüp talim ettirmişler. Bir aralık babamı geçici olarak Meis Adası’na götürmüşler. “Kastellorizo” diyorlarmış oraya. Orada kaynak suyu da yokmuş. Bir sarnıç varmış, o sarnıca bir nöbetçi koyarlarmış. Çünkü birisi o sarnıcı zehirlerse, tek içme suyuymuş orası. Onu beklerdik diyor. Sonra bizi Nablus’a çıkardılar Cemal Paşa’ya karşı. Orada karşılıklı harp, *Legion d’Orient* [Doğu Lejyonu], İngiliz ve Fransızlarla birlikte. Osmanlı yenildi. Kilikya, Adana ve çevresine kadar gelmişler. Port Said’den gemiyle İskenderun’a geliyor diğerleri. Kırık dökük buluyorlar. Aradan zaman geçmiş tabii. Fransızlar, Atatürk Cumhuriyeti ile de anlaşınca, bizimkiler de tamamen buraya geçiyor.

Ben Musa Dağı anıtına ilk defa 14-15 yaşındayken gitmiştim, bir de 18-19 yaşımıdayken gittim. Son gidişim 1950 yılı olsa gerek. Ağabeyim nişanlıydı, üç aile olarak gitmiştik, ora-

da piknik yaptık. Bir de daha 14 yaşlarındayken ben, babam, ağabeyim gitmiştik. Tabii, babam oraları yaşadığı için, “Şurada yattık, burada şunu yaptık” diye anlatmıştı. Babam postacılık yapmış.⁶ Cephede savaşımlarla geridekiler arasında. Bir de elinde tüfek varmış, aslında kuş avlamak için kullanılanlardan. O tüfekten silah mı olur?

Eskiden Surp Haç'ta üç gün orada kalınırdı. Kazan kazan keşkek yapılırdı. Keşkek Ermenilerde dini ifade eden bir yemektir. Ermenistan topraklarının temel ürünü buğday ve üzümdür. O nedenle ağustos ayında buğdaydan yapılan keşkek ve üzüm takdis edilir. Onun için herhangi bir dini bayramda keşkek yapılır. Bunda da kurtuluşu kutlardı. Geminin burun kısmı yapılmış, o zaman yontma taşlardan, üstü de horan [sunak] gibi, papaz oraya döner, haça gerilmiş tasviri vardır İsa'nın. Açık hava kilisesi gibidir. Mumlar yakılır, ayinler yapılır. Kurtuluşu kutlamak için üç gün kutlama yapılırdı. Bu dağa çıkışta değil, kurtuluşun tarihinde yapılır.

1939'dan sonra yapılamadı tabii. Bir de korku vardı. Bir defa iyi hatırlıyorum. ABD'li Terry Mirrör diye bir gazeteci geldi. Gitmek istedi oraya. Duymuş. Kimse cesaret edip götürmedi onu. Bu dediğim benim lise yıllarım. Hatta muhtar eniştem daha yeni o göreve gelmiş. Onların evinde yemek yedik. Adamın Ermenicesi de zayıf. Kendisi ABD'de büyümüş belli. Bazı kelimeleri ben İngilizceden tercüme ettim. 1950 civarları. Kimse cesaret edemedi ama sonra duydum, Kerteş Agop çıkmış. Biz de merak ederdik.

Bir gün abimle sıkıştırdık. Babam da daha genç, aldı bizi götürdü. “Güzel manzaralar var, buraları gör” derdi. Sonra anıta 12 Eylül zarar verdi dediler. O dönem ben yoktum buralarda.

6 Musa Dağ'da direniş sırasında haber taşıyan çocuklara “telefoncu çocuklar”, “postacılar” deniyordu.

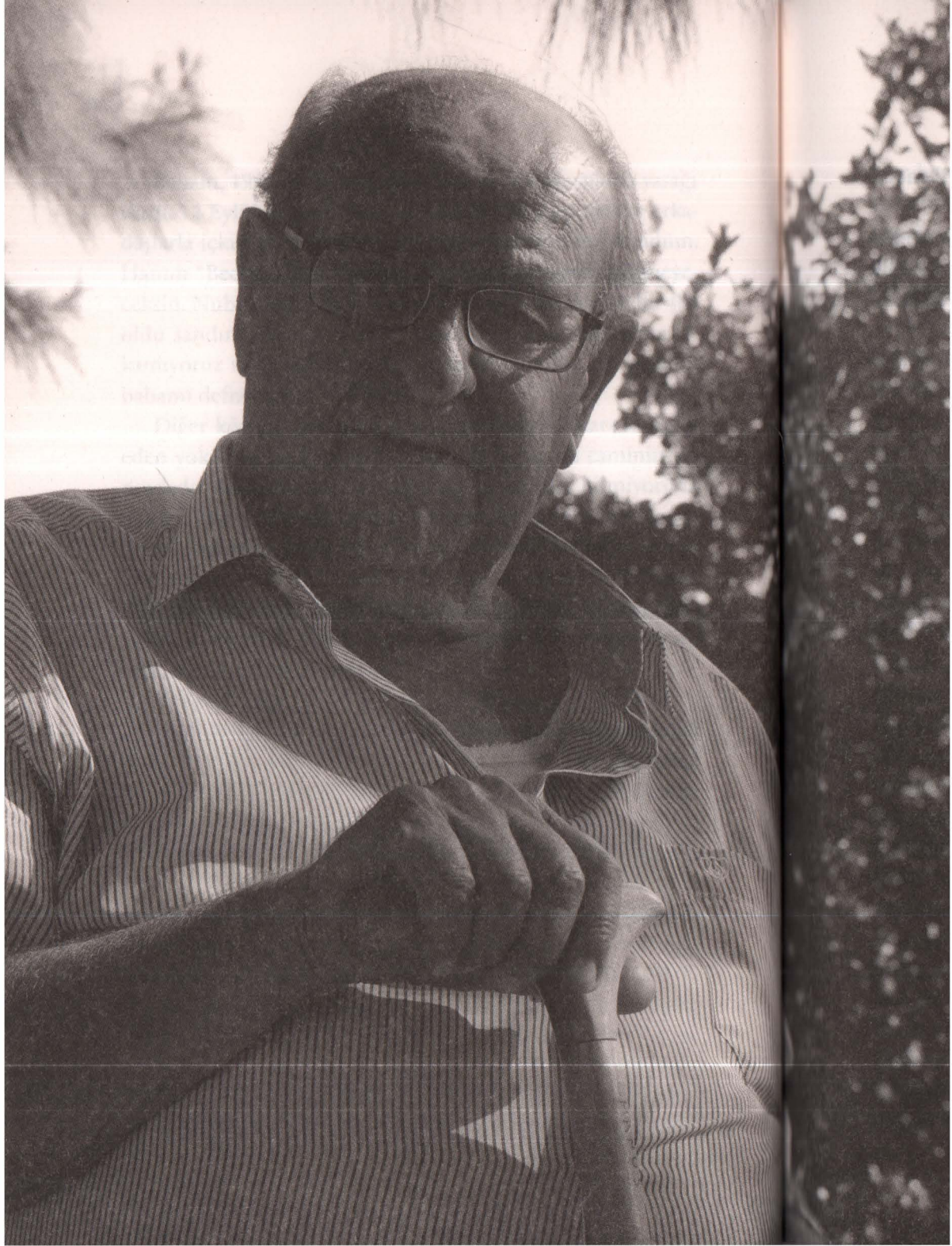
Babam, 1980’de 81 yaşında vefat etti. Sokağa çıkma yasağı vardı. 12 Eylül dönemi. Ben de İstanbul’daydım, avukat arkadaşlarla içkili bir yemekten geceyarısına doğru eve döndüm. Hanım “Bedros” dedi, “bir şey söyleyeceğim ama üzülmeyeceksin. Nubar Abi...” dedi. Ben o sırada Nubar Abi’ye bir şey oldu sandım. “Baban ölmüş” dedi. Geceyarısından sonra çıkamıyoruz tabii. Sonra otobüse bindim gündüz. Bir geldim, babamı defnetmişler bile burada.

Diğer köylerin kiliseleri cami oldu. Mezarlıklara sahiplik eden yok. Dedem Panos’un mezarı Hıdırbey’de caminin yanındadır. Gidip ziyaret etmedim. Duruyor mu, bilmiyorum. Çünkü yapılmış mezarlar değil bunlar. Bir taş olur sadece başında. Dedemin kardeşinin üzerinde bir taş vardı mezarında. O mezar taşında bir mekik ve bir yay işareti vardı. Dokuma aleti işaretiymiş. O duruyor mu, durmuyor mu bilmiyorum. Orada kilise vardı. Şimdi o kilise cami olmuş. O mezar var mı hâlâ, merak bile etmiyorum.

Tarih: 22-23 Ağustos 2018

Yer: Vakıflı, Hatay

Dil: Türkçe

PANOS ÇAPAR:
“BİZ ŞANS ESERİ KALDIK,
KEŞKE TÜM ERMENİLER KALSAYDI”

1932, 1 Temmuz doğumluyum. On iki yaşındayken kilisede göreve başladım. Mugannilik yaptım. Tam 75 sene oldu. Fahri hizmet yaptım. Koroda okudum, papaz yardımcılığı yaptım.

Osmanlı döneminde, 39'a kadar okulumuz varmış. Eskiden Osmanlıca, Ermenice ve Fransızca okuturlarmış. Buradaki okul kilisenin arkasındaydı, yıkıldı. Hıdırbey'de iki kilise vardı, biri Katolik, diğeri Ortodoks. Okul da iki taneydi.

Okulda hep Türkçe okudum. 1945'te ilkokulu bitirdim. Şükrü Kanatlı Mahallesi'ndeki okula gittim. Daha okula 20 gün gitmişim ki hoca askere çağrıldı, okul kapandı. İkinci sene Hıdırbey'e, üçüncü yıl okulu vardı, oraya kaydettiler beni. Öğretmen “Oku” dedi, okudum. “Yaz” dedi yazdım. “Hadi tamam” dedi sonra, “geçtin sınıfı.” Çünkü tek kişiyim, benim için mi sınıf açacaklar? Geçtim ikinci sınıfa. İlkokulu öyle böyle bitirdik. Sonra 1948'de Samandağ ilçe oldu. Babam beni ortaokula kaydettirdi. “Baba” dedim, “artık askere gideceğim.” Gittim, iyi de oldu. Geldim koca adamım, öğretmeni-me saygım var. Ferhat Tuncer vardı Hıdırbey'de öğretmen. Ortaokul öğretmenim oydu. Arsuzlu. Benim kadar Türkçe bilmez. Kendisi Türk. Mustafa Temim diye bir öğretmen vardı Şükrü

Kanatlı'da. Adam yokluğunda öğretmendi. Arap'tı kendisi. Emekli olacaktı ama karnesi yoktu.

1939 öncesi İskenderun'da oteller vardı. Suriye'nin zenginleri gelip kalırlardı. Çay bahçeleri vardı. Burası benim gençlik dönemimde daha kalabalıktı ama bu kadar misafir yoktu. 53 aileydik eskiden. Hepsi burada yaşırdı. Şimdi çevrede yaşayanlarla bu kadar hane oluyor. Bir de eskiden haneler kalabalıktı. Şimdi, dört-beş hanede bireri kişi yaşıyor. Yani böylece nüfus azaldı. Artık sadece beş-altı hanede kalabalık yaşıyor.

Altı köyüz biz ama yedinci köy, Bityas'tan sonra İkizköprü denen yer de vardı. Oradaki 25 aile Zeytun göçmeniydi. "Burası 250 haneydi eskiden" derler. Ahali 39'da gitti. Onlar keyfi gitti. Kimse "git" demedi onlara. Bir binbaşı geliyor Hıdırbey'den. Yedi köyün önde gelenlerini toplamış. Binbaşı dedi ki, "Osmanlı yok artık. Kimse yerinden gitmesin. Burası cumhuriyettir. Herkes aynıdır. Malı, evi kendisininindir." 1915 olayı var. 24 sene sonra Türkiye hükümeti yine geliyor. Acaba iyi mi? Gelecek, nasıl gelecek? İyi olur diyenler kaldı. Hâlâ da kalıyoruz. Biz güvendik. "Nasıl?" diye soruyorlar. Şans eseri güvendik. Her şey düzene girmişti. Giyim inkılabı yapmıştı Atatürk, yeni alfabe yapmıştı. Keşke hepsi, buradaki tüm Ermeniler kalsaydı. 35 bin kişi [Ermeni] varmış Hatay'da o zamanlar. Gidenlerin ekserisi Taşnak'tı. Hınçak az vardı içlerinde. Moses Der Kalustyan iyi bir liderdir ama Taşnak'tır. Taşnaklar ABD tarafı, Hınçaklar Rus tarafıdır, sosyal demokrattır. Kamyonlarla gittiler. Ermenilere kamyonlar verdiler. Bedava. Hepsisi gitti. Bazısı da yayan gitti, önce Yayladağ, sonra Kesab, sonra Basit. Çok çektiler. "40 günde 300 kişi öldü" derler. Yaşlı ve çocuklar dayanamamış şartlara. Hiçbir şeyleri yok, perişanlık!

Gidenler arasında ailemizden insanlar da vardı. Bir dede vardı gidenler arasında, ona "Hiçir Dede" denirdi. Giderlerken babama arabadan çıkardığı beşiği vermiş. "Sizde çocuk

olur, beşik sizde kalsın” demiş. Dedemin ağabeyi ve kardeşi de gitmişti. Ağabeyi evliydi, bir oğlu vardı. Buradan evliydi. İki çocuğu vardı, bir kızı, bir oğlu. Önce Lübnan’a sonra Ermenistan’a gittiler. Küçük kardeş Kesab’daydı. O da geldi, sonra biz de gittik.

Biz burada hiç kapı kilitlemeyiz hâlâ. Kapı hep açıktır. Hırsızlık olmaz zaten. Zaten ilkel bir kapı. Sağlam değil. Bir tekme at açılır. Kesablılar gelmişti buraya. Kadının biri dedi ki, “Kapının kilidini üzerine bıraktım.” “Neden?” dedim. “Kırıp gireceğine, anahtarı çevirsin girsin diye” dedi, “Bari kapı sağlam kalsın. Kapıyı götürecek hali yok ya!”

Tabii tüm bunların öncesi, Musa Dağ’ın öncesi var. 1915’te, kırım olmadan önce bir mektup geliyor. “İkinci emir gelmeden bunu açmayın” diyorlar. Yoğunluk köyünün papazı Abraham Der Kalustyan açtırıyor. “Sürgüne gideceksiniz” yazıyor. İkinci emir bunun için bekleniyormuş. Yine Yoğunluklu Dikran Andreasyan var. Genç o zamanlar. Tehcire gidenlerin yollarda yaşadıklarını görmüş. Musa Dağlıların dağa çıkmasında etkin oluyor. Bir toplantı yapılıyor, altı köy muhtarı bir araya geliyor, dağa çıkmaya karar veriliyor. Kebusiye’den sadece sekiz aile dağa çıkıyor, geri kalanı sürgüne. Babam da dağa çıkanlar arasındaymış, o zamanlar altı yaşındaymış. Sonra Fransızlar gelmiş, onları Port Said’e götürmüş. Sonrası farklı. Buraya dönmüşler ama çok farklılaşmış her şey. Yaşam tarzları değişiyor. Fransız dönemi oluyor burada da.

Ahali gidince evlere Türkmenler yerleşti sonra. Yoğunluk’tan yukarı üç köy, Yoğunluk, Hacıhabibli ve Bityas’a, Seldiren’den [Samandağ’a bağlı bir dağ köyü] geldiler. Kırmızı dağın eteğinden. Hıdırbey’e Arsuz’dan, Kapusuz’a karışık, her yerden.

Bu köyde soyadlarımız da değişti 1939’da. Panos Çapar oldum ben de. Çapar Dede Vakıfköy yerlisiydi. Dedem ortan-

ca idi. “Penenyanlar” derlerdi onlara. Panos Penenyan’dı adı. Dedemin “Çapar” lakabı vardı. Nüfus memuru 1939’da gelmiş. “Kaç çocuğun var, adın ne?” diye. Yaşları da gelişigüzel yazıyor. Tesadüf oluyor. Penenyan’da “yan” kalkınca, “Lakabın ne?” dediler. “Çapar” dedi. “E o zaman Çapar olsun” dediler. Dedem çopur da değildi. Sağlam adamdı, neden aldı o adı, bilmeyiz. Başka bir Çapar ailesi var, biz aslen Penenyan olanlarız. Ailemiz Yoğunoluk’tan gelme. Yoğunoluk, Musa Dağ eteğindeki ilk köydür. Hancağız’dan buraya gelmişler. Antakya Samandağ arasında. 300 sene kalmışlar. Ta 900’de gelmişler. Sonra ikiye bölünmüşler, bir kısım Kesab’a bir kısım buraya. Kesab’da 650 hane Ermeni yaşıyor. Fakat bu dönemde insanların dirlikleri kaçtı. En azından her birinin kirada evi vardı. İyi paraydı. Suriye’nin zenginleri geliyordu. Ben üç-dört kez gittim Kesab’a. Sakın yazın gelmeyin dediler. Herkes buraya dolar. Ne elektriğimiz ne suyumuz ne yolumuz yeter.

Dedem bile Türkçe bilirdi benim. Anadolu Ermenileri Türkçeyi kullanır. Bakarsın adam Ermeni’dir, Ermenice bilmez. Ermenice harflerle Türkçe yazar. Bizim Ermenicemiz farklı. *Kavaraparpar* [taşra ağzı] deriz. Her ilin kendi yerli lisanı vardır. Birbirine de yakındır çoğu. Bazısı uzaktır. İki Ermeniceyi de bilirim. Arapçayı çok iyi konuşurum. Türkçe de fena değil. Kürtçe ve Fransızca azıcık bilirim.

Varlık Vergisi Kırıkhan’a, Reyhanlı’ya, İskenderun’a geldi ama bize gelmedi. Bizim neyimiz vardı ki neyimizi alacaklar? Dokuz Kura derlerdi burada. 40 yaşın üstündekileri bile askere mi alırsın? Aldılar. Babam genç gitti. 1909 doğumluydu. Adı Arakel’di. 33 yaşında. İzmit Kandıra’ya gitti. Çocukken dağa çıkmış. Altı yaşındaydı o zamanlar. Çapar Dede savaşmış orada. Üç çocuğu vardı çıkarken, halam var Sima, babamdan iki yaş büyük, o Kapısuyu’na gelin gitmiş zamanında. Babam Arakel, bir de amcam Ohannes 1907 doğumlu. Ohannes Amca Brezilya’da öldü sonra.

Bizim buradaki kilisemiz de mahkemelik. Antakya'daki papazın oğlu anlattı. İki Hıristiyan doktor vardı orada. Doktor Basil zamanında burayı almış. Bu kilisenin yeri Hazine'nindir. Bunu Hazine satıyor Doktor Basil'e. Sonra bir kadının üzerine yapıyorlar. O kadın ölünce de Hazine'ye kalıyor. Şimdi mirasçıları "O arazi bizimdir" diyorlar, biz de diyoruz ki "Burası Ermeni kilisesidir. Bizimdir."

Dedem de, babam da çiftçiydi. Çok arazimiz vardı. O zamanlar marabalık dediğimiz bir şey vardı. Tarla başkasının, siz ekerseniz, mahsulü yarı yarıya paylaşırsınız. Daha önce çiftçilik ekin ekmekti. Buğday, yulaf, "akdarı" derlerdi, ondan ekerlerdi. Bir darı ekersin, bin tane verir. Salkım salkım eğilir onların bazısı. Darıdır ama "akdarı" derler. Bu suyun üzerinde çok fazla değirmen vardı o zamanlar. Beş tane Hıdırbey'de, Vakıf'ta iki tane, Cireyri'de, öbür tarafta, Çifte Değirmen'de, Zeytuniye'de, bir de Samandağ tarafına doğru var. Buradaki değirmenlerin sahipleri vardı, 20-30 tane. Böyle gün gün bölüşülürdü değirmenler. Devremülk gibi. Hepsinin de ustaları, kuranlar da çalıştıranlar da Ermeni'ydi. Sonra herkes ağaç ektili.

Bayramlar eskiden güzeldi, kalabalıktı. Çok kişi olunca güzel. Şarkılar söylenir, eğlencelidir. On sene önce Antakya'dan müzisyenler geldi. Oturduk. "Sen eski havalar biliyor musun?" diye sordular. "Valla" dedim, "birkaç hava bilirim ama pek de beceremem. Yavaş, ağır, kayabaşı filan." Sonra bir baktım yazmışlar, Panos Çapar ezgileri diye. Ya dedim ben bunu duydum, onlar dediler ki, biz senden duyduk, senin adını yazdık.

Burada iyi bir mimar vardı. Çok güzel ev yapardı. Sarkis Manca diyor "Benim evimi yapacaksın." Maduryan da, Haçık de, Kuyumcuyan da diyorlar ki, illa benim evimi yapacaksın. "Hiçbirini yapmayacağım, dağa gidiyorum, dağdaki anıtı yapacağım" diye cevap veriyor adam. Çünkü hangisininkini yaparsa onun hatırı kalacak. Vapurun şemasını yapıyor. Yüksek,

büyük bir anıttı. Denizden kum götürmüşler, çimento da var. Doğuya doğru düz bir yerdedir. Amcam geldiğinde ilk defa anıta gitmiştim. Evlendikten sonra domuz avı için dağa çıkar-ken de gittim. Vapurun ön şeması duruyordu, 18 mezar duru-yordu. Batı tarafında da isimleri yazardı. Hepsinin üstünde taş vardı. “1980’lerde vurdurdu binbaşı” derler.

Tarih: 22-23 Ağustos 2018

Yer: Vakıflı, Hatay

Dil: Türkçe

**ARAKSİ SİLAHLI:
“BENİ EVLATLIKLIK
VERDİKLERİ İÇİN
KALDIM”**

1932’de Vakıf’ta doğdum. Benim evim kilisenin karşısında. Yedi çocuğum var. Her biri bir tarafa dağıldı. İki Fransa’da, iki Almanya’da... Bizim çocuklar soyadlarını Fransa’da [Mardiryan olarak] değiştirdiler. Biz burada Silahlı’yız. Onlar orada Mardiryan. Aslımız Mardiryan’dır. Ben 13 yaşında nişanlandım, dört sene nişanlı kaldım, 17 yaşında evlendim. 18-19 yaşında da anne oldum. Bizim ailemiz de Silahlı’ydı. Kocam da. Akrabayız da, komşuyuz da. Amca çocukları değiliz ama daha uzaktan akrabayız.

Ahali gitmişti. O zaman ben çocuktum daha. Hatırlıyorum. Eşyalarını da götürmediler. Herhalde kamyonlara bindiler. Köy boşalıyordu. Nasıl boşalması ki? Kaç ev kaldı ki? Gitmişler işte. Arabalar getirdiler kilisenin oraya. Bir kamyon önce. Sonra yukarıdan, Hıdırbey’den, Yoğunluk’tan sürü sürü, sürü sürü gitti millet.

Akrabalarımızdan da vardı gidenler. Beni evlatlık vermişlerdi. Annem, babam, kardeşlerim gittiler. Beni evlatlık verdikleri için ben kalmışım burada. Yoksa burada olmazdım. Annemle babamla olsam gitmiştim. Amcama vermişler beni. O nedenle gitmedim. Şans... Alın yazısı...

Anne-babam, ben yedi-sekiz yaşındaydım, gittiler. Önce Zahle, sonra Ancar. Ben çok sonra

gittim oralara. Beyrut'a da. Halamın oğlu vardı. Hâlâ akrabalarımız vardır orada. Babamın adı Movses, anneminki Mari'ydi. Oğlumun adı Movses. Onun adını koymuşum. Ama beni amcam ve yengem büyüttü, onların çocuğu yoktu. O zaman dört erkek, iki kızdık benimle beraber. Ben hariç hepsi, Suriye'ye, Lübnan'a gittiler, sonra da Ermenistan'a. İki-üç defa Ermenistan'a gittim, gördüm onları. Yerevan'dalar. Orası da güzel.

Bizim Yezur'da bahçelerimiz var. Orada evler, bahçeler, her şeyimiz orada. Nişanlıyken vapura da gitmiştim. Kalabalıkla gittim. Şimdi eski halinde değil herhalde. Vapur büyüktü. Mezarlıklar vardı arka tarafında ama şimdi bozmuşlar diyorlar. Şimdi gidemem. O zaman toplulukla gittiğimizde çıktım vapurun üstüne. Yıkılmışlar. Çok eskiden Surp Haç'ta çıkarlarmış oraya. Ben bilmiyorum o zamanları.

Surp Asdvadzadzin'de kiliseye giderdik. Çocukken kilisede davul-zurna, oynama, zıplama yoktu. Yumurta bayramı [Paskalya] da güzel oluyor. Kiliseden çıkana kadar dışarıda masaları diziyorlar, yemekler, yumurta.

Kahvenin arkasında okul vardı. Hâlâ da duruyor. Küçükken gittiler oraya. İlkokul derlerdi. Giden de 5. sınıfa kadar gitti. Sonra Samandağ'a gittiler. Sonra çocuklar İstanbul'a gitmeye başladılar.

Köyde kızım diye sadece ben okula gönderilmedim. Kızın okulu ne olacak, profesör mü olacak... Kaç sene sonra, nene oldum, torunlarım oldu, okuma yazma kursu açıldı Vakıf'ta. Dedim "Ben okula gideceğim." "Torunların var" deyip güldüler. Ne zaman bir kâğıt görsem, "Keşke okuyabilsem" derdim. Meraklıydım okumaya. İş vardı evde, onları yapar, akşamları giderdim. Beni tutmadılar. Geldim Vakıf'a. Karanlıkta eve dönerdim. Kocam benimle alay ederdi, "Ohanncs oğlum, bir yerde kâtip istiyorlar, anneni gönderelim mi?" derdi ben okuyorum diye. Şimdi televizyonda bir şey çıktı mı okuyabiliyo-

rum, imzamı atabiliyorum. Bu bana yeter. Kâtip olmayacağım. Bir zamanlar okuma yazma şart diye çıkınca okuduk biz de. Bizim köyde bazıları, yaşlılarımız Port Said'de eğitim almışlardı. Port Said'le ilgili pek konuşmazlardı. Orası neymiş, neresiymiş, aklımızdan geçirmezdik.

Ermenilerin çok olduğu zaman iki okul vardı hatta. Biri kilisenin oradaydı. Diğeri Taşnakların okulu, o da aşağıda. Bizim okul yukarıda. Biz Taşnak değiliz. Onların öğretmeni ayrıdır, bizim öğretmenimiz ayrıdır. O zamanlar “ayp pen kim” [Ermenice alfabe] okurdum. Kara tahta gösterirlerdi, okurdum. Millet gitti, okullar kapandı, biz de o ateşte yandık.

Bizim okullar kapandı. Cireyri'de okul vardı bizim zamanımızda. Ama kızın Cireyri'de ne işi var? Yol yoktur, çamur. Göndermediler. Ben meraklı olmasam öğrenmezdim. Çok meraklıydım. Çocuklar Almanya'ya gittiler, onlara mektup yazdım. Onlara mektup doldururdum, şaşırlardı. Sonra telefon çıktı, unuttum zaten.

Ermenice okumam yok. Anadilim Ermenice. Köy dili. Gelirim İranlı Hay [Ermeni]. Onlarla konuşa konuşa diğerini de [Doğu Ermenicesini] öğrendim. Türkçeyi çocuklardan öğrendim. Onlar okula gidiyorlardı, o sayede. Okula gitmezsen Türkçe de öğrenemezsin. Türkçe kolay dil. Arapça zor. Biraz bilirim, anlarım. Komşumuz vardı benim yaşında. Yezur'deydiler. Rum değil, Aleviydi onlar. Yezur'da mal aldılar, ev aldılar, onlar Arapça konuşur.

Eskiden televizyon yoktu, telefon yoktu, oturlardı yaşlı adamlar, masal anlatırlardı birbirlerine, masal. Hatırlamak, gezmek kadar moral veriyor insana. Eski şeyleri hatırlıyorsun diye. Ben sevinirim eski şeyleri hatırlayınca.

Tarih: 18 Şubat 2019
Yer: Kurtuluş, İstanbul
Dil: Türkçe

II - LÜBNAN

GAYAN¹ MI, YENİ VATAN MI?

Tanrı senin düşmanlarının önünde bozguna uğramanı sağlayacak.

*Ona karşı tek koldan ilerleyeceksin,
ama onun önünden yedi koldan kaçacaksın.*

*Yeryüzünün tüm devletleri için,
dehşet verici bir örnek haline geleceksin.*

Tora²

Diaspora Yunanca bir kelime. İlk kullanımına MÖ 5. yüzyılda Sofokles, Herodot ve Tukidides'te rastlanıyor. Bu kavram ilk kez, Kitab-ı Mukaddes'i İbraniceden Arapçaya çeviren İskenderiyeli 70 Yahudi alim tarafından yapılan tercümede geçer. Ancak o metinde sadece "günaḥkâr halkın dağıtılması" anlamında kullanılmıştı. Geç dönem Yahudi geleneğinde anlam değiştirerek, "hem dağılan halkı hem de dağılılan mekânı tanımlamak" için kullanıldı.³

Türkiye Katolik Ermenileri ruhani önderi Boğos Levon Zekiyan'ın da ifade ettiği gibi, Ermeni toplumu tarihlerinin en başından beri hep kendi sınırlarının dışına gitmiş olsa da, "diaspora" sözünün en dar anlamı olan "dağılma", 1915 kıırımının belki de en büyük sonucu oldu.⁴ Kırimdan hemen sonraki yeni diaspora merkezleri, Suriye'de hayatta kalmayı başarabilmiş ya da İstanbul'dan ve küçük bir kısmı da Kafkas-

1 Ermenice durak, istasyon; göçmenlerin kaldığı kamp.

2 Tora, çev. Moşe Farsi (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2012), s. 628-629.

3 Stéphane Dufoix, *Diasporalar*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2011), s. 17.

4 *age*, s. 44.

ya'dan akın akın göç eden Ermenilerin sığındığı Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa oldu.⁵ Fakat bu süreçte Halep'in özel bir yeri var. Soykırım sonrasında hayatta kalan Ermenilerin büyük bölümü o dönemden beri "Mâyır kağıt", yani "Ana Koloni" diye anılan Halep'e ulaşmıştı. Musa Dağlıların Halep'i, yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra Ancar oldu. Bunun nedeni, ne soykırım ne de zorunlu göçtü. 1938'de anavatanlarının statüsünün değişmesi ve Hatay'ın 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne katılması, göç kararının alınmasındaki en etkin unsurlardı. Hafızalarında, 1915'te köylerine ulaşmış ve dağa çıkmalarına neden olmuş tehcir kararı vardı. Ankara da bunun farkındaydı. Göç dalgasıyla ilgili hazırlanan rapordaki "Maziye Ait Korkular ve Düşmanlıklar" başlığı bu gerçeğe işaret etmişti.⁶

Göçün ilk dönemlerinde Türkiye Cumhuriyeti, Ermenilerden memleketlerinde kalmalarını istedi. Bu bağlamda, *Cumhuriyet* gazetesinden Nadir Nadi, "Neden korkuyorlar? Ne var? Kendilerini yiyeceğimizi mi vehmediyorlar? Hataylı azlıklar Türkiyemizin başka yerlerinde yaşayan hemcinslerine bakarak sinirlerini bir an önce yoluna koymalıdır" derken, aslında devletin çağrısına ses verecekti.⁷ Öte yandan, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, tüm yetkilileriyle bölgedeki Ermenilere "kalın" çağrısı yapacak ve Fransız yönetimi de Ermenilerin kalmasını sağlamaya çalışacaktı. Ermenilerin çoğunluğu ise gitmeye kararlıydı. İskenderun Sancağı topraklarından ayrılan ilk Ermeni grup Musa Dağlılar içinden değildi. 1938 yazında Türk askeri birlikleri, Fransa ile varılan antlaşmayla Sancak topraklarına girerken Kırıkhan, Reyhaniye (bugün Reyhanlı) ve İskenderun'dan birçok aile Halep, Kesab ve Musa Dağ bölgelerine göç etti.⁸ Döneme ait Ermenice süreli yayın-

⁵ *age*, s. 46.

⁶ BCA, MGM, 030.10.225.515.26, 1 Ağustos 1939.

⁷ Nadir Nadi, "Hatay'daki Ekalliyetler," *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1939.

⁸ *Hayrenik Amsakir*, Mayıs 1939, cilt 17, no: 7, s. 172'den aktaran Özşavlı, "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü," *Belleten* 81, 290 (2017), s. 260.

lar, bu dönemde Sancak'tan ayrılan Ermenilerin nüfusunu 10.000 olarak veriyor.⁹

23 Haziran 1939'da Paris'te imzalanan Türk-Fransız Deklarasyonu ile Hatay Ankara yönetimine bırakılırken, Sancak'ta yaşayan Ermenilerin çok büyük bir kısmı Suriye ve Lübnan'a göç ettiler. Fransızlar başta bu göçe karşı çıksa da daha sonra bizzat kendileri göçü organize ederek nakil için gerekleri masrafları ödediler. Lübnan'da göç edeceklerin bir kısmını yerleştirmek için Fransız Yüksek Komiserliği tarafından 10 bin dekar arazi satın alınmıştı. Hatta Fransız Yüksek Komiserliği başlangıçta kalıcı olarak iskân edilmeleri için her aileye arazi sağlanacağını dahi duyurmuştu. Lazkiye'nin 55 km kuzeyinde buluna Basit, en kalabalık grubun vardıgı nokta oldu. Buraya Musa Dağ ve Süveydiye [Samandağ] bölgelerinden taşınan 6.500 kişi getirildi.¹⁰ Basit, o zamanlarda da bölge Ermenilerinin hafızasında özel bir yere sahipti. Çünkü 1909'da Kilikya'da yaşanan katliam sırasında buraya kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu kez Basit'e ulaştıktan sonra anavatanlarına dönemeyeceklerdi. Göçmenler, buradaki zeytin bahçelerinde kendilerinin yaptıkları kulübelerde kaldılar. Musa Dağlı Ermeniler daha sonra Lübnan'a, Beka vadisindeki Ancar'a yerleştirildiler. Fransız Yüksek Komiserliği, Ancar'daki 1.540 hektarlık bu alan için emekli bir Türk subayıyla görüşmüştü. Rüştü Bey, mülkiyeti için yüksek bir fiyat talep ediyordu, ancak Türk hükümeti isterse "vatansever duygularla" "önemli bir indirim" yapmaya da yatkındı. Sonunda bu bölge uygun bir fiyata satın alındı.¹¹ Ancar'ın Belediye Başkanı Vartkes Khosian bu sürecin ikinci bir direniş olduğunu vurgulamakta:

⁹ agy, s. 261.

¹⁰ agy, s. 269.

¹¹ Vahram L. Shemmassian, "The Settlement of Musa Dag Armenians in Ancar, Lebanon, 1939-1941," *Asbarez*, 2 Ocak 2015, <http://asbarez.com/130363/the-settlement-of-musa-dagh-armenians-in-ancar-lebanon-1939-1941> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

1939'da Fransız hükümeti ve Türk hükümeti arasındaki antlaşmayla İskenderun Sancağı Suriye'den alınarak Türkiye'ye verildi. Biz bunu kabul etmedik. Türk otoritesini... Böylece buraya geldik. Daha önce de Musa Dağlılar direnmişti. Ermeni Soykırımını sürecinde 1915'te dağa çıkarak... 1939'da da di-rendiler. Bu kez karşılarında bir ordu yoktu. Ölüm vardı. Her gün yedi ila on kişi ölüyordu. 1.100 kişi ölmüştü Ancar'da. Çoğu çocuktı.¹²

Khosian'ın da altını çizdiği gibi, barınma kadar önemli bir başka mesele de sağlık hizmetleriydi. Kayıtlara göre sadece 8 Eylül ile 31 Ekim arasında 56 kişi hayatını kaybetmişti.¹³ 1924 Bityas doğumlu Yeğya Balabanyan o günün tanıklarından. "Çadırlar içinde durduk. O zaman 40 santim kar geldi. Çok soğuktı. Her gün 15-20 kişi ölürdü" diye anlatıyor.

Ermeni aileler Musa Dağ'ın altı farklı köyünden geldiği için Ancar'da altı köy inşa edilecekti. Vartkes Khosian, Musa Dağ köylerinin isimlerinin burada da varlığını sürdürdüğünün altını çiziyor. Bir başka vurgusu da artık köyün tüm nüfusunun Taşnak olduğuna dair.

1939'daki Musa Dağ'dan göçün başını Taşnaklar çekmiş olsa da 1940'ların Ancar'ı bugünkü gibi tamamen Taşnak değildi. Bu homojenleşmenin nedeniyse Sovyet Ermenistanı'nın çağrısı oldu. Khosian durumu şöyle açıklıyor:

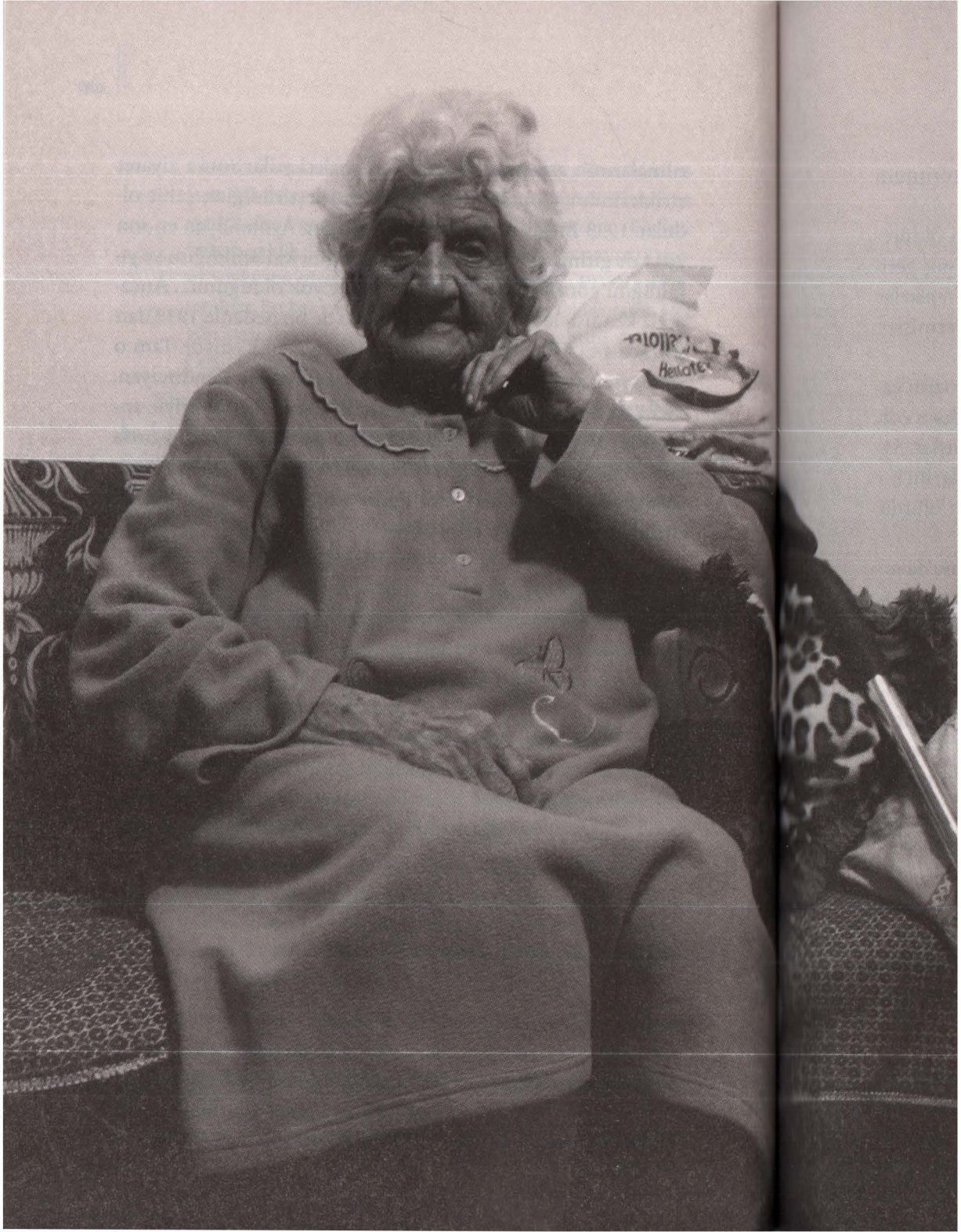
1947 ve 1948'de Ermenistan'a gidiş dalgası yaşandı. Bu süreç Ancar'ı da etkiledi. Taşnaklar ile Sovyetler Birliği arasında sorun olduğu için Taşnak olmayanlar Ermenistan'a gittiler. Çünkü Taşnaklar kabul edilmiyordu. Bu nedenle burada kalanlar Taşnaklar oldu.

İskenderun Sancağı'ndaki Ermenilerin büyük bölümü soykırımdan yaklaşık 25 yıl sonra, diaspora haline dönüştüler. Ve diasporadaki pek çok Ermeni gibi anavatanlarından kopa-

12 Vartkes Khosian ile görüşme, 5 Şubat 2019, Ancar.

13 Shemmassian, "The Settlement of Musa Dagh Armenians in Ancar."

rılmalarının ardından, doğdukları yerleri yıllar sonra ziyaret ettiklerinde o toprağın nasıl kimliksizleştirildiğine şahit oldular. 1933 Bityas doğumlu Sarkis Hagop Ayntebliyan en son 2011’de gitmiş köyüne. Kilisenin ahır gibi kullanıldığını ve yıkıldığını görmüş. Kendi aile evinin de yok olduğunu... Ancaar’da kendisiyle söyleştiğimizde, belki de bu nedenle 1939’dan söz açılınca “Türklerden kurtulmak için geldik” diyor. Tam o sıradaysa eşi giriyor devreye, Manuşag Arakel Kendirciyan. Hem tercümanımız Kevork’a hem de eşine, “Bak, sevgiyle anlat ona” diye uyarıda bulunuyor ve 80 yıl önceki gidişin zorla olmadığını söylüyor. Bunu alelacele ve tedirginlikle yapıyor, uyarısından sonra Türklerle ilgili “Çok iyi komşu olmuşlardır” demeyi de ihmal etmiyor.

**ARAKSİ KENDİRCİYAN:
“TÜRKÇE SÖYLE, 101 SENELİK NENE
SİZE SELAM SÖYLEDİ DE”**

Ben dağa çıkmadım. O zaman doğmamıştım. Ailem çıkmış. Türkler sıkıntılar vermiş, kötülükler yapmışlar. Türkler öldürecekken dağa tırmanmışlar. Dağa çıkmışlar yardım istemişler. “İnmeyeceğiz dağdan, pes etmeyeceğiz” demişler. “Suya atlarız ama pes etmeyiz” demişler. Fransızlar gelmiş sonra. En sonunda Fransızlar gelmiş. Gemi getirmişler. Almışlar onları getirmişler. Port Said’e götürmüşler. Dört sene orada kalmışız. 1918’de Port Said’de doğdum. Orada doğdum, büyüdüm. Artık 101 yaşındayım.

Musa Dağ’a döndük. Bizim köyümüze Bityas derlerdi. Dışardan çok kişi gelirdi Bityas’a. Babam ben 9 yaşındayken ölmüş. Bahçemiz vardı. Hayvanlarımız vardı. Babam avcılık da yapardı. Çok severdi kuş vurmayı. Ailem ipekböcekçiliği yapardı. Eski evimi hatırlıyorum.

Bityas’ta sevmiştim, sevilmiştim. Kocamın ailesi de Bityaslıydı. Bityas’ta evlendik, 1933’te. Kayınpederim Bityas’ta kilisenin *der hayrı*ydı [papaz]. Der Vahan *Kahana* [Peder] Kendirciyan. Bensiz kiliseye gitmezdi. Duaların hepsini ne güzel söylerdim *der hayrla* birlikte.

Bityas’ı hatırlıyorum. Orada evlendim. İki kızım da orada doğdu. Nasıl unuturum? Çocuklarımın ikisi orada, Cebel Musa’da doğdu. Di-

ğerleri burada. Dört kız, dört erkek çocuğum var. 27 torunum oldu.

1939'da geldik. Buraya geldik çünkü Türkler bizi öldürecek. Ya da dinimizi değiştireceklerdi. Çok az aile kalmış geride. İki-üç aile. Hepsi gelmiş. Taşnak, Hınçak. Hepsi. Fransızlar yardım etmiş bizi kesmesinler diye. Bize çadırlar vermişler. Bina falan yoktu, çöldü burası.

Çadırlarda kaldık buraya geldiğimizde. Üçüncü kızım çadırın içinde doğdu. Kara kışta, çadır içinde. O zaman hava çok kötüydü ve yağmur çamur vardı. Fransızlar ev yapmışlar. Sadece yatak ve tuvalet. Para almamışlar. Sonra kayınpederim bu evlerden buldu, bizi oraya koydu. O kadar çok ölüm olurdu ki, *der hayr* eve dönemezdi. Hep kilisedeydi.

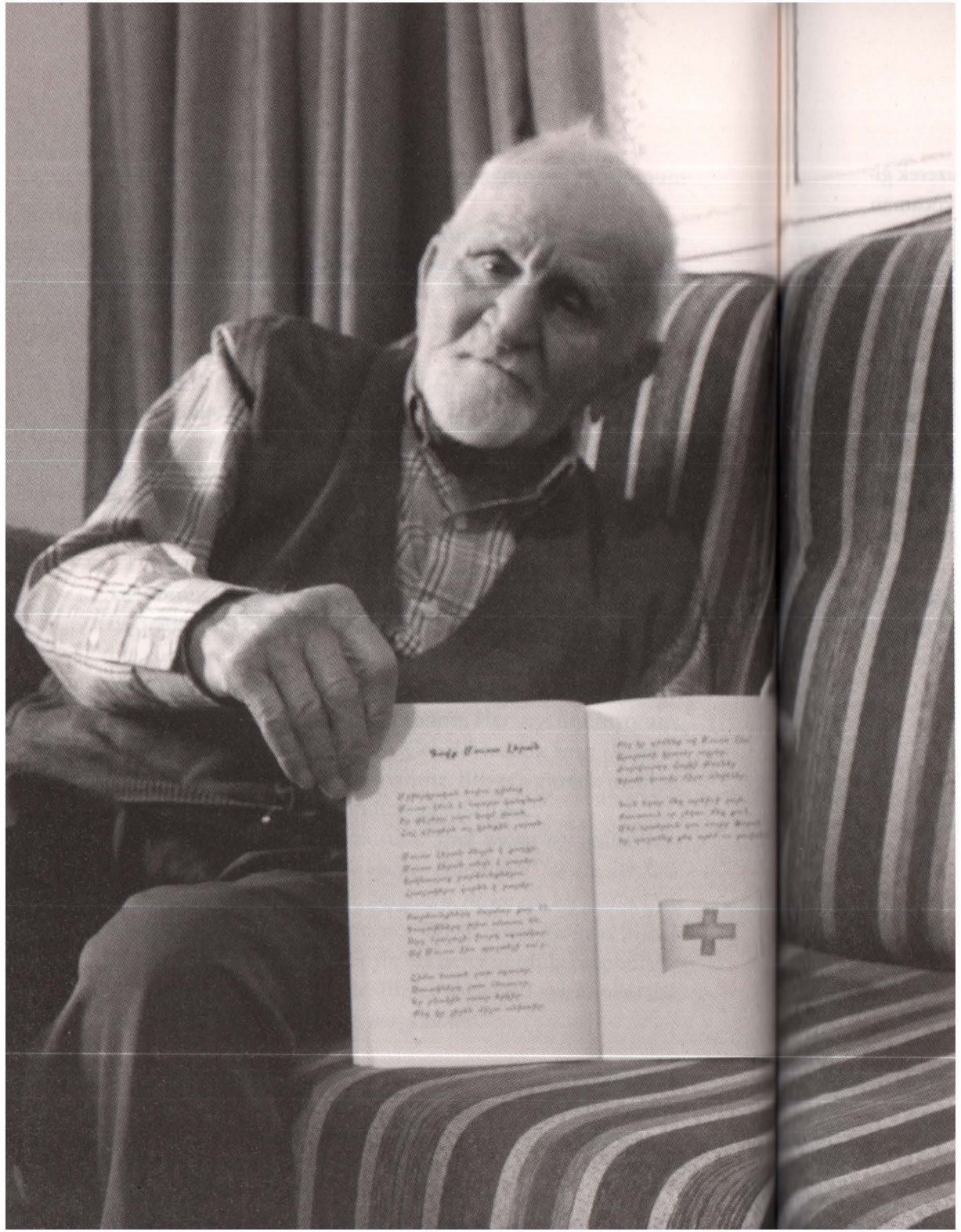
Ancar'a geldikten sonra kocam askere yazıldı. Fransa'da asker olmuş. Fransa'ya gitmiş, Lübnan askeri olmuş. Dört yıl kaldı orada, sonra buraya [Ancar] geldi. Hangi birini anlatayım, bir sürü şey değişti. İyi yaşamışım. Lazkiye'ye geldiğimizde biraz zorluk çektim. Her yeri bilirim. Her yeri gezmişim. Şimdi gezemem ama. Unutmuşum canım. Her şeyi unutuyorum. Yaşım da büyük, unutuyorum. Cebel Musa'da *hırısı* [keşkek] pişirirdik. Burada da çok pişiriyoruz. Bityas'a gitmek istedim, gidecektim de ama hastalandım, gidemedim...

Türkçe bilirdim, unutmuşum. *Şeref verdin hoş geldin. Nasılsın, eyisin inşallah? Biz de eyi işte oturmuşuk. Ne olacak? Sefa geldiniz, ya Allah! Sefa geldin, hoş geldin. Bizim eve hoş geldin. Çok memnun oldum.* Söyle ki annene, "Böyle böyle bir yaya [nine] gördüm" de. Türkçe söyle. Söyle biz neler gördük. İstanbul'daki Ermenilere de selam söyle. Türkçe söyle. *101 senelik nene size selam söyledi de. Sefa geldiniz, hoş geldiniz.*

Tarih: 4 Şubat 2019

Yer: Ancar, Lübnan

Dil: Ermenice, Türkçe

Wozu dienen Bücher

Wozu dienen Bücher?
Wozu dienen Bücher?
Es ist nicht nur das Buch,
Das steht in der Hand,
Sondern auch der Geist,
Der in dem Buch lebt.

Wozu dienen Bücher?
Wozu dienen Bücher?
Es ist nicht nur das Buch,
Das steht in der Hand,
Sondern auch der Geist,
Der in dem Buch lebt.

Wozu dienen Bücher?
Wozu dienen Bücher?
Es ist nicht nur das Buch,
Das steht in der Hand,
Sondern auch der Geist,
Der in dem Buch lebt.

Wozu dienen Bücher?
Wozu dienen Bücher?
Es ist nicht nur das Buch,
Das steht in der Hand,
Sondern auch der Geist,
Der in dem Buch lebt.

Es ist nicht nur das Buch,
Das steht in der Hand,
Sondern auch der Geist,
Der in dem Buch lebt.

Es ist nicht nur das Buch,
Das steht in der Hand,
Sondern auch der Geist,
Der in dem Buch lebt.

**SARKİS HAGOP AYNTEBLİYAN:
“KİLİSEYİ YIKMIŞLAR,
AHIR GİBİ KULLANMIŞLAR”**

Akdeniz'in karşısında
Musa Dağıdır gururla dikilen,
Sermiş eteklerini 4 yöne
Dizmiş Ermeni köylerini de göğsüne.
Musa Dağ'ın tatlıdır balı.
Musa Dağ'ın yüksektir yeri.
Coşkun tepelerin
Göge yükselen tepelerin
Mucizevi işi yüksektir.
Tepelerin mermer taştır.
Zirvelerin sık ormandır.
Havan muhteşem, suyun faydalı,
Ey Musa Dağı tapınası dağ.
Şimdi oturmuş çok yaşlı
Çok uzakta çocukların,
Yaşarlar yabancı ülkelerde,
Seni hep hatırlarlar ayırım yapmadan.
Sana sığınırız ey Musa Dağ
Ararat'ın küçük kardeşi,
Hayg'ın torunlarıdır halkın
Bilirler savaşmayı hep korkusuzca.
Sen oldun bize kartal yuvası,
Gelmedi 40 gün bize uyku,
Sen kalbimizin kutsal mihrabı
Taparız sana şu anda ve sonsuza kadar.

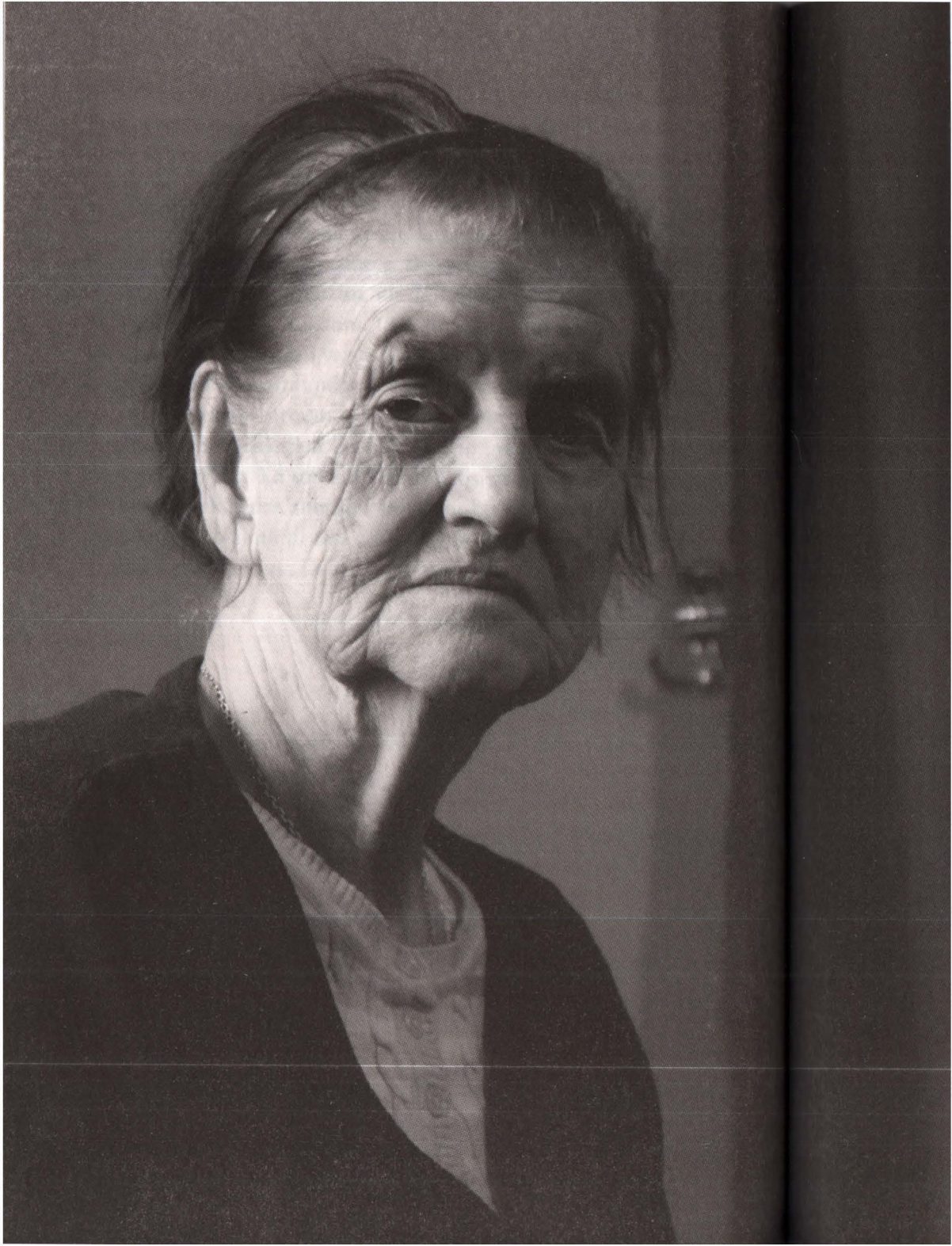
Halk dağa çıkmış savaşıta. Gemi görmüşler. Biri yüzerek gidip anlatmış hikâyeyi. Yedi gün sonra altı-yedi tane kocaman gemi gelmiş, tüm halkı küçük kayıklarla gemiye doldurmuşlar. Hayvanlar kalmış sadece. Babamın adı Hagop'tu. Hagop Ayntebliyan. Oğlumuzun adı da Hagop. Altı yaşında buraya geldim. Bityas'ta doğdum. 1933'te doğmuşum, Nisan 27'de.

Bityas'ta iki okul vardı. Lusavorçagan [Apostolik] ve Protestan. Köyün ortasındaydı, en yüksek yeriye köyün. Bizim evimiz köyün ortasındaydı. Yeni yapmışlardı. Biz hepimiz Taşnak'ız. Türklerden kurtulmak için geldik. İki-üç kez Türkiye'ye gittim. En son 2011'de. 150 kişiyle gittik. *Lusavorçagan* kiliseyi yıkmışlar, ahır gibi kullanmışlar. Gittiğimizde baktık, yıkmışlar bizimkini ama çoğunluğun evi duruyor. Bu [yukarıdaki] şiiri de Musa Dağ için yazdım.

Tarih: 5 Şubat 2019

Yer: Ancar, Lübnan

Dil: Ermenice

**MANUŞAG ARAKEL KENDİRCİYAN:
“KAMYONLA GELDİK
GÖÇMENLER GİBİ”**

Bizim ailemiz Bityas'tandı. Yayamın tek çocuğu olmuş, o da mamam [annem]. Babası Amerika'ya gitmiş. Onları da alacaktı yanına. Bir ay sonra haber gelmiş ki orada vefat etmiş. O zaman da 1915 haberleri gelmeye başlamış. Yayam da mamamı almış, mamam bir yaşındayken gitmiş grupla. Göç ederler 1915'te. Mamam yayamın koynunda öylece kalır. Yayam yolda ölmüş ama mamam hayatta kalmış, daha süt içiyormuş o zaman. Sonra Almanlar yetimleri topladıkları zaman mamamı bulmuşlar, annesinin koynunda yaşarken. O zaman yetimleri Lübnan'da yetimhaneye getirirler. Sonra mamamın amcası gazetelerle mamamı bulur. Mamam sekiz-dokuz yaşındayken bulur onu. Alır getirir evine, büyütür ve sonra babamla evlendirirler onu.

1935'te doğdum, Nisan 17'de. Buraya geldiğimizde çadırlarda kalırdık. Ben küçüktüm, dört yaşındaydım. Ben o günleri bilmem, küçüğüm orada ama önce gelmişiz Basit'e. Gemiyle. Fransız gemisiyle. O zaman işte gemi geldiğinde bizi Basit'e getirmişler, oradan da buraya. Kamyonla geldik. Göçmenler gibi. Çöl olmuştu her yer, toz toprak. Çadırlar yapıldı sonra. 1940'tan sonra odalar yapıldı. Daha sonra okullar yapıldı.

Sonra üç kilise yaptılar. Lusavorçagan [Apostolik], Katolik ve Protestan.

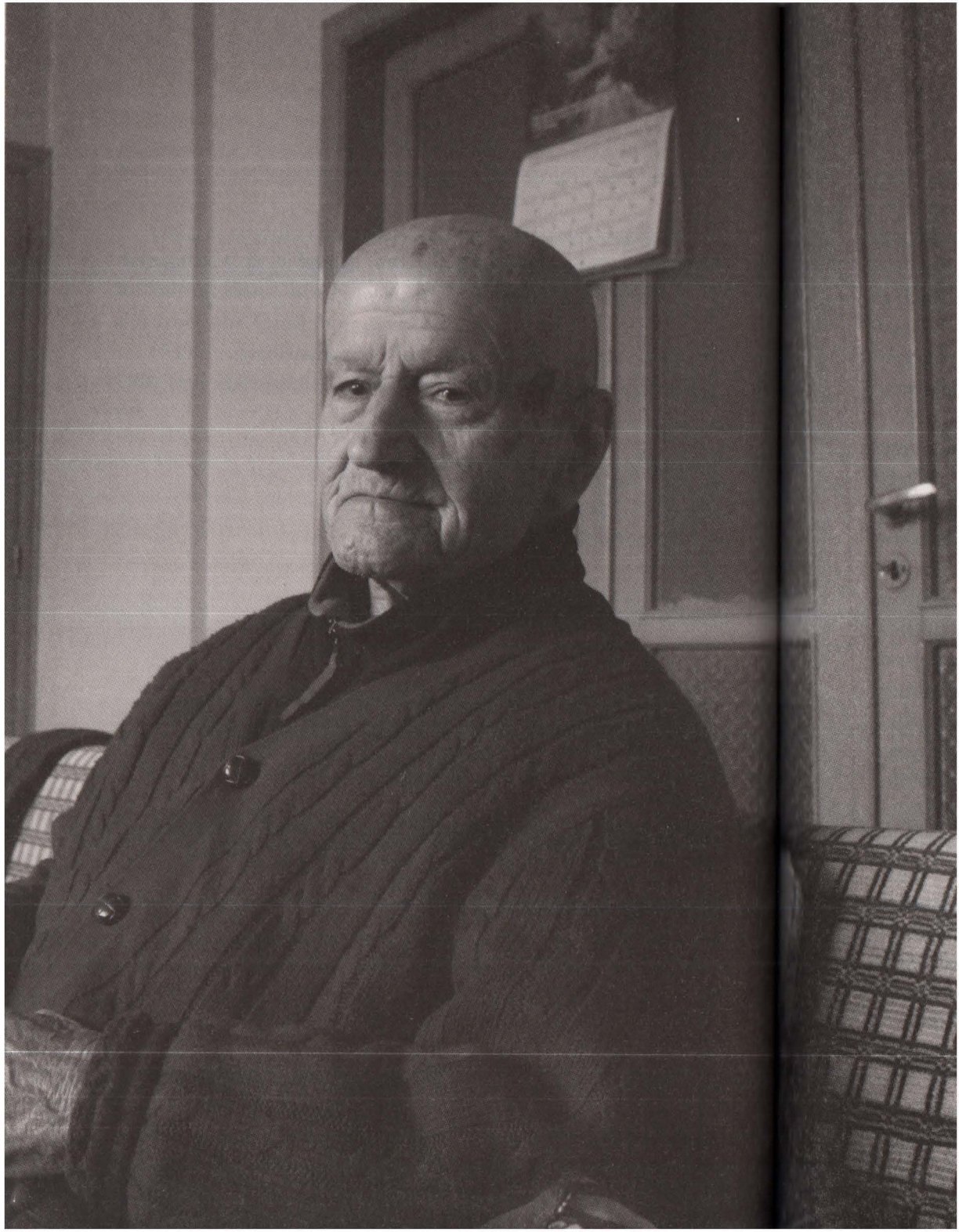
Onlar bize gidin demediler, “yan”lar değişecekti, değişecek diye gittik. Çok iyi komşu olmuşlardır. Şimdi Hıdırbey’le Vakıf kalmış. Fransa bizi buraya getirdi. Bityas’ta mamamın evi duruyor daha. Cami yapmışlar Protestan kilisesini.

1953’te nişanlandık, 1955’te evlendik. 65 yıldır evliyiz. Dört tane çocuğumuz, on iki torun, yedi torun çocuğumuz var.

Tarih: 5 Şubat 2019

Yer: Ancar, Lübnan

Dil: Ermenice

**YEĞYA BALABANYAN:
“ANCAR ÇOK GÜZEL OLDU
AMA BİZ DE BİTTİK”**

Cebel Musa’da, Bityas köyünde 1924’te doğdum. Bityas, Hacıhabibli, Yoğunoluk, Hıdırbey, Kebusiye, Vakıf. Bunların hepsi Ermeni’ydi. Bityas köyü onların başı idi. Değirmen vardı. Köylerin hepsi için işlerdi. Buğdayı un yapardı. Ekmek biçmek vardı. Bahçeler vardı, meyve çeşitleri vardı. Armut, kiraz vardı. Bizim köy yedi evdi. Sonra geldiler, geldiler, çoklandı. Karapınar diye bir pınar vardı. Bütün köylerin suları oradan gelirdi. İyi bir pınardı taşların içinde. İşleyerek orayı cennet yapmıştık.

1915’te Türkler hücum etti Ermenilerin üzerine. Ermeniler kendi silahlarıyla Türkiye’ye harp ettiler. İki taraftan da insanlar öldü. Ama deniz yolunda iki vapur geldi, Ermenileri aldı, Mısır’a götürdü. Orada durdular, dört sene, sonra harp bitti. Ahaliden herkes evine gitti. Bizimkiler evlerine oturdular. 1918’de döndüler Cebel Musa’ya. Baktılar evler bağlar harap olmuş, yağma olmuş. Bütün hepsini yeniden yaptık. 18 sene kadar. Dağda anıt vardı, gittim, gördüm ben. Duruyordu vapur tasviri (gülüyor), o bizim fedaileri zikir için oldu.

Bayramlar çok güzeldi. Bütün köyler bayrama bizim köye gelirdi. Bizim köy hepsinin padişahıydı. Araplar yoktu, hep Ermeni’ydi köyler.

Dışarıda, Samandağ'da Rumlar vardı. Rumlar ile iyiydik. Hiç sorun yoktu. Aleviler de vardı. Onların hepsi bize ahbaptır. İskenderun'da bizden çok adamlar vardı. Belen'de, Antakya'da, Kırıkhan'da çok vardı.

Bizim alışverişimiz hep Antakya'yıydı. Çok giderdik biz. 13-14 yaşında. Kömür satardık. Babam Movses Balabanyan kömürcüydü. Kömürcüler çok vardı Musa Dağ'da. Gidip gelmek sekiz saat sürüyordu. Günün hepsi giderdi. Merkeple gidilirdi. Taksiler, otomobiller yerine dört ayaklılar vardı.

Bizi buraya Fransa getirdi. Mısır'dan döndükten 20 sene sonra Fransızlarla Türk hükümeti birleştiler, meclis yaptılar. Türk dedi ki, "Sancak isterim ama Ermeni kalmayacak. Ermeni istemem." Emir geldi, biz de çıktık geldik. Türk'ün istediği budur. İki aile vardı Bityas'ta. Onlar da İstanbul'a gittiler. Kimse kalmadı artık orada.

Hınçaklar da, Taşnaklar da vardı. Birlikte yaşırdık. Mektepleri ayırıydı. İki mektep vardı. Biri yukarıda, diğeri aşağıda. Biri Protestan, diğeri Gregoryen iki kilise vardı. O kiliseler daha duruyor. Ben bir defa gittim, gezdim. Bir keşif yaptık. Ben bir zaman gittiğimde baktım ki bizim kilise cami olmuş. Protestan kilisesi. Bityas köyünün hepsi Protestan'dır. Yüzde 98-99 öyledir.

1939'da kamyonlarla Bityas köyünden çıktık. Lazkiye'ye yakın bir deniz kenarında durduk, Basit'te. Üç ay sonra vapurla Trablus'a götürdüler. Oradan tren aldık, trenle geldik Balbek'e. Oradan da kamyonlarla geldik. Köyün hepsi buraya geldik, çadırlara oturduk. Bityas'taki ev hep taşandı. 1963'te gittim, bizim evi sökmüşler, taşların hepsini götürmüşler. Evimizde çok kereste vardı. Üç-dört kat ederdi o tahtalar. Bizim evin içindeydi, hepsini götürmüşler. Bizim evin yeri artık belirsizdir. Bizim evden biraz ıraktı kilise de.

Burada çadırlar içinde durduk. O zaman 40 santim kar geldi. Çok soğuktu. Günde 15-20 kişi ölürdü. Her gün. Burası

öyle bir yerdi ki, giren çıkamazdı. Sonra iyi oldu her şey. Çok öldüler ama sonrasında iyi oldu. Cehennemdi, cennet oldu. Ermeni işler. Burası çöl idi. Burada çok işledik. Cennet yaptık burayı. Çok güzel oldu ama biz de bittik.

1945'te burada karavan [kervan] oldu Ermenilere. Buranın yarı ahalisi Ermenistan'a gitti, yarısı burada kaldı. Ben 20-25 defa gittim geldim Ermenistan'a. Dört kardeşim, anam, babam oradaydı.

1963'te gittik, gezdik Türkiye'yi. Cebel Musa, Antakya, oradan Kilis, Maraş, Antep, Anamur, Isparta, Burdur, Antalya, Ankara, İstanbul. 14 gün. Alman turistlerle. Gittik, gezdik. O zaman yolların hepsi toprak idi. Anamur'da gördüm bir Fransız genç, beş tane Türk gençle birbirlerini anlamıyorlar. O Fransız genç bildi ki, ben Fransızca bilirim. O nerede, ne kadar cami, medrese var diye yazıyordu. Ona yardım ettim. Ben mektebe gitmedim. Okuma yazma çizme bilmem. 11 dil bilirim. İngilizce, Fransızca, Ermenice, Rusça, İtalyanca, İspanyolca, Farsça gibi. İran'da şah zamanında da işlemiştim. Dört sene. Burada, Suriye'de, Şam'da iki ustam vardı. Türkçe bilir, Ermenice bilmezlerdi. İki sene beraber işledik. Onlardan Türkçe öğrendim. Turistler gelmişlerdi buraya, "Sevgili Türk hemşerilerim hoş gelmişsiniz" dedik. Görüştük, konuştuk, çok sevindiler. "Çok güzel Türkçe konuşuyorsun" dediler. Öğrendim, konuşurum.

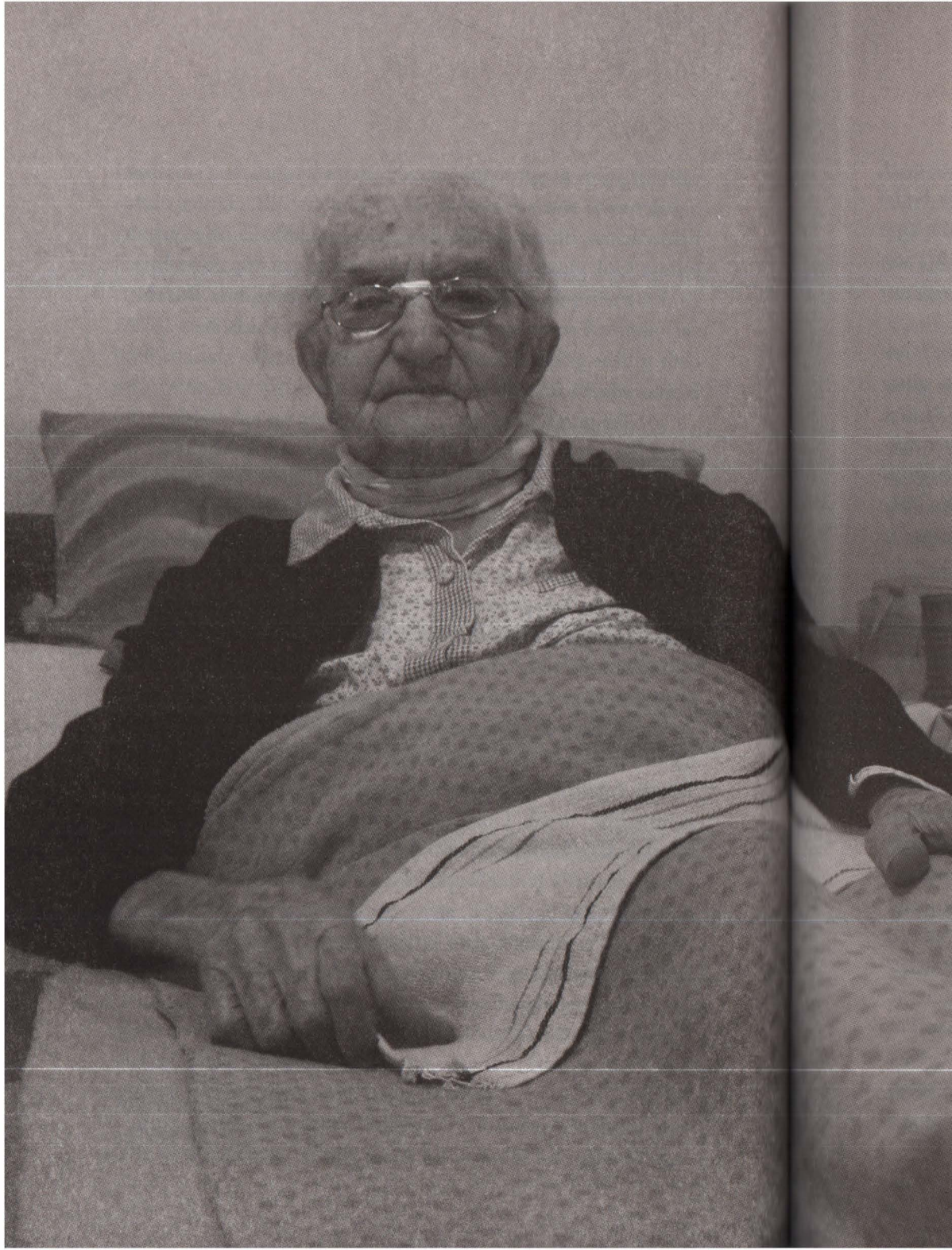
Burada hâlâ *harisa* [keşkek] yapılır. Cebel Musa bir taneydi. Burada var. Fransa, Ermenistan ve Avustralya'da bir, Amerika'da iki tane var. Cebel Musa'nın dışında altı Cebel Musa daha oldu. İşliyoruz. Zenginin arabası dağlardan aşar, fakarının tomruğu düz yolda şaşar.

Benden selam söyle Musa Dağ'a.

Tarih: 5 Şubat 2019

Yer: Ancar, Lübnan

Dil: Türkçe

MARİTZA OHANNESYAN: “O KÖPRÜYÜ ÇIKTIN MI, ORADAKİ İLK EV BİZİMDİ”

1920’de Hıdırbey’de doğdum. 1939’da önce Beyrut’a geldik, üç ay sonra Ancar’a geldik. Beyrut’ta kaldığımızda komşulardan Türkçeyi öğrenmiştim.

Babamın adı Ohannes Dükkancıyan. Onları önce Cebel Musa’dan muhacir götürecekler. Gitmemişler. “Yallah hazırlanın muhacir olacaksınız” diye duyuyorlar dışardan. Bizim köylerden duyuyorlar ki, giden muhacirleri dövüyorlar, öldürüyorlar, soyuyorlar. “Bizden ne istiyorsunuz? Biz dağın bir köşesindeyiz.” “Yok, gideceksiniz. Hükümet öyle istiyor.” Asker gidiyor, bir-iki gün sonra geri dönüyor, “Yallah hazırlanın, muhacir gideceksiniz.” Gitmedik. “Sizden asker alacağız” diyorlar. “Her evden bir genç asker gidecek” diyorlar. “Biz düşünüyoruz, size haber veririz” diyorlar. Toplanıyor bizim aile, babam ve emmim çocuk o zaman, dört kardeşler, dedeme demişler ki, “Baba” demişler, “bu hükümet emri, birimiz gideriz askere.” Büyük kardeş demiş ki “Ben giderim.” 20’den 30’a kadar gençler. Alıyorlar her evden bir tane, onlar gidiyor. Bir-iki gün sonra geri geliyorlar: “Yallah hazırlayın!” “Bizden ne istiyorsunuz, gitmeyiz biz. Alın askeri, aldılar.” “Yok, herkes gidecek.” “Biz gitmesek, ne edeceksiniz? Harp

mi edeceksiniz bizimle?” “Yok” diyorlar, “Evleri boş istiyoruz, hükümet askerle dolduracak.” Biz gitmedik. Gitmezsek bedel var, para. Bedel yatırıyor sun. Ne kadar? Her birisi 30 para. Yine toplanıyorlar. Gidelim, bu parayı verelim, *bes* [yeter ki] son olsun. Gitseler hepsi askere, karıları kalacak. 40 İngiliz parası veriyorlar, gidiyorlar.

Kaynanam üç çocuklu anaydı. Kaynanam diyor ki, “Geldiler gençler. Bekliyorum kocamı.” Kocas gel demiş, ahıra gitmişler. Kapıyı da kilitlemiş. “Bunun arkasına” demiş, “işaret ver.” İşaret etmişler. Şirket adamı varmış orada, ona güvenmişler. “Bizi götürüyorlar, başımıza ne gelecek bilmeyiz. Bizi öldürürler, belki bir şey ederler.” Bir şey bilmiyorlar daha. “Bir şey olursa tüm bunları şirkete ver” diyor. Sonra hükümetin sarayına gidiyorlar. Tıkır tıkır parayı yatırıyorlar. İki asker alıyor kendilerini. “Bizi bırakın, yemek yiyelim, eve gidelim, ailemiz bekliyor.” Yok. “Beklesinler, ne olacak?” Bekliyorlar. Bir salona getiriyorlar. “Orada ne edeceğiz?” diyorlar. “Bırakın bizi gidelim, parayı yatırdık.” Diyorlar ki, “Bir büyük sizinle konuşacak, sonra gideceksiniz.” Oradan bir asker kapıda bekliyor. “Bırakın” diyorlar, bırakmıyorlar. “Yemek getirin” diyorlar, getirmiyorlar. *Bes* [yalnızca] babam beraber onlarla birlikte. İki hafta kırbaç yiyorlar her akşam. Akşam oluyor, geliyorlar ikisi, eline kırbaç, yallah. “Elbisenizi çıkarın” diyorlar. “Paramız yok, size verdik parayı, bir şeyimiz yok” diyorlar. “Bir şey yiyelim.” “Böyle gelmezseniz, böyle ayağınıza geliriz” diyorlar. Kırbaç yiyorlar. Aileler ağlıyorlar. Oğlanlar gitti, onlar da gelmedi. Her gün, her gün, dedelerimiz hükümet kapısına gidiyorlar. “Biz oğlanları istiyoruz. Ne ettiniz? Öldürdünüz mü? Ölüyü getirin, biz gömeceğiz.” “Buraya kimse gelmedi” diyorlar. Parayı aldılar, böyle etmişler. Kendileri ahırda. Haber yok. “Siz aldınız, asker olacak dediniz, dönmediler” diyorlar. “Onlar *marzanka* [spor] gittiler. Elbise giyip sonra gelecekler” diye

kandırıyorlar. Günden güne bizim aileden gidiyorlar hükümet sarayına. “Çocuğumuzu istiyoruz. Aldınız, ne ettiniz?” diye. “Öldürdüyseniz ölüsünü verin.” “Siz yalancısınız” diyorlar. Geri gönderiyorlar.

Buradan uzak bir yere götürmüşler... Gece yürüyorlar, gidiyorlar Halep’in yoluna. Halep’e yakın bir yerde askerin yeri var. Oraya götürüyorlar. Bir çadıra atıyorlar. O giden birinin ayağı şişmiş. Yürüyemiyor. Kırbacı vuruyorlar. Yallah! *İnger* [arkadaş] ile beraber. “Allah’tan kork” diyor, “ayağım yürümüyor, şişti, yürüyemiyorum.” Bir tepik vuruyor, oğlan düşüyor bir çukura. Yoldan bir çukura. “Sen de orada kavrulursun” diyor, çıkamaz. Gidiyorlar onlar. Oğlan orada kalıyor. Sabaha karşı elleriyle o çukurdan çıkıyor. Buğday ekmişler, buğday filiz doğurmuş. Buğdayların içine yatıyor. Evvel buğdayı yiyor. Bir gün buğdayda yatmış. Sonra, “Buradan çıkayım, memlekete gideyim, belki bir yol bulurum” demiş. Yavaş yavaş Antakya’ya gidiyor. Bakmış ki herkes gitmiş, kimse yok.

Sabah oluyor, yavaş yavaş yürüyüp köye ulaşmış. Tüm köylüler toplanmış. Söyle ne olmuş? Kardeşlerine ne olmuş? Konuşamıyor. Getirmişler, su getirin, ayran getirin diyorlar. Yavaş yavaş konuşsun. Çıkartıyor sırtından esvabını. Sırtını açıyor. Hepimiz böyle kırbacı yiye yiye. Anlatmaya başlamış: “İki hafta bizi ahıra kapattılar. Onlardan haberim yok” diyor, “nereye gittiler bilmem.” Ayağı şişmiş, çukura atmışlar. Umutları kesmişler. Atlar var orada. “Gâvuroğlu gâvurlar” demişler, hayvanlar bile üzerine basmamış. Öleceksek öldürdük. Kaldık. Sabaha karşı kaçarız kaçmış. “Askerler” diyor babam, “kum gibi ateş attılar. Böyle diyor vuruyorlar.”

Babam son bir nefes verdi sanmış. Ağzından böyle yarım. Sonra bakmış yürüyemiyor. Böyle zorlanmış. Allah kuvvet vermiş, yaşamış. Hâlâ nefes alıyor alıyor. Karşıdaki bahçeler var, evler var. “Orada” demiş babam “Kürt köyü var. Gidelim.”

Dileneceklermiş. Hepsi bir tarafa gitmişler. Babam ulaşmış köye. “Yürüyemiyorum” dediği için. Bir kız çıkmış karşısına. “Abla” demiş, abla derler bizde, “abla ağzım kurudu, garibim.” Kapıyı kilitlemiş içeri girmiş. Beklemiş. Su getirmemiş. Sonra bir kapı daha vurmuş. Bir genç karı çıkmış. “Ne istiyorsun?” demiş. “Su ver” demiş “Allah rızası için.” Herife gitmiş demiş ki, “Bir genç dilencilik ediyor. Çık işlettir.” Herifi gelmiş, “Neden dilencilik ediyorsun?” demiş. “Garibim, susamışım” diyor. “İşlesin o zaman” diye cevap veriyor. “İşlerim” diyor. Gir içeri. Oturtmuş. “Şu merdivenin altında bir yatak var. Sabah da hayvanları gezdirir gezdirir eve gelirsın.” İki yıl işlettirmiş, bir matara su, bir ekmek. Biraz su içe içe açılıyor. Ekmek katı. Bir başkası demiş ki, “Ne veriyor ağa?” Demiş bir ekmek veriyor. Katık vermiyor mu? Yok. “Bırak” demiş “Vicdansız! Gel benim yanımda. Buradan bir ağaç var. Bu ağacın oradayım, beklerim.” “Gidiyorum” demiş, gitmiş bu herifin yanına. O da Kürt. Demiş ki “Bu ağacın dibine her akşam geliriz. Sen de burada yatarsın.” Bahçede. Eve götürmüyor. Bir hasır, bir battaniye. Sonra Kürt karısına Kürtçe demiş ki “Buna iyi yemeği ver, yedir, bu işler. Gençtir.” Getirmiş pilav, ayran ve ekmek. Babam demiş, “Yemem onu yazıktır. Yarisını ver.” Adam demiş, “Bu senin payın. Akşama kadar. Yavaş yavaş ye, suyu da iç, açılısın *masarin* [bağırsak].” Orada bir sene o herifin yanında yaşamış. Kürtlerin yanında. O da vicdanlı bir ağaymış. O ağanın kardeşleri de gelmiş. O vakit Kürt ile harp etmişler. Bir sene sonra hürriyet olmuş, harpler durmuş, azad olmuş, hürriyet. Ağa memlekete inecek. “Ben” demiş, “gidiyorum. Belki ailemi bulurum.” Bilmişler ki Ermeni’dir. “Ağa bana darılır” diye düşünüyor. Para vermiyorlar kaçır diye *bes* yemek boldur. “Ev oğlanı gibi bana baktılar” diyor. İyi de işliyorlar. Hayvanlara bak bakar, ağacı kes keser. “Yok” demiş, “ben gitmem.” Köyü de uzak bir yermiş. Ağa demiş “Nereye gidiyorsun?” “Gidece-

ğim, belki ailemi bulurum.” “Böyle seni göndermem” diyor, “Gideceksen böyle olmaz.” Herif esvabını çıkarmış babama giydirmiş. Dönmüş köye.

Babamın haberi yokmuş, “Nere dağa çıkmışlar, nere Port Said’e gitmişler?” Sonra demişler, “Yallah muhacir gideceksiniz.” Bizimkilerin kanları kaynıyor. “Biz gitmeyelim. Asker gelsin. Harp ederiz. Gitmeyeceğiz. Evleri boşaltıp ne yapacağız?” “Dağa çıkacağız” diyorlar. Kaç kişisiniz? Biliyorlar ki dağa çıkarlarsa ölürler. Bizim dedelerimiz “Yallah yavrularım” demiş, “çıkarak dağa.” Bizim ora yüksek. Nerede su var? Gezmişler gezmişler, bir küçük damlacık su akıyor. Burada su bulmuşlar. Ne varsa evde götürün. Bir senelik. Yataklar, yiyecekler, hepsi. Arpayı almışlar.

Bir gün bulut açmış. Onların yerini bulmuşlar. Bizimkiler ateş etmişler. Bize demiş, “Yavrular gelin bir *badarak* [ayın] edek burada.” “Çocukları alın, ben atlarım, siz de arkamdan.” Tam denizin tarafına doğru. O sırada geliyor bir vapur. Duman çıkıyor, sesler çıkıyor, iniyor kaptan. Beyaz çarşafı bayrak etmişler. O gemi demiş burada bir şey var. Görmüş. Bizim lisan bilen dedelerimiz vardı. Birileri yardımcı olmuş. Bakalım vapur nereye gidiyor? İndirmiş vapur. “Ne var,” demiş “burada? Ses var, duman var.” Demişler ki “Bize yardım et, Türk öldürüyor bizi.” “Ben şimdi yardıma edemem. Gidip boşaltacağım gemiyi. Bu doludur, yer yok. Dayanın, gelip alacağım sizi. Size yer yaparım.” Bu gitmiş, ne vakit gelirim demiş, ses veririm, inin. Bu kadar hayvanı bırakmışlar orada.

Sonra gitmişler Port Said’e. Fransız bakmış bize. “İsterse-
niz burada yaşayın” demişler, “İsterseniz dönün.” Bizimkiler dönmek istemiş. Fransız girmiş o zaman Türkiye’ye. Oralarda varmış. Böylece bizimkiler dönmüş. 1920’de doğmuşum ben.

1939’da annem Haçık ile babam çok üzölmüşlerdi Musa Dağ’dan ayrılırken... Önce Rayak’a geldik. Tren istasyonu var-

dı orada. Sonra kamyonlarla geldik biz buraya. Bu ev Lübnan'a geldikten sonra geldikleri ilk ev. Hâlâ da burada yaşıyorum. Şimdi köprü varmış. Biz oradan geçerdik. O köprüyü çıktın mı oradaki ilk ev bizimdi, babamın evi. Evvel orada bir tarihte zeytunu [zeytini] çekerlerdi. Yolları çok güzel yapmışlar, değiştirmişler. Oradaki ağacı bilir misin? Bana dedem derdi. Ben doğmuşum bu ağacı [Hıdırbey'deki ağaç] böyle büyük görmüşüm. Biz gidip mum yakardık. Kimse bilmez onun yaşını.

Tarih: 5 Şubat 2019

Yer: Ancar, Lübnan

Dil: Türkçe, Ermenice

III - ERMENİSTAN ARARAT'A BAKARKEN MUSA DAĞ'I HATIRLAMAK

Rusya'daki 1917 Şubat ve Ekim devrimleri tüm dünyayı etkiledi. Devrimler, Osmanlı İmparatorluğu'na hiç ummadığı bir anda mucizevi bir kurtarıcı gibi gelirken, Ermeniler için farklı bir anlamı olacaktı.¹ İktidarı ele geçiren Bolşevik hükümeti, Çarlık Rusya'nın ilerlediği topraklardan çekilme kararı alıyor ve 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanıyordu. Fakat Osmanlı kuvvetleri sadece antlaşma sınırıyla yetinmeyecek, Erivan vilayetine de girmeye çalışacak, buna karşın Erivan'ın 45 kilometre dışındaki Sardarabad'da 24 Mayıs 1918'deki direnişle durdurulacaktı. Bu süreç, önüne daha batıdaki Ermenileri de katacak ve onları “güvenli liman” olarak göreceklere doğuya sürecekti.

Başta Ermenilerin en yüksek dini makamı Eçmiyadzin olmak üzere Ermenistan'ın çeşitli bölgelerine toplanan yetimlere yardım için seferberlik başlatılıyordu. Soykırımdan kurtulanlara ve yetimlere kapısını açsa bile Ermenistan'ın kendisi de büyük bir yokluk içindeydi. Richard Hovhannesian'ın dediği gibi, bölgedekiler üç başlı canavarla karşı karşıyaydılar: aç kalma, açıkta kalma ve salgın hastalıklar. 1919 Şubat'ında Sardarabad'dan bir rapora göre, bölgedeki nüfusun %65'i hayatını kaybetmişti, kalanların da birkaç günlük ömrü vardı. Kelimenin tam anlamıyla iskelete dönmüşlerdi, ne konuşabiliyor ne de yürüyebiliyorlardı. *Hamrapedutiun* gazetesinin aktardığına göre Yerevan'da da durum farklı değildi. Halk ölü kedi

1 Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin, 1878-1918* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), s. 561.

ve köpeklerle beslenmeye çalışıyordu.² Tüm bu imkânsızlıklara, açlık, soğuk ve salgın hastalıklarla rağmen bu topraklar, katliamları ve soykırımı yaşamış, topraklarından koparılmış batıdaki Ermeniler için yeni bir yaşam umudu taşımaktaydı. Ermenice edebiyatın önemli isimlerinden Yervant Odyan, bu umudu son romanındaki satırlara şöyle taşıyordu:

Ben kararımı verdim, dükkânımdaki tüm malları satacağım, iki evimi de satacağım, ailemi alıp Ermenistan'a gideceğim. (...) Hiç olmazsa son günlerimi, Kutsal Eçmiyadzin'in gölgesinde, Ararad'ın karşısında, atalarımızın kadim topraklarının üstünde geçirir, onun altına da gömülürüm...³

Musa Dağlı Ermeniler için Ermenistan yolu daha geç açıldı. İlk gidenler Rusya sınırındaki Osmanlı vilayetlerinde yaşayanlardı. Sonrakilerse deniz yoluyla ulaşabilenler... Fakat Musa Dağlıların büyük bölümü 1915'teki direnişleri sonrasında anavatan topraklarına dönmüştü. Fransız mandası altında, Türkiye sınırına yakın, ancak onun otoritesine uzak yaşıyorlardı ve yeni kurulan Ermenistan da onlar için ulaşılmazdı. Musa Dağ Ermenilerini anavatanlarından koparıp Ermenistan'a taşıyan, 1939'da Ancar'a gidişleri oldu.

Patlaması an meselesi olan II. Dünya Savaşı ve Türkiye'nin muhtemel yenilgisi, Ancar'daki Musa Dağlıların son umuduydu. Dahiliye Vekaleti'nin raporlarından da anlaşılacağı üzere, Ankara'nın askeri olarak zayıf olduğuna inanan bir kesime göre Türkiye, İtalya tehlikesi önünde Kilikya'yı bile vermeye razı olacaktı.⁴ Ancak böyle olmadı, İtalya Türkiye'ye saldırmadı. Ankara da en azından görünürde tarafsız kaldı. Yani işler Ancar'daki Musa Dağlıların umduğu gibi gitmedi. Başlangıç-

2 Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia-I, 1918-1919* (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 128.

3 Yervant Odyan, *Ermeni Diasporası*, çev. Kevork Taşkıran (İstanbul: Kor Kitap, 2019), s. 17.

4 BCA, MGM, 030.10.00.225.515.25, 31 Temmuz 1939.

ta geçici bir yerleşim yeri olarak düşünülen Ancar, 1940'ların ortalarında artık kalıcı topraklar haline gelmişti.⁵

Bu dönemde SSCB ve Ermenistan da değişmişti. Sovyet hükümeti, II. Dünya Savaşı'ndaki zaferinin ardından toprak taleplerine, Kars ve Ardahan'la birlikte eski Ermenistan topraklarını da eklemişti. Fakat SSCB ile Batılı güçler arasındaki ittifak duyguları soğuyup yerini Soğuk Savaş'a bırakınca Batı, Sovyetlerin taleplerini reddetti ve çok geçmeden Türkiye'yi koruması altına aldı. Sovyetler Birliği'nin başka bölgeleri gibi Ermenistan da savaştan yoksul ve açlık içinde çıkmasına rağmen, Almanlarca işgale uğrayan ve yıkılan bölgelere göre nispeten iyi durumdaydı. Yoksulluk devam etse de hükümet diasporadaki Ermenileri anayurtlarına dönmeye davet etti; on binlerce *hayrenatarts* (yurduna dönen) Ermenistan'a geldi.⁶ Gelenler arasında Ancar'daki Musa Dağlılar da vardı. Sovyet propagandası başarılı olmuştu.

1930 Hıdırbey doğumlu Zaruhi Gabagyan'ın babası umutla başlayan bu yolculuğa Ancar'da ilk çıkanlardan. 16 yaşında nişanlı olarak çıktığı yolda annesinin sürekli kendisine "Ermenistan'a gelmeden evlenmeyeceksiniz, gidince evlenirsiniz" sözünü hatırlattığını söylüyor. Bu yola çıkan herkes için Ermenistan yeni bir başlangıçtı. Ermenistan'a gitmeyenlerin ise önemli bir ortak noktaları vardı: Taşnak olmaları. 1924 Kebusiye doğumlu Kevork Vrtanesyan, Taşnakların gitmek isteyenlere "Gitmeyin" uyarısında bulunduğunu hatırlatıyor.

Ancak onlar yine de yola çıkmıştı. Hayallerinde zenginliklerle dolu bir ülke vardı. "Ermenistan'da her şey çok güzel. Ermenistan'da her şey var ama insan yok. Siz gidin yerleşin dediler, biz de inanıp geldik tabii ki" diyor 1936 Hıdırbey doğumlu Ankin Zeitliyan.

5 Shemmassian, "The Settlement of Musa Dagħ Armenians in Ancar."

6 Ronald Grigor Suny, *Ararat'a Bakmak*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015), s. 255.

Vardıkları yer, yeni yeni filizlenmeye başlayan Ancar'dan çok daha yoksuldu. Gabagyan, Musa Dağ ve Ancar'da sahip oldukları her şeyi bıraktıklarını, Ermenistan'da sıfırdan başlamak zorunda kaldıklarını anlatıyor. Bu, tüm Musa Dağlı aileler için geçerliydi. Üstelik yeni geldikleri ülkenin sert kuralları vardı. Bu katı kurallar ve “şüphencilik”, Batum'a ayak bastıkları anda yüzlerine çarpmıştı. Birçoğu geri dönmek isteyecekti. Ancak, Ankin Zeitliyan'ın dediği gibi, Sovyet Ermenistanı'na giriş vardı fakat oradan çıkış yoktu.

Üstelik, Stalin'in özel emriyle, birlik olmamaları için Musa Dağlı aileler ayrı ayrı şehirlere, bölgelere yerleştirilmişlerdi.⁷ Diasporadan gelen Ermeniler, “Batı ajanı” oldukları şüphesiyle derhal tutuklanıp Sibiryaya ya da Orta Asya'ya sürüldü.⁸ Musa Dağlılar için bu suçlamanın altında yatan gerçek neden, çoğunlukla “Taşnak” olduklarına dair şüpheydi. Bu yüzden de sürgün ediliyorlardı. Her ne kadar, 1918-1920 arasındaki bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti, Taşnak Partisi tarafından yönetilmiş olsa da, bu topraklara Kızıl Ordu'nun girişi ve ülkenin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüşmesiyle birlikte politik iklim değişmişti. Sovyet Ermenistanı'nı Hınçak ve Ramgavar partileri destekliyor, Taşnak Partisi ise kabul etmiyordu.⁹ Ancar'dan gelen Musa Dağlılar da Taşnak olarak görülüyordu zira İskenderun Sancağı'nın el değiştirmesiyle göçün başını Taşnaklar çekmişti. Sovyet Ermenistanı'nda sürgün edilmeyenler de siyasi baskıya ve ayrımcılığa maruz kalacaktı.

7 Bu yerlerden biri de daha sonraları Musa Dağ'ın adını alacak olan, Eçmiyadzin'in yanı başındaki bir kasaba olan Musalç'dir. 1976'da buraya Musa Dağ direnişini simgeleyen bir anıt yapıldı. Ayrıca bkz. bu kitapta Ankin Zeitliyan ile görüşme, s. 143.

8 Suny, *Ararat'a Bakmak*, s. 255.

9 Dufoix, *Diasporalar*, s. 57.

**MOVSES BİSLAMYAN:
“BABAM ÇOK İSTEMİŞTİ MUSA DAĞ’A
GİTMİYİ AMA BAŞARAMADI”**

1937’de Musa Dağ’da doğdum ama hangi köyde bilmiyorum, hatırlamıyorum artık. Vaftiz edildim ama hangi kilisede, onu da hatırlamıyorum.

Babamın adı Arakel, annemin adı Diruhi. 1915 ile ilgili tek bir şey hatırlıyorum, Fransızlar gemilerden bağırarak bize demişler ki, “Direnin, biraz daha direnin, yardıma geleceğiz.” Fransız gemilerinin kaptanının yardımcısı Ermeni’ymiş. Anlattıklarına göre, o tavsiye etmiş gidip kurtaralım diye. Babam böyle anlatmıştı. Bizimkileri dağa taşımışlar. Fakat ailem savaşa katılmamış, çatışmaya girmemişler.

Mama tarafım Malkılcanlar. Onlar Port Said’e gidip Musa Dağ’a dönmüşler. “Savaş bitti, gelebilirsiniz” demişler. Bazısı güvenip gitti bazıları kaldı. Baba tarafım Port Said’e hiç gitmemiş, onlar doğrudan Lübnan’a geçmişler. Fransızlar sonra Ancar’a götürmüşler gemilerle, orada da bir yer vermişler. Ancar’da devlet küçük bir toprak ve çadır yeri vermiş. Bir de ekip biçmek için toprak vermişler. Masrafları Fransızlar karşılamışlar.

Yeni doğmuş bebektim Musa Dağ’dan çıktığımız zamanlar. Ağabeyim çok iyi hatırlardı ama o vefat etti. Ailede altı kardeşтик. Hepimiz

Musa Dağ'da doğduk, sadece en küçük kardeşim Ancar'da doğmuştu.

Biz Taşnak değiliz ama Ancar'da çoğunluk Taşnak'tır. Hınçak da değiliz. Ailemiz hiçbir partiye üye olmamış. Ancar'a ilk geldiğimizde bize de toprak verilmişti. Sonra Ermenistan'a geldiğinde o toprak orada kalanlar arasında paylaşılmış. Taşnaklar paylaştırmayı yapmış. Ancar'ı hayal meyal hatırlıyorum. Kiliseyi hatırlıyorum. Her pazar oraya giderdik, yakın oturuyorduk. Hâlâ akrabalarımız var Ancar'da.

Ancar'dan sonra Ermenistan'a geçtik. 1947'de Ermenistan'da tam bu köye [Musaler] geldik. O günden bu yana burada yaşıyoruz. Bütün kardeşlerimizle birlikte burada oturduk. Amerika'ya gidenler oldu, köyden ayrılanlar oldu fakat biz buradan ayrılmak istemedik. Çocuklar da, torunlar da burada yaşıyor. Ermenistan'da da Musa Dağlılar kendi aralarında evlenmeye çalışıyorlar. Benim eşim de Musa Dağlı. Burada çocuklarımız da Musa Dağlılarla evlenir çoğunlukla...

Buranın havası Musa Dağ gibi değil. Çok sert. O nedenle narenciye yetişmez burada. Fakat kayınpederim seralarda narenciye yetiştirirdi hasretini gidermek için. Çünkü Musa Dağ'da çok narenciye varmış. Biz her yıl burada etkinlik yaparız. Müzenin önünde düzenlenir. Eçmiyadzin'den, Musaler'den herkes orada toplanır. Evde de geleneklerimizi sürdürüyoruz.

Musa Dağ dilini evimizde kullanıyoruz. Çocuklarımızla hâlâ Musa Dağ Ermenicesiyle konuşuyoruz. Biz konuştuğumuz dile "Musa Dağ dili" de demiyoruz aslında. "Ancar dili" deriz. Çok az Türkçe biliyoruz. Çok çok az. Fakat Arapça bilmiyoruz. Hatta babamın bir Arap arkadaşı vardı. Eşek üzerinde karpuz filan getirip satardı. Babam Arapça bilirdi, onunla Arapça konuşurdu. Babam inşaat işi yapardı. Avcılık da yapardı. Ermenistan'a geldiğinde de avcılığa gitmişti. Hatta annem

çok üzüldü, hayvanları vurmasını istemezdi. Kuşları, tavşanları vururdu. Musa Dağ'a hiç gitmedim. Babam çok istemişti gitmeyi ama başaramadı. Benim hiç aklımdan geçmedi.

Tarih: 9 Mart 2019
Yer: Musaler, Ermenistan
Dil: Ermenice

ANKİN ZEİTLİYAN: “İKİ KARDEŞİMDEN BİRİ GÖÇ YOLUNDA, DİĞERİ ANCAR’DA ÖLDÜ”

Cebel Musa’da doğdum. Bir yaşında gelmişim Libanan’a [Lübnan’a], Ancar’a. Sekiz sene-den sonra geldik Hayasdan’a [Ermenistan’a]. 1936 doğumluyum. Hıdırbey’denim. Hıdırbey Kilisesi’nde vaftiz olmuşum. Baba tarafından ninemin 24 çocuğu vardı. Hepimiz kalabalık ailelerdik. Benim aslında ailem Tosunyan. Eşimin soyadı Zeitliyan.

Musa Dağ direnişi sırasında eline silah alan iki kadın vardı. Onlardan biri ninem Varter Zeitliyan’dı. Annemin soyadı da Zeitliyan’dı. Eşimin ailesiyle de uzaktan akrabalığımız vardı. Mamam önce akraba olduğumuz için evlenmemizi istemedi. Beni babam verdi, “Kız benim kızımdır, biz baba tarafından sayıyoruz, benim için sorun değil” diye. Yoksa anneme kalsa evlendirmezdi. Akrabalarımız Karabağ’a da gittiler. Galiba bu direniş ruhu Musa Dağ’dan Karabağ’a kadar kalmış.

Ermenistan’dan Karabağ’a yardım götüren ilk aracı da oğlum Sarkis Zeitliyan sürdü. Bir diğer oğlum da cepheye savaştı. Azerbaycan sınırında tek başına kalmıştı. Çok tehlikeli bir yerdeydi. Bir buçuk yıl boyunca orayı tutabilmiş olmasının da nedeni şuymuş: Karşıdaki Azerbaycan askeri onun Sovyetlerden arkadaşı çık-

mış. Bunun üzerine birbirlerine ateş açmamışlar, birbirlerini kollamışlar. Mimardı oğlum, Dikran Zeitliyan. Çok mütevazıydı. Noravank Manastırı'nın kapılarını o yapmıştı.

Üç çocuğum vardı. İkisi vefat etti. Sadece Sarkis kaldı. Kızım ve oğlum vardı. Bu evdeki duvarların desenlerini de Dikran yapmıştı. O nedenle eskise de değiştirmek istemiyoruz. Nasıl korunabilir diye düşünüyoruz. Bitlis'ten göç eden bir aileyi de çizmişti. Sülalenin bir kısmı Türkiye'de kalmış. Onların hikâyesini çizmiş. Batum'a, sonra da Rusya'ya gitmişler. Tüm o hikâyeyi anlatmış. Son beş yılda Bitlis'te kalan kardeşin torunları bizi buldu. Bu torunlardan biri iş için İstanbul'a gittiğinde karşılaşmışlar. Sonra adam onu evlerine çağırıyor. İstanbul'daki evde bir bakıyor dedesinin fotoğrafı asılı. Kendi dedesini fark ediyor. Bu dedemin fotoğrafı diyor. Bu dedemizin kaybolan kardeşi diyorlar. Bu benim dedem diyor ve böylece kavuşuyorlar.

1915'te ailem bütün eşyalarını toplayıp dağa çıkmışlar. Orada yatıp kalkmışlar, yemek hazırlamışlar. Bakmışlar, böyle olmuyor, birinin yemeği var, diğerinin yok. O zaman *harisa* [keşkek] yapmaya başlamışlar, herkes için, herkesle paylaşabilmek için. Annem o direniş esnasında dört aylıkmış. Dayım Tovmas Zeitliyan 13 yaşındaydı ve o direnişe katıldı. Babalarını, yani dedemi Türkler öldürmüştü. Dayımı maması [ninem], yayam [annesi], Varter Zeitliyan dağa çıkarmış, "Babanı Türkler öldürdü, babanın yerine sen savaşmalısın" demiş. Dedem, Sarkis Zeitliyan, Osmanlı ordusunda savaşmış, onun oğlu da Osmanlı ordusuna karşı Musa Dağ'da savaşmış. Dedem o askerlikten dönmemişti. Musa Dağ'da çok varlıklı bir aileydik. Çok toprağımız vardı. Direnişe katılan iki kadından biriymi ninem Varter Zeitliyan. Direnişe katıldığı için tüm erkekler çok saygı duyardı. Köyde nereden geçse herkes ayağa kalkardı. Hatta onun hakkında bir türkü var. Verjine Svazlian'ın kita-

bında da var, ancak adı yanlış geçiyor. Orada [Vartuhi] Naşal-yan diye geçiyor ama o aslında Varter Zeitliyan. Bebeğini, yani mamamı annesine bırakıp dağa çıkıp savaşmış.

KAHRAMAN VARTUHI

Halatı beline bağlamıştı,
Tüfeği omzuna asmıştı,
Baltayı eline tutmuştu,
Büyük büyük kayalarda dolaşıyordu.
Düşmanın yolunu kesiyordu,
İçinden şöyle diyordu:
“Kurşunum boşa gitmesin,
Düşmanın kalbini delsin.”
Testiyi omzuna koymuştu,
Düşman mermisinden korkmazdı,
İçecek su götürüyordu,
Gençlere yardım ediyordu.
Yukarıdan geçen Vartuhi,
Testiyi omzuna koymuştu,
Uzaktan gelen kurşun
Kırdı testisini.
Genç, yaşlı savaştılar,
Yürekleriyle, inançla vurdular,
Pek çok askeri yere serdiler,
Özgürlüğü korudular.¹⁰

Osmanlı ordusuyla savaşırken direnişi kaybettiğimizi hissedince, millet kendini denize atmak istiyor. Ama ondan sonra haber geliyor Fransızlardan. Yoksa bütün bir millet kendini suya atmayı düşünüyordu. “Suya düşelim ama bunların eline düşmeyelim” diyorlar. Fransızlar geliyor ve milleti doldurup götürüyorlar, Port Said’e. Dört yıl Mısır’da kalmışlar. Sonra Musa Dağ’a dönüyorlar 1919’da. 1939’da Ancar’a gittik.

10 Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, s. 870.

Ben annemin kucağındaydım, uzun zaman geçmiş göç yolunda. Ancar'a gidişi hatırlamıyorum. Sadece iki yıl hasta olduğumu söylüyorlar o süreçte. Bize bahçede bir oda vermişler Ancar'da. Bahçeli bir ev. "Kızıl oda" derlerdi. Onu hatırlıyorum. Hastane gibi bir yerdi. Ben ve kız kardeşim orada kalıyorduk. Başkalarına hastalık bulaştırmayalım diye. beş kardeştik. İkisii hayatta. Mari vardı. Beş yaşında göç yolunda öldü. Diğeri de erkek kardeşimdi, Hagop, o da bir yaşındaydı. O da Ancar'da öldü. Sonra tekrar bir erkek kardeşim olunca adını Hagop koydu ailem. Birkaç yıl sonra kendi evimize getirdiler bizi.

Eskiden oralar boştu. Hiç ev yoktu. Bize bir antlaşmayla o evi vermişler. Ancar'ı da bir antlaşmayla verdiler zaten. Orada oturmamız şartıyla. 95 yıllık bir antlaşma yapmışlar. Ne demişler bilmiyorum. Sonra kızıl odadan kendi evimize geçtik. Birkaç yıl sonrasında... Herkese bahçeli bir ev verdiler.

Ancar'ın memurları o zaman çok sertti. Kurallar belliydi. İstedğin gibi davranamazdın. Ancar'da toprak paylaşılırken belediye başkanı kendisine ayrıcalık yapmadı. Belediye başkanını olarak en güzel evi, toprağı almadı yani. Ondan sonra köylüler kendi teklif etmiş ve belediye başkanımızın evi merkezde olsun diye. Kendilerine iyi baktığı, onlarla çok ilgilendiği için. Çok adil bir adammış. Ailemden duydum bunları.

1946'da Ermenistan'a geldik. Önce kamyonlarla Ancar'dan Beyrut Limanı'na gittik. Bir hafta orada kaldık. Ne çadır var ne ev. Gemiyi bekliyorduk. Tam bir hafta gemiyle yolculuk yaptık. Ermenistan yolunda sürekli şarkı söylüyorduk, "Ay garaban, can garaban [kervancı]" şarkısını söylüyorduk en çok. Buradaki ekmekler çok farklı. Rus ekmeği kiremit gibi. Biz böyle siyah ekmeği hiç bilmezdik. Gemide bize bu ekmekleri getirdiklerinde "Galiba gemide delik olmuş, bunları getiriyorlar" diye düşünmüştük ama bu ekmekmiş meğer. Bizlere

dağıttılar bu ekmeklerden. O ekmeğin rengi siyah olunca babamlar “Bu ekmeği galiba suyla değil, şarapla yapmışlar. Ne güzel bir ülkeye gidiyoruz” diye düşünmüşler. Batum’da, Ancar’dan getirdiğimiz tüm yemekleri denize attırdılar. İzin vermediler Sovyet’e girmesin diye. Zehirli olabilir diye düşündüler. Valizlerimizi açtırdılar, yiyecek her şeyi attırdılar. Makarna ve çorba verdiler bize. Mecbur denize attık başka her şeyi.

Bizi önce askerlerin kaldığı yere yerleştirdiler. Sonra tren geldi. Üç günde trenle Yerevan’a geldik. İndik Eçmiyadzin’in otogarına. Orada muhtarlar karşıladı bizi. Arabalar yolladılar. Çok kalabalıktı ama kaç kişiydik hatırlamıyorum. Hepimiz aynı yere getirilmedik. Buraya 15-20 aile geldi. Muhtarlar kendi aralarında paylaştılar bizleri. Stalin’in özel emri varmış, biz birlik olmayalım diye farklı yerlere yerleştirmişler bu yüzden.

Buraya gelince pişman olduk. Sovyetlerde yaşamayı istemiyorduk ama artık başka çaremiz de yoktu. Özgür bir ülke olsaydı, herkes geri dönerdi. Fakat çıkış yasaktı. Gelenlerin hepsi pişmandı. Bizi Ancar’da da kandırdılar. “Ermenistan’da her şey çok güzel. Ermenistan’da her şey var ama insan yok. Siz gidin yerleşin” dediler, biz de inanıp geldik.

Biz gelince sekiz kişiydik. Önce bize söz verdiler, burada toprak ve ev vereceklerine dair. Hiçbir sözlerini tutmadı Sovyetler. İlk yerleştirdiğim ev bir kulüp binasıydı. Orada bir sahne vardı, bir ay boyunca onun sahnesinin üstünde kaldık. Sonra karakola yerleştirdiler bizi. Sekiz kişi ufak bir odada kalıyorduk. Sonra ahırda kaldık. Dört-beş yıl boyunca farklı yerlerde kaldık, ondan sonra ev alabildik. Eçmiyadzin’in bu mahallesi Bolis mahallesi diye geçiyor.

Mamamın adı aslında Marta’ydı. Sonra Vartuhi oldu. Bizim Musa Dağlılar arasında böyle isimler çok modaydı. Babamın adı Garabed. Öğretmendi ailem. Katoliklerdir. Burada artık Arakelagan’ız [Apostolik]. Ama eskiden Katolik’mişiz.

Ancar'da da Katolik'tik. O dönemde de böyle yaşadık. Sonra Arakelagan olduk. Ancar'da okul öncesi eğitim vardı Katolikler için. Ona da gitmiştim. Hatta oradaki öğretmenim Maryam ile Ermenistan'da yeniden buluştuk.

Burada okula gittim, 7. sınıfa kadar. O zamanlar lise 7. sınıfa kadardı. 1960'lara kadar da öyle kaldı. Ben okuldayken komünistlerin bir okul gazetesi vardı. Ben o gazeteye yazılmak istemedim komünisttir diye. Müdür de bana "Taşnak köpeğinin evladı" diye hakaret etmişti. Taşnakların bürosunda Dağbacyan soyisminde biri vardı. Babamın da Musa Dağ'da lakabı "dağbaci"ydi. Herkesin lakabı olurdu. Gerçek ismi bu değil tabii. Buraya gelince Sovyet komünistler bizi o Taşnaklardan sandılar.

49'da diasporalıları sürgün etmeye başladılar Taşnaklar diye. Ama bizi almadılar. Bizimkiler müzisyen olduğu için almadılar. "Bunlar çalsın biz eğleniriz" dediler. Davul, zurna filan çalarlardı. Babam inşaatçıydı ama davul da çalardı. Musa Dağ'dan bu çalgılar da. Dedemin, babamın babasının davulu ve zurnası bu.

Ben çok iyi okuyordum ama babam üniversiteye devam etmeme izin vermedi. İmkânımız da yoktu. 48 yılında çok ünlü bir şarkıcı vardı. Ofelia Hambardzumyan. Sovyet Ermenistanı'nda o zamanlar şarkıcıların köylere gitmesi, halkı eğlendirmesi geleneği vardı. Ofelia buraya da geldi. Köy muhtarı onun masraflarını karşılamayınca bizim evimizde kaldı. "Tosunyanlar size baksın" demişler. Halbuki bizim de imkânımız azdı. "Çay verebiliriz" dedik. Ofelia da "Bari şeker de olsun" demişti. Sonra benim şarkı söylediğimi duydu. Babamdan rica etti konservatuara gitmem için. Okumam için. Babam çok muhafazakâr adamdı, "Kız çocuğunun ne işi var konservatuarda?" dedi. İzin vermedi okumama. Türkçe şarkılar da bilirim ben.

Burada hayat zordu. Ermenistan'a gelirken bazıları şunu yaptı, emeklilik yaşı çabuk gelsin diye yaşlarını büyüttüler. Mesela bazı dedeler var 105 yaşında görünüyor ama aslında değiller. Sırf emekli maaşı almak için. Herkes gelip onlarla röportaj yapıyordu, onlar da anlatıyordu. Biz böyle yapmadık.

Hıdırbey'in içinde Aşağı Azil ve Yukarı Azil vardı. Bir de Kabalak. Kayınpederimin Kabalak'ta toprakları vardı. Hıdırbeyliler sürekli gidip gelmemek için orada da ev yapmışlar. Küçük bir köy gibi olmuş orası. Vakıflı'da olan halakızım var hâlâ. Zeitliyan da değil soyadı. Babamın kuzeninin kızı [Arak-si Silahlı], maması onu evlatlık olarak vermiş, kız orada kalmış bir başına. İletişimimiz de kesildi.

Tarih: 13 Mart 2019

Yer: Eçmiyadzin, Ermenistan

Dil: Ermenice, Türkçe

**ZARUHİ GABAGYAN:
“MUSA DAĞ UYUMADAN ÖNCE
GÖZLERİMİN ÖNÜNDEN GEÇİYOR”**

Türklerle çok iyiydik, kardeş gibiydik. Türkçeyi hatırlamıyorum. Biraz Türkçe bilirim. *Nasıl? Maşallah. İyi, iyi.* Musa Dağ'ı hiç unutmadım. Hâlâ her gece uyumadan önce gözlerimin önünden geçiyor. İnsan çocukluğunu unutmuyor mu?

Babam anlatırdı, 1915'te 18 yaşındaymış, Musa Dağ'da savaşınlara yemek götürüyormuş, dedem de savaşmış. Amcam babamdan büyük-müş, o da bizzat katılmış direnişe. Bu direniş 1915'te olduktan sonra ailemi Mısır'a götürmüşler. Sonra Musa Dağ'a geri dönmüşler.

Ben 1930 doğumluyum. Biz Hıdırbey'deydik. Tam kilisenin önündeydi bizim ev. Şimdi yıkılmış o kilise diyorlar. Arakelagan kilisesiydi. Bir su kaynağı vardı, o kaynak kilisenin önünden geçip denize doğru dökülürdü. Bir ağaç vardı çok büyük. Orada kahve vardı hemen yanında. Çok iyi hatırlıyorum o ağacı. Etrafında dört kahvehane vardı.

Musa Dağ'da ne yemekler yapılmazdı ki! Çiğköfte yapardık. Gelinimiz Ermenistanlı. Aslında İran'dan gelme Ermenilerden. Geldiğinden beri ona çiğköfte, içli köfte öğretiyorum. *Silekik* diye bir yemek var. Hamuru açıyor, sonra içine et ya da yeşillikler ya da peynir filan konuluyor.

Mantı da yapardık. *Tupağ* yapardık. Buğday ve soğanla karıştırılmış haşlanmış patates. Çiğköfte gibi şekil verirsin. Ayrıla yersin. Mercimekli yemekler yapardık. Yoğurtlu çorba vardı buğdaylı. Onu da soğuk içerdik. Bulgurlu toplar yapardık küçücük köfte gibi, soğanla kavururduk. Zeytini ezerken yağın çıkarınca kalan posasını hamura koyup pizza gibi yapardık, domates de eklerdik.

Hıdırbey'de bir ineğimiz, bir atımız vardı. Babam atın üstünde bahçeleri dolaşırdı. Zeytinliğimiz vardı, portakalımız vardı. Babam incir rakısı yapardı Musa Dağ'da. Zeytinyağı yapardı. Bir sıra kuru incir, bir sıra ceviz koyup böyle dört kat börek gibi yapardık. Baklava gibi, keser keser yerdik. Musa Dağ'dan Antakya'ya rakı, şeftali, zeytinyağı, hatta tarak ticareti yaparlarmış. Antakya'ya da gitmişim eskiden. O zamanlar küçüktüm. Babam götürmüş beni. Antakya'da Ermeni yoktu, iş için giderdi babam. Antakya'nın zenginleri babamın bahçesindeki portakallardan alırdı. Türk bir aile vardı. Onların evine gidip bir hafta misafir kalmıştık. Onların da kızı yoktu, beni çok severlerdi. Ben böylece yavaş yavaş Türkçe öğrenmiştim. Sonradan unuttum.

O zamanlar kaç Ermeni yaşardı bilmiyorum ama kimse kalmadı bizim köyde. Şu an bir tek Vakıf kalmış. Vakıf'ta teyzem yaşıyordu. O da vefat etti. Nektar'dı adı. Soyadını hatırlamıyorum. Çocukları sonradan Bulgaristan'a taşınmışlar.

Bizim köyde Hınçak da vardı Taşnak da. Taşnaklar ile Hınçaklar Musa Dağ'da farklı renkler giyerlerdi, hep kavga ederlerdi. Bityas ile Hacıhabibli üç yıl çatışmışlar. Babam Hınçak'tı, amcam Taşnak'tı. Kendi aralarında kavga ederlerdi. Amcam Ancar'a gitti, sonra da orada vefat etti. Ancar'da da Hınçaklar ile Taşnaklar kavga ederlerdi. Birbirlerine silah çekerlerdi. Musa Dağ'dan çıktığımızda ben sekiz yaşındaydım. Fransızlar bizi alıp Ancar'a götürdüler. Bizi orada bırakmadı-

lar. Kovdular bizi oradan. Biz istemiyorduk gitmeyi. Türkler de bırakıyordu orada yaşamamız için. Fransızlar çıkardı bizi oradan. Babamın dediği, “Madem herkes gidiyor, o zaman ben de gideceğim” olmuş. Bizim inekler, atlar varmış, hepsini bırakıp gitmişiz. Önce Suriye’ye gittik, Kesab’a. Kesab’ın yanında orman vardı. İlk oraya doğru gittik. Arabalarla kamyonlarla bizi Musa Dağ’dan Kesab’a götürdüler. Kesab’dan sonra Basit’e gittik. Bize çadırlar vermişlerdi. Sekiz yıl Ancar’da yaşadık. Arapça öğrenmiştim. Çünkü Ancar’da yanımızda daha çok Araplar vardı. Orada hep Araplarla sohbet ederdik. On dan sonra Ancar’a Ermenistan’dan insanlar geldi. Dediler ki, “Kim Ermenistan’a gelmek ister?” Propagandayla insan toplamaya başladılar. Babam ilk dedi ki, “Ben!” Bir listeye isimleri yazmaya başladılar. Büyük bir gemi gelmiş. Binlerce kişiyi Beyrut’tan götürdüler. Biz Ancar’dan Beyrut Limanı’na gittik. Oradan gemiyle Ermenistan yoluna çıktık. Ben 15 yaşında nişanlanmışım. 16 yaşındayken Ermenistan’a gelmişim. Gelirken daha evli değildim. Nişanlım da buraya gelmişti. Annem demişti ki, “Ermenistan’a gelmeden evlenmeyeceksiniz, gidince evlenirsiniz.”

Eşim Aleksandr Hudigyan’la Musa Dağ’da komşuyduk. Fransızca biliyordu, çünkü Fransa’da büyümüştü, o da aynı köylüydü, Hıdırbeyli. Halası Fransa’ya yerleşmişti ve kendi çocuğu olmadığı için Musa Dağ’dan alıp onu Fransa’ya götürmüş, kendi çocuğu gibi büyütmüştü. Sonra büyüyünce yeniden Musa Dağ’a, kendi köyüne dönmüştü. O nedenle de Fransızcası iyiydi. Ancar’da göçmenler arasında hastalıklar olurken, Fransa’dan bir doktor gelmişti, eşim Fransızca bildiği için sürekli ona eşlik etmişti. Eşimin ailesini benim ailem zorladı Ermenistan’a gelmemiz için. “Madem kız nişanlı, biz gideriz, o burada kalacak, olmaz” dediler. Onun için ailesi de geldi buraya.

Babamın adı Yesayi. Annemin adı Flora. Babam mobilyacılık yapardı sonrasında. Tahta keserdi. Beyrut'a gidip gelirdi Ancar'dayken. Musa Dağ'da çok varlıklıydık. Ermenistan'a gelince ne yemek, ne su, hiçbir şeyimiz yoktu burada. Herkes ağlıyordu neden geldik buraya diye. Ancar'da bahçelerimiz, evlerimiz vardı. Neden onları bıraktık diye düşündük. Hem Musa Dağ'da hem Ancar'da evleri bahçeleri olan bir aileydik. Ermenistan'da hiçbir şeyimiz yoktu. Her şeyi bırakıp sıfırdan başlamak zorunda kaldık. Annemin dört kızı, iki erkek çocuğu vardı. En büyükleri benim. Hepsine ben bakıyordum küçükken. O nedenle okula da gidemedim. Musa Dağ'da mektep yok. Mektep vardı ama bana yoktu. Kardeşlerimle ilgilenmem gerekiyordu.

Ben evlendiğimde ilk üç-dört yıl çocuğum olmadı. 16 yaşında evlendim, İlk kızım burada doğdu, 1950'de. O sırada hastanede çalışıyordum. Annem Kızılhaç Hastanesi'nde çalışıyordu, ben aşçı yardımcısı olarak çalışmaya başladım burada. Ancar'dayken hiç çalışmamıştım, sadece çocuklara bakıyordum. Fransız askerler için kazak örüyordum. Her gün bir kazak örüyordum. Fransız bir kadın bize iplik veriyordu, sonra da bizden alıyordu. Başka bir iş yapmadım Ancar'da. Her kazak için 5 Suriye lirası veriyordu Fransızlar. Ben buradayken, Ermenistan'dayken aşçı yardımcısı olarak çalıştım ama çocuk olunca o işi de bıraktım. Eşim dedi ki "Artık çocuğuna bak." Dört çocuğum oldu, iki erkek, iki kız.

Çocuklar büyüyünce Eçmiyadin'de Ruhban Okulu'ndaki çocuklara bakmaya başladım. 100 çocuk vardı. Vazken Katolikos zamanında. Çay, kahve, yemek, temizlik, hepsine bakıyordum. 50 yıl orada çalıştım. Tam 50 yıl o okulda çalıştım. O yüzden de şu an iyi emekli maaşı alıyorum. Ermenistan'daki diğerlerine göre. Vazken Katolikos bu hizmetim için bana ayrıca para ve altın madalya vermişti. Çok iyi baktılar bize. Her

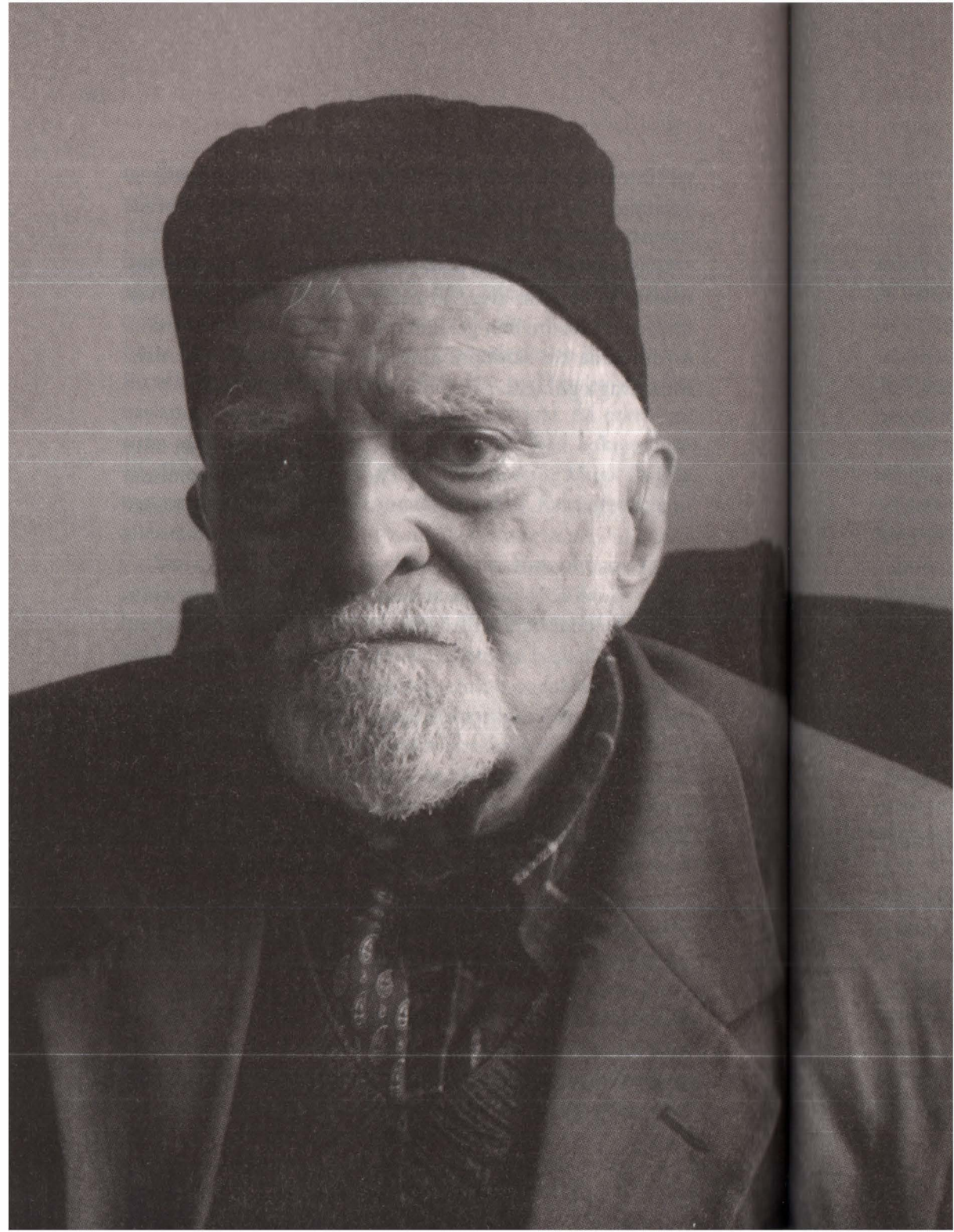
yıl ekstra para da vermişlerdi. Okuldaki işten ayrıldığımda 80 yaşımıdaydım. Yaşım çok olmasaydı, Katolikos yine beni orada tutmak istiyordu. Şimdi artık 90 yaşındayım.

Geçen sene geldiler, beni Ancar'a götürmek istediler Taşnaklara oy vereyim diye. Gitmedim. "Hadi yallah, size oy vermiyorum" dedim. Ben geldikten sonra bir daha Ancar'a dönmedim ama kız kardeşim gitti. Ailemizden hiçbiri bir daha Musa Dağ'a gitmedi.

Tarih: 13 Mart 2019

Yer: Eçmiyadzin, Ermenistan

Dil: Ermenice, Türkçe

**MOVSES ĖAZARYAN:
“FRANSIZLAR ĖİDECEK,
SANCAK'I TŰRKİYE'YE VERECEKLER”**

1926'da doğdum. Mısır'a gidişte ben doğmuş değildim. Babam Manuk Ėazaryan. Annemin adı Makruhi'dir. Babam direniş katılmamıştı. Annem dört-beş yaşındaydıymış, onun ailesi direniş katılmış. Baba tarafım sürgüne gitmişlerdi. Babası daha önce gitmiş. Sürgünde babasına rastlamış. Dedem sürgünde vefat etmiş. Köye geri döndüğünde, babam 15 yaşındaymış. Babannem sürgüne giden dedemin ardından yeniden evlenmiş. Öz babasının evinde kalmış tek başına. Annesi ve yeni eşiyle birlikte yaşamamış.

Annemin ailesi Port Said'e gitmiş. Orada çadır şehri kurmuşlar, bölgede yaşamışlar bir süre. Annemin amcası Asadur Dede vardı, onlar çok ilgilendi bizimle. Asadur Dede beni hep “Yalancı Ahmet” diye çağırırdı. Ben çocukken onun silahlarını çalıp oynuyordum. Küçük silahları çalıp biz aramızda oynuyorduk arkadaşlarla. O nedenle dedem böyle derdi bana.

Kebusiye'de doğdum. Denize daha yakındı bizim köyümüz. Babam Taşnak'tı. Bizim Kebusiye köyünü diğer köyler sevmezdi. Bizim suyumuz vardı. Köyümüzün gelişmesini istemezlerdi, yolumuzu kapatmaya çalışırlardı. Aramızda bir rekabet vardı. Taşnaklar babamdan okuldaki öğretmeni kovmasını istediler. Çünkü öğret-

men Ramgavar'dı. O da bunu kabul etmedi. Baktı ki ortalığı karıştırdılar, o nedenle Taşnaklıktan vazgeçti.

Ancar'a gidenler ya Taşnak'tı ya da hiçbir partiye üye olmayanlardı. Hınçaklar, Sur diye bir yere gitti Beirut'a yakın. Onlar Ancar'a gelmediler. Annem tarafında Ramgavarlar da vardı. Onlar da gelmişti. Fakat Ramgavarların çok gücü yoktu zaten. Eskiden bizim köyde çok Hınçak vardı, Taşnaklar çok azmış. Sonra Taşnaklar propaganda sayesinde güçlendiler. Hınçaklar bizim köyde daha güçsüz kaldılar. Bizim köyün hepsi Arakelagan'dı. Başka mezhep yoktu bizde.

Ben 13 yaşımıdayken köyde "Fransızlar gidecek, Sancak'ımızı Türkiye'ye verecekler" diye konuşmalar başlamıştı. Bizim köylüler ve diğer tüm Musa Dağlılar hepsi Antakya'ya gittiler, mitingler yaptılar. Sancak'ın Suriye'de kalmasını istediler. Bazı aileler Türk hükümetine razı oldular. Kaldılar. Bazısı kabul etmedi, sürgün oldu. Bizim Ermeni Hayırseverler Derneği [AGBU] araya girince Kesab için Fransa ikna olmuştu. O dönem araya girenler çoktu. Kesab ada gibi bir yer. Bir yanı deniz, bir yanı Türkiye, bir yanı Suriye.

1939'da dağa çıkıp direnmek de istediler. Fakat ne kadar dağda kalabilirlerdi ki! "Yemek yok, silah yok, çok direnemezsiniz" diyorlardı. Bir karakol vardı, askerler bize "Eski Türkiye artık yok, saltanat yok, Türkiye değişti" diyordu fakat millet güvenmiyordu. Ermeniler güvenmiyordu. Buna rağmen, dağa çıkmaya karar veriliyordu. Hatta herkes kendi eşyasını toplamaya başlamıştı. Askerler görüp dalga geçiyorlardı. Orada yeni bir direniş daha olmayacağını düşünüyorlardı.

Tekrar dağa çıkarken, oradaki askerler bunu ciddiye almadılar ve hatta askerler, köylüler eşyalarını alırlarken, müdahale bile etmediler. "Götürsünler, sonra geri getirecekler" diyorlardı. Hatta "Bu eşyalar bizim olacak" diyorlarmış. Bir gece yarısı ses duydum. Sokaktan gelen sese baktım. Bir

kısmı, sürgüne gidenler, Türk hükümetine karşı olanlar ve asker kaçakları silahlarını Suriye'ye kaçırmaya çalışıyorlardı. Başaramadılar. Asker onları yakaladı. Silahlarını ellerinden aldı. Bir gemi gelecekti o silahları almak için, herhalde onların da haberi oldu bu operasyondan. Bu nedenle o gemi gelmedi. Bu benim tahminim sadece.

13 yaşındayken Ancar'a gittik, Lübnan'a. Arabalarla Suriye'ye gittik, Basit'e geçtik önce. Yaklaşık 40 gün orada kaldık hep beraber. Hiçbir şey yoktu. Hepimiz bir yerde kalıyorduk. 40 gün gemileri bekledik. Her şey çok kötüydü. Korkunç günler geçirdik. Gemiler bizi Trablus'a götürdü, oradan da Ancar'a götürdüler. Ancar'ın o zamanlar tozlu bir kalesi vardı. Dikenli bir yeşil ot vardı. Biz odun yerine onu yakıyorduk. Üç tepenin altında bulunuyordu Ancar. Yanında bir nehir vardı. Bizim oturduğumuz tarafta su yoktu ama. Su almak için uzun bir yol gitmemiz gerekiyordu.

1939'da ev yapmaya başladılar Fransızların yardımıyla. Ermeni Hayırseverler Derneği de çok yardımcı oldu. Biz yakın köylerde ev tuttuk önce. Artık beni yeni bir okul kabul etmedi. Musa Dağ'da bizim köy okulumuz vardı. Ortaokuldu. Sadece "ayp pen kim" ve okuma yazma öğreniyorduk. Çıkmadan önce orada Türkçe de öğrendik. Çünkü eğitim sistemimiz değişiyordu. Sancak Türkiye'ye geçmişti. Sancak önce bağımsız oldu. Sonra milletvekilleri seçildi. O milletvekilleri toplantılar yaptılar ve Türkiye'ye dahil olmamıza karar verdiler. Türkler çoğunluk değildi ama onlar bu kararı verdi. Tamamen politik bir karardı.

Babamın da parası bitmişti. Musa Dağ'da babamın dut ağaçları vardı. Onları kesti, yerine şeftali ve başkaca meyve ağaçları dikmişti. Tam meyve alacağımız zamanda çıkmak zorunda kaldık. Bu nedenle de paramız yoktu. Satıp parasını alamamıştık.

15 yaşındayken Ancar'da babamın parası olmadığı için okula gidemeyecektim. "O zaman ne yapalım?" dedik. Beyrut'a gidip iş aradık. Çırak olarak bir ayakkabıcının yanına girdim. Dükkânın önünde "Buyurun, gelin!" diye bağıırıyordum, işin maaşı çok azdı. Yine başka işler de yapmaya çalışıyordum fakat iş bulamıyordum. Beyrut'ta iş azdı. Bir keresinde üç gün boyunca aç kalmıştım. Hiçbir şey yememiştim. Çok yokluk çektim. Ayakta durmaya gücüm kalmamıştı. O kadar yorulmuştum ki, artık ayaklarım tutmuyordu. Bir cama yaslanmıştım. Oradan içeriye baktım, bir yayınevi vardı. Ermenice harfler gördüm. Oradan mamamın [annemin] amcaoğlu çıktı. Dedi ki, "Sen ne yapıyorsun burada?" İşten çıktığımı söyledim. Neden yanına gelmediğimi sordu. Ben de bilmiyordum ki yerini. Böylece kabul ettiler beni.

Mamamın babası, Hovsep Davityan, Musa Dağ direnişini örgütlemişti. Mamamın kuzeni İskenderun Sancağı'nın Musa Dağ ve Kesab'dan milletvekiliydi. Hagop Davityan'dı adı. Kendisi Paris'te mimarlık okumuştı. Hagop Davityan, Beyrut'a geldiğinde orada bir Ermenice gazete vardı *Zartonk* [Uyanış] adında. Editör bulmakta zorlanınca kendisine önermişler. O da kabul etmiş. Ancar'a gitmek istemiyordum. Beyrut'ta kalmak istiyordum. O zaman iş bulmaya karar verdiler. Gazete satmaya başladım. Arabalarda, sokaklarda *Zartonk* gazetesini satıyordum. Sonra baktım ben yetişemiyorum, ağabeyimi de çağırdım. O da gazete satmaya başladı benimle birlikte. Gazeteyi gece çıkarıyorduk biz. Böylece yazı yazmayı, gazetenin nasıl yapıldığını öğrendim. Bir gece gazete sahibi girdi içeriye. Ben de korktum, kötü bir şey diyecek diye. "Ne oldu Movses, gazete çıkarmayı mı öğreniyorsun?" diye sordu. "Öğren öğren, lazım olacaksın sen bize" dedi. Eskiden gazeteyi böyle tane tane yerleştirirlerdi. Onu yapan kişi işten ayrıldı. Editörlüğünü de o kişi yapardı. O ayrılınca bir yenisi lazım oldu. Diğer

Çalışanlar yapmak istemedi. O sırada “Ben yaparım” dedim, “Başkasını aramayın.” Yayın yönetmeni kızdı bana, “Sen doğru düzgün çalışamazsın” dedi. Ben de “Bu gazeteyi çıkarmak istemiyor musunuz?” diye sordum, yeni bir kişi alınıncaya kadar bunu yapabileceğimi söyledim. Sonunda razı oldu ve bir hafta sonra artık yeni birisini aramamaya başladılar. Henüz 17 yaşındaydım o zaman.

1944 yılında ellerim yandı. Banyo yapmak için suyu kaynatıyordum. Yakacak odunumuz yoktu. Petrol buldum, onunla yakayım derken alev aldı. Ellerim yandı Beyrut’ta. Alevleri söndürmeye çalıştım, bu sırada tüm cildim yandı. Ayaklarım, kollarım. Tedavi için param da yoktu. Kendimi zor idare ediyordum. Ermeni Hayırseverler Derneği’nin bir hastanesi vardı. Bana onlar yardımcı oldu ama ondan sonra artık çalışamaz hale gelmiştim.

1947’de Ermenistan’a geldim. Babam Ancar’da gelecek görmediği için buraya, Ermenistan’a gelmeyi tercih etti. Geldik. Burada da çok sıkıntı çektik ama çok şükür. Ben burada Kevorkyan Ruhban Okulu’nda okudum. Sonra Moskova’ya gittim. Ben ilk Kudüs’te, Surp Hagop Manastırı’nda eğitim gördüm. Oradaki patrikhanemizde. Ondan sonra Kevorkyan Okulu. Sonra Moskova.

Eskiden çok dil bilirdim. İngilizce, Fransızca, Rusça, biraz da Türkçe bilirdim. şimdi unuttum, Musa Dağ dilini de biliyorum elbette. Ermeniceden farklı, çok Türkçe kelime vardı. Ben gitmedim ama birçok kez oğlum gitti Musa Dağ’a.

Tarih: 16 Mart 2019

Yer: Nor Malatya-Sebastia, Ermenistan

Dil: Ermenice, Türkçe

**KEVORK VRTANESYAN:
“MEZARLIĞIMIZIN YERİNE
KAHVEHANE YAPMIŞLAR,
AİLEM ORADA GÖMÜLÜYDÜ”**

1924 doğumluyum, Kebusiyeliyim. Babamın adı Hovhannes, annemin adı Maryam. Annemin evlilik öncesi soyadını hatırlamıyorum ama Çevlikliydi. Çevlik tam denizin kenarındaydı. Yazlıklar vardı orada. Denizin, dalgaların sesini duyardı insanlar.

1915'te Antakya'dan mektup gelmiş. Bu mektubu alınca köydekiler Levon Ter Petrosyan'ın babasının evinde bir toplantı yapıyorlar. Adı Hagop'tu onun. Mektup Türkçe. Önce onu Ermeniceye çeviriyorlar. O mektubun içinde “Hazırlıklı olun, sekiz gün içinde Derzor'a gideceksiniz” diye yazıyordu. Antakya kaymakamı göndermişti bu mektubu. Fakat Musa Dağ halkı Kebusiye dışındaki köylerde de toplantılar yapıyor. Toplantıda ne yapacaklarını konuşuyorlar.

Musa Dağlılar dağa çıkmaya çalışırken askerler etraflarını sarmış önce. “Hadi, Derzor'a gideceksiniz” demişler. Türklerin arasında bir komutan vardı. O Ermenileri korumak istedi. Askerler arasında kötüler de vardı elbette. Mesela bir kadının kucağından bebeğini alıp burnunu, kulağını kesenler, işkence edenler olmuştu. Bu olay Kebusiye'de olmuştu. Anneannem Derzor'da öldü, oraya gömdüler. Araplar orada çok

yardım etmişler bize. Saygı duyar Araplar bize, severler. Bu nedenle Musa Dağ'da teyzem her ekmek yaptığında üç tanesini Araplara yollardı.

Ermenileri koruyan o komutan Derzor'a kadar hiçbir Ermeni'ye dokunulmamasını istemiş. Onları korumuş. Sonra Derzor'a kadar hiçbir Ermeni'ye bir şey olmamış. Nedenini sorduklarında "Çünkü ben Ermenilerin elinden ekmek yedim, bundan dolayı koruyun demiştim, siz de onları korumuşsunuz" demiş. Böylece yolda başlarına bir şey gelmemiş.

Biz Musa Dağ'da ağa gibi yaşıyorduk, çok iyiydi durumumuz. Derzor koskocaman bir çöl. Taş, akrep, hastalık. Orada Ermenilerin çoğu katledildi. Fakat bizimkiler hayatta kalmış. Musa Dağ'dan Port Said'e gidenler geri döndüğünde Derzor'da hayatta kalanlar da geri dönebiliyor. Ailemiz Derzor'dan geri dönebilen az insandan. Bizimkiler çıkmadılar dağa. Sürgündeyken bir Arap köyüne babam yerleşmiş. Bir Arap'ın toprağında, çiftliğinde çalışmış.

Nasıl hatırlamam ki köyümüzü... Çok iyi hatırlıyorum. Kilisemizi, okulumuzu, mezarlıkları, her şeyi hatırlıyorum. Kilisemizin yanındaki mezarlığı tahrip ettiler. Şimdi oraya, mezarlığımızın yerine kahve yapmışlar. Benim ailem orada gömülüydü.

Okulumu da hatırlıyorum. Babam kolumdan tutup beni okula götürürdü. Üç ineğimiz vardı, bir de katırımız. *Ben de Türkçe bilirim biraz.* Türklerle iç içe yaşadık, o nedenle Türkçe öğrendik. Türkçe, Arapça, İngilizce. Yani dört dil biliyorum. Türkçe konuşurken çok zorlanıyorum artık.

Türkler Antakya'da yaşırdı ve çevremizde Türk köyleri de vardı. Komşu köylerdeki Türkler bizim evimize gelip misafir olurlardı. Evin ikinci katında kalırlardı. Ticaretlerini yaparlardı. Bir gün kalıp evlerine dönerlerdi. İki katlı bir ahırımız ve arılarımız da vardı. Kiliseden uzaktı evimiz. Yerini tam hatırl-

lamıyorum. Kafadar diye bir adam vardı. Kafadar Mahallesi diye anılıyordu. Zengin bir adamdı Kebusiye’de. Ermeni’ydi. Gerçek adı bu olmasa da öyle anılırdı.

1939’da Fransızlar bütün yedi köyün halkını toplayıp sürdüler bizi, Ancar’a. “Hadi, gideceksiniz” dediler. Arabalara bindirdiler. Ta Lübnan’a kadar götürdüler bizi. Lübnan’da çadır kurmaya başladılar. Orada büyük boş topraklar vardı. Ancar’ın topraklarını Araplar ekip biçmiyordu. Fransızlar o toprağı Ermenilere verdi. Musa Dağlılar arasında paylaşıldı.

Ancar’a gittikten bir süre sonra Katolikler bizim evimizin hemen ilerisine Katolik kilisesi yaptılar. Ermenilerin 1,5 milyonu Katolik’tir. Ancar’da da onlar için yer açtılar. Ancar’dayken hem Katolik hem de Gregoryen okuluna gitmiştim. Protestan okulu da var Ancar’da. Ailem Gregoryen’di. Katolik okuluna birkaç gün gittim. Gregoryen okulu inşa edilmeden önce oraya gitmek mecburiyetinde kalmıştım. Bizimkiler ne Taşnak ne Hınçak partisine kayıtlıydı.

Ancar’dayken 1940’ta Kudüs’e gittim. Dini eğitim aldım. 1947’de kaçıp Ancar’a geri dönmek istedim. Eğitime devam etmek istemedim. Oradaki elçilik dönüşüm için vize vermedi. Yerde oturup Arapça sohbet eden birkaç genç kız gördüm. Ben de onların yanına gittim, vize vermediklerini söyledim. Tam gidecekken o kızlardan biri durumuma üzüldü, vize almamın yolunu söyledi. “Ne yapacaksın biliyor musun?” dedi, “Sabah çok erkenden herkes uyurken valizini toplayıp kaçacaksın buradan.” Tam da onun dediğini yaptım. Kaçtım, gittim oradan. 1947 yılıydı. Henüz İsrail yoktu. İngiliz yönetimi vardı.

Ermenistan’dan gelip propaganda yapan insanlar vardı. Hepimize Ermenistan’a gitmeyi isteyip istemediğimizi soruyorlardı. “Orada her şey güzel” diyorlardı. Taşnaklar göçü engellemeye çalıştılar. “Gitmeyin” dediler, ikna etmeye çalıştılar. Biz Taşnakları dinlemedik. Ailem ben Kudüs’teyken zaten

Ermenistan'a geçmişti. Ben de Kudüs'ten kaçıp gittim Ermenistan'a. Önce Beyrut'a geldim. Bir Sovyet gemisi vardı. Beyrut Limanı'ndan insanları alıp götürüyordu. Onu yakalamayı başardık. Tek başına değildim, üç Musa Dağlı öğrenci olarak Kudüs'ten kaçmıştık. Ailemin Ermenistan'a gittiğini öğrenince kaçmak istemiştim. Annemin babamın yanına geldim böylece. Yedi yıl Kudüs'te kaldığım için çok değişmiştim. Annem beni ilk görüşte tanıyamadı ben gemiden inerken. Küçüklükten kalma bir izim vardı. Oradan tanıdılar. Kucakladı beni, çok ağladı. Ermenistan'a geldikten sonra ilk olarak Armavir'in bir köyüne yerleşmiştik. Sonra Zvartnots köyüne geldik.

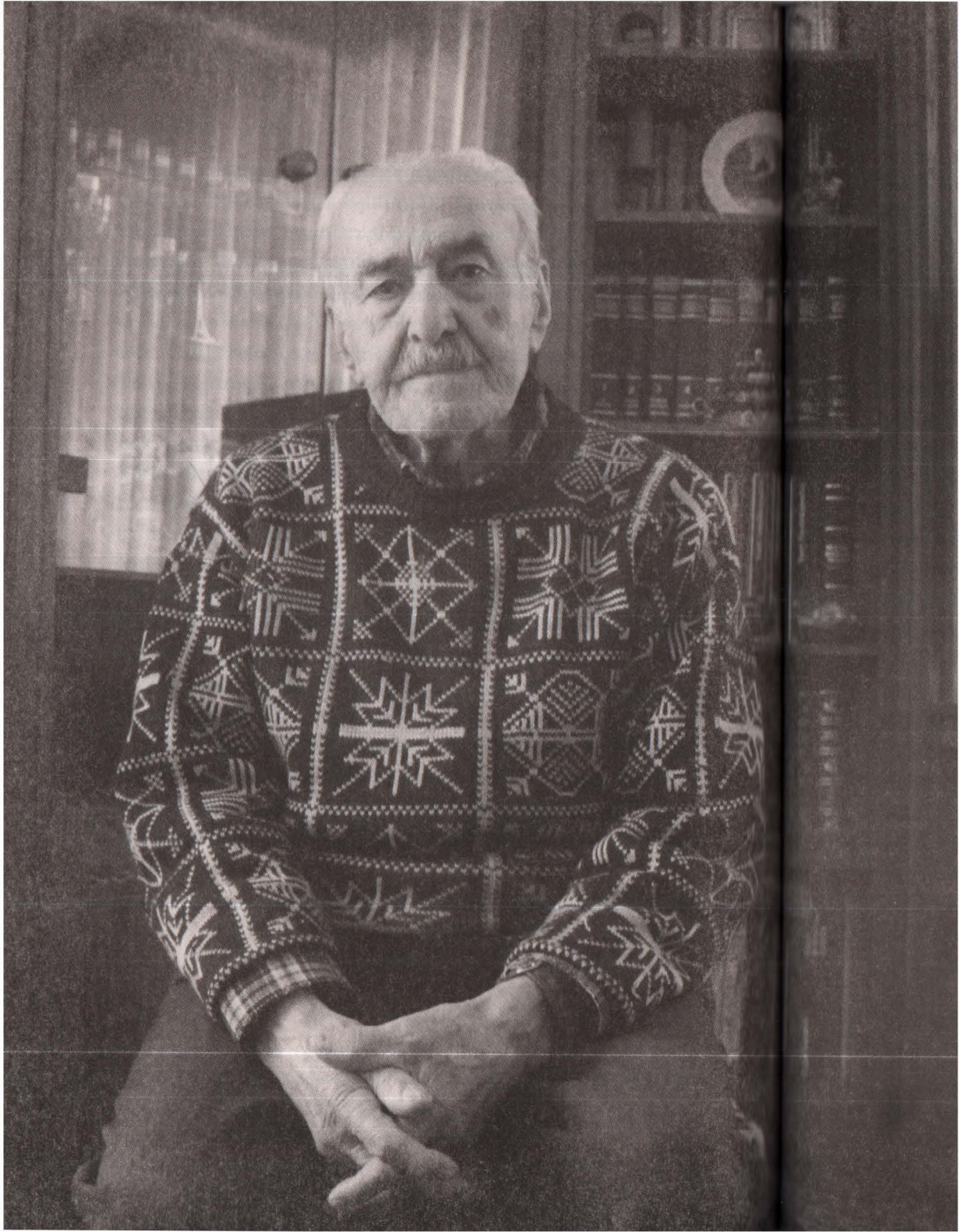
1999'da dolaşmaya, gezmeye Musa Dağ'a gittim. Kendi evime girdim tekrar. Başka insanlar yaşıyordu evimizde. Bir kadın vardı, "Özür dilerim" dedi, bana çıkarıp 100 dolar verdi. "Bu evin karşılığında bu para çok azdır, biliyorum ama bu kadar param var" dedi. Ben de aldım parayı. O zaman gittiğimizde her şey olduğu gibiydi. Kilisemiz, her şeyimiz yerindeydi. Kilise cami olmuştu. Aynı kalmış ama minare dikmişler. Türkler yaşıyordu sadece. Geri kalanlar aynıydı.

Çocuklarıma Musa Dağ lehçesini öğrettim. Musa Dağ hakkında, geçmişiyle ilgili konuştum ama çok değil. Mesela size anlattığım kadar konuşmadım onlarla. Sormadılar ki hiç! Sormuyorlar.

Tarih: 17 Mart 2019

Yer: Zvartnots, Ermenistan

Dil: Ermenice, Türkçe

**ARSEN CANYAN:
“15 GÜNLÜĞÜNE BEYRUTA
GİDİYORUZ DİYE ÇIKTIK,
BİR DAHA DÖNMEDİK”**

Benim yaşım müsait. Eskiyorum demiyorum, eskidim bile yaş bakımından. Ne kadar yaşlı olursan o kadar geçmişi biliyorsun. Geçmiş yaşanmış da olmak gerek. Ben de ilgilendim tabii. Üzerinde bittiğim toprak. Kim kimdir, ne zaman gelmişiz, ne olmuşuz. Hep ilgilendim.

Musa Dağ altı-yedi köydür. Hınçaklar ve Taşnaklar olarak ayrılmışlardı. Birbirleriyle kedi-köpek gibi kavga ederlerdi. Yezur denen bir mahalle vardı köye [Vakıflı] yakın. Yarım saatlik bir yol. O mahallenin halkı üç kardeşten oluşuyordu. Ben bu kardeşlerden üçünü de tanıdım, onlar sağdı. Bu mahallenin tümü bu atalardan türemişler. Aynı şekilde köyün halkının da bir kısmı. O dedelerden birinin ablası, benim babamın annesi oluyor. Ondan babam doğmuş, öbür dedenin oğullarından Vahram [Mardiryan] doğmuş. Biz birbirimizden uzak olmamakla birlikte düşünmüşler taşınmışlar, bu evlilikler olur mu diye, çünkü bizde akrabalık yakın olursa almazlar birbirlerini. İstişareler olmuş arada. Epey uzaklar birbirlerinden. Bu şekilde benim ablamı [Kohar] nişanlamışlar Vahram'ın [Mardiryan] babasına. Dedeler Mardiryan. Kız kardeşim dedemin soyadını almış.

Canyanlar eskiden Sakayan'dı. Ondan sonra 1934'te bir soyadı meselesi ortaya atıldılar, tümünüzün soyadı değişecek. Türkçe olacak. O zaman değişmiş Sakayan, olmuş Canoğlu. Sakayan'ı kanun Canoğlu yapmışsa dedim, ben de Canoğlu'nu Canyan yapıyorum ve yaptım.

1939'da Hatay Türkiye'ye geçti. Atatürk ölmüştü o zaman. 38'de doğdum ben. Kâğıt üzerinde böyle yazılı ama anneme göre 36 doğumluyum. Vakıf'ta doğdum, 15 yaşındaydım köyden çıktığımda. Vakıflı'da ilk beş yıl okulu Türkçe olarak okudum. Vakıflı'da Türk okulu ilk defa 1950'de açıldı. 1. sınıftan 5. sınıfa kadar. O zamandan önce köyümüze yakın Zeytuniye diye bir yer var, oraya gidilirdi. Bizim köye okul açılınca bizim köyün okuluna gider olduk. Oradan mezun oldum. Tibrevank¹¹ için toplanan talebelerin ilki benim. Gel gör ki, alın yazısı hem benim hem Tibrevank'ın. Biraz ele avuca pek sığmazdım. Orada da aynı oldu. Çok geçmeden aramız bozuldu. Dini okul olduğu için müdürü de din adamıydı, *vartabed*. Atıldım. Üçüncü sene. Ortaokulu bitirince ayrıldım oradan. Üç sene okudum. Tibrevank'tan ayrılınca tabii, ben yine köye gittim. Gidecek başka yerim yoktu. Köye gittiğimde köy de biliyordu beni. Köylüler için bu beklenmedik bir şey değildi. Onlar da beni tanıyordu. Okulda sivrilmişim, bir şey oldu mu, herkes parmakla beni gösterirdi. Köyde de böyleydi. Az çok böyle ucundan ucundan dokunuyor gibiydim, 6., 7., 8. sınıfta yazarlığa. O zaman bir çevre de vardı, köyün de haberi vardı. Köy bunu biz kabullenemeyiz dedi bir çeşit. Büyük abi vardı benim, o okuryazarlıktan yanaydı. Sadece beşinci sınıfa kadar okumuş ama benden çok şey bilirdi. Ben üniversiteyi bitirdikten sonra da benden çok şey bilirdi. Öyle biriydi. Mikhitarian'da bizim akrabamızdan Tatyos Bebek'in amcası Hagop, birkaç sene önce genç yaşta öldü 65'inde, o bizim köyden

11 1953'te İstanbul'da ruhban okulu olarak açılan ortaokul ve lise. 1972'de ruhban okulu niteliği kaldırıldı. Halen lise olarak faaliyettedir.

ilk Mıkhitaryan'a gönderilen çocuktur. Onun okuluna gittikten sonra devam ettim. Tam üç sene de orada okuyacağım liseyi. Okul Katolik'ti ama talebelerin yüzde 90-95'i Gregoryen'di. Yüzde 5'i Katolik'ti. Katolikler o kadar azdı ki. Gregoryen'dir Ermeniler çoğunlukla. Bizim sınıf 22 talebeydi, 2'si Katolik, 20'si Gregoryen'di. Bugün sivrilmiş yazarların hepsi, Haddecıyan, Zahrad gibi isimlerin hepsi oradan mezun. Bir Katolik yazar yok kendi okullarından. Çıkanların hepsi Gregoryen. Sonunda ben de Gregoryen yazar oldum okullarından çıkan.

Orada geçen üçüncü senenin sonunda bir gün biri dedi ki, derhal Patrik'in yanına gideceksin. İmtihanın içindeyiz. Boş vermek olmaz kâğıdı. Derhal bir şeyler yazdım. Gelene verdim. Patrik'e şimdi imtihanlarda olduğumuzu, falanca tarihten sonra serbest olacağımı, imtihanlarımızın bitmiş olacağını, biter bitmez yanında olacağımı belirten bir satır yazdım, bu kâğıdı verirsin Patrik'e dedim O Patrik de patrikti. Patrik'ten başka büyük adamdı hem kafasıyla hem yüreğiyle. Hiçbiri öyle olmadı. Şnorhk [Kalustyan] biraz oldu ama başka hiçbiri olmadı. Tıbrevank'ı kuran Karekin Haçaduryan'dı. İmtihanlar bitti, kalktım gittim. Daha otur demeden başladı kendisi. "Gerisin geri Tıbrevank'a gideceksin" dedi. Ben de "Srpazan" dedim, "Tıbrevank'ı duyunca benim başımın tüyleri dikiliyor." Sen misin bu lafı söyleyen? "Bilmem ne ol" der gibi, "Çık!" dedi. Bizi oradan kovdu. Okuldan *vartabed* kovmuştu, oradan da Patrik kovdu. Konuşmalarımız o kadar. Başlamasıyla bitişi bir oldu. Kapı daha açıldı, çıktım gittim. Orada bitti.

Gel zaman git zaman, öldü adamcağız. İki şiir yazdım üstüne. Tam o dönem Eçmiyadzin Katolikosu I. Vazken İstanbul'a gelmişti, işlerini bitirdikten sonra bir hafta kadar kaldı. Ermenilerin belli başlı kültürel binalarını falan gezdi, gördü. Bir gün de Karagözyan'a geldi. 1961 yılıydı. Patrik ölmüştü. Oraya geldiğinde ben de *hısgıçtim* [belletmen]. Öğleden sonra

Karagözyan'a geliyor, sabaha kadar çocuklarla meşgul oluyordum, nezaret ediyordum. Karagözyan'da duvar gazetelerimiz vardı. Ben de yazıyordum. İyilerini seçip koyuyorduk. Benim de bir şiirim basılmıştı o zamanki gazetede. Öyle bir durum vardı ki, hepimiz her bakımdan, bir yandan Katolikos var seviyoruz, öte yandan Patrik'imiz ölmüş üzülmüyoruz. Dedim o şiirimi alıp Katolikos'un karşısına koyayım. Öyle de yaptım. O şiir dokunaklı yazılmıştı, yaşlıydı da. Ben yerime gitmek isterken arkamdan çağırdılar. Katolikos istiyor seni, dediler. Buraya geldikten birkaç sene sonra, yani bu olay üzerinden 20-30 sene geçtikten sonra, bir araştırmacı "Senin şiirine bir yerde rastladım" dedi. Burada bir dergi vardı, Ermenistan'da Katolikosluk'un dergisi vardı, o zaman orada basılmış.

Çok güzel bir dönemdi. 1915'ten sonra sivrilen isimler, Haddecıyan, Zahrad ve Zareh Khrakhuni. Onlardan başka ve 1915'ten önce gelenler vardı. Onların da adlarını unutmaya hiç hakkımız yok. Mesela Katolik Okulu'nda Hampartzum Harutyunyan hocamdı. Büyük bir kafaydı. Büyük sanat adamıydı. Hem edebiyatçı hem matematikçiydi. Bize son sınıfta matematik dersi verirdi ama üç-dört şiir kitabı vardı. Ömer Hayyam'ın âşığıydı. Hayyam'ı işlerdi hep. Öyle bir adamdı. O 1915'ten kurtulanlardandır. Taşnak'tı onlar ama saman altından giderlerdi. Hiçbiri kafasını sudan yukarı çıkarmıyordu. Sinan Tandıryan diye biri daha vardı. O adamcağız tren kazasında gitti. Benim solcu olduğum ve komünist olduğum bilinirdi bu düşünürler arasında. Bu Taşnaklar da komünist olursa, ana babalarını bile affetmezler. Onlar için suç bu. Genel düşüncede sosyalisttirler ama böyle sosyalistliği biz kabul etmiyoruz. Bütün milletler, insanlar eşittir. O kadar. Bunlarda o yok. Bizim milletten başkası yok. Bu Taşnaklar acayip bir şekilde.

Yazmaya başlayınca, okulu bıraktı, kendini bunlara verdi gibisinden bir mesele de oldu. Sonra Tibrevank'tan bazı ders-

leri almamı istediler. “Öyleyse hepsini bırakırım” dedim, aldığım derslerden çekildim. Üç-dört gün bu gazetede yazıldı. Koca Tibrevank’ı biz kurduk, millet kurdu milletin parasıyla. Bu şartla gelmişti ABD’den [aslında Arjantin’den] Karekin, “Ben gelirsem bir Tibrevank kuracağım. Yardım ederseniz gelirim, yoksa gelmem” dedi, millet “Gelin” dedi. O milletin parasıyla ben okudum ama demediğimi de bırakmadım. Aslında millete değil, para babalarına söyledim her şeyi. Had-deciyan ile birlikte bana dediler ki, “Hakkın neyse mutlaka koparacaksın.”

1977’de Ancar’a gittik biz önce. Tek komünistim orada. Normalde bir saat yaşatmazlar. 1918’deki Ermeni devletinin kuruluşunu kutladılar biz oradayken. Onun kutlamasına ben katılmadım. Bu olmaz tabii, normalde adamı yerler, çiğ çiğ yerler. Ama azılı Taşnaklardan biri de gitmedi, beni yalnız bırakmamak için bizim evde misafir kaldı. 75 yaşındaydı o zaman, öğretmendi, Tovmas Habeşyan. Çok hızlı Taşnak. Adamın hürmetine bak. Çekip çevireni o kutlamanın, lisenin müdürüydü. Halamın oğluydu. Onun yüzü suyu hürmetine bizi saydılar orada. Yoksa bizi orada bir saat yaşatmazlardı. Konuşanlardan biri de oydu. Biz uzaktan dinledik, bağırıp çağırıyorlardı sürekli. Devlet kurulurken o zamanki komünistler “Olmaz bu” dediler, ben daha doğmamıştım ama fikrim bunu söylemişti. Oradan geliyorum sonuçta.

Anamdan 1936’da doğdum ama Ermenistan’a gelirken, pasaporta yazılırken 1938 oldu. Sen dedin mi anana beni Türk doğur, Ermeni doğur. Bir yaşında, üç yaşında çocuğa ne hakkın var Hıristiyan’sın Hıristiyan’sın demeye? Yok. 30’undan sonra kararını versin, belki o başka bir dine yönelecekti, okusaydı başkasını seçecekti. Okusun, nasıl olmak istiyorsa öyle olsun. Ne mutlu bilmem ne diyene denilince benim için yok öyle şey. Ermeni milletiyle övünülüyor. Yaptığın bir şey

güzelse, işe yarıyorsa, küfür değilse, duaysa sözün güzel. Anan seni Ermeni doğurdu diye neden övünüyorsun? Dedelerinin yaptığıyla neden övünüyorsun? Sen de yap, sen de övün kendi yaptığınla.

Dağa çıktıklarında babam 12 yaşındaymış. Siperlere mektup götürüp getirenlermiş o yaştakiler. O şebekedenmiş. 12-15 yaş arası çocuklar. Onlardan biri de babam. Her şeyi hatırlıyor.

Port Said'e gittikten sonra çadır köyü kurmuşlar dört bin insana. Oturup kalkmışlar orada. Hatta okul bile yapmışlar. Ermeniceyi orada öğrenmiş. Arsen Yergat adında şair bir öğretmeni olmuş. Onun adına atfen benim adımla Arsen koymuş. Ben yazmaya başladıktan sonra anlattı babam bunu. O zamana kadar hiç haberim yoktu. Sonra adamın adresini buldum Rober Haddecian'ın yanında. Kahire'deydi. Yaşıyordu o zamanlar, 1970'lerde. Amasya'da askerken oradan yazdım. Cevabı *Marmara* gazetesi üzerinden geldi. Diyordu ki, "Ne mutlu bana ki, benim doğduğum şehirdesin." Amasyalıymış o. Dedim ki, "Ben senin torunum. Belki siz hatırlamazsınız ama benim babam sizin talebeniz olmuş Port Said'de. O yüzden benim adımla da Arsen koymuş. Torununuz sayılırim, iyi kötü ben de yazıyorum şimdi."

Port Said'de üç-dört sene kalmışlar. 1918'de işleri bitmişti o tarafın. Gelmişler yine köye girmişler. Bizim köyden kuzeydoğuya gidersen önüne ne çıkar, Antep, Maraş, Urfa. Üç büyük şehir. 1919'dan sonra Ermenilerle doldular yeniden. 1915'te kovulmuşlardı. Sonra tekrar döndüler. Bizimkiler de altı köy olarak döndü. Bizim için büyük şehirler bunlardı. Antakya büyük şehirdi ama orada Ermeni yoktu. Hatay 1939'a kadar Fransızların eli altında kaldı. Suriye ile birlikteydi. Atatürk "Türk toprağıdır, alayım" dedi. Karşı taraf zayıftı. 1919'da gelenler yine ayaklandı. Gene olmadı dediler, gene olmadı. Ancar'a gittiler. Tüm Taşnaklar gittiler. Hınçaklar kaldı. De-

demin şu sözü vardı, biz işittik, “Gidenlere uğurlar olsun, köpeklerle de oturup kalkarım ama Taşnaklarla beraber olmam.” Birbirlerini o kadar sevmezlerdi. Altı köyden yalnızca bizimkinin yarısı kaldı. Yarım köy kaldı. O da Vakıf. Bütün o altı köy Ancar’ın içinde vardır.

Gidecek yerimiz yoktu. Ancar’da akrabamız vardı, okulda müdürdü. Büyük ailedir onlar. Onların yanına gitmiştik. 1939’dan sonra onlar köye gelip giderlerdi. Suriye’den Hatay’a. Ben askerdeyken Movses’in kardeşi Amasya’ya da gelmişti. Sonra Ermenistan’a geçtik. Gidecek başka yerimiz yoktu ki. Biz 15 günlüğüne Beyrut’a gidiyoruz diye Türkiye’den çıktık. Doğrudan gidilemiyordu o zamanlar. Biz gidip dönmedik. Bir yıl Ancar’da bekledik. 1977’den 1978’e kadar. 78’de Ermenistan’a geldik.

Üniversiteyi İstanbul’da okudum. 1960’ta bitince okul, Karagözyan’a geçtim. Öğlen üç buçuk-dörtten sonra çocuklarla meşgul olacaktım, sabahın sekizine kadar. Hocalar geldikten sonra onlara teslim ediyordum. O saatten sonra üniversiteye gidiyordum. Gündüz çocuklarla, gece kitaplarla. İki sene. İlk girişim İngilizce Dili ve Edebiyatı bölümüydü. Yetmedi İngilizcem. Geçemedim ikinci sınıftan sonra ileriye. Mecburen ayrıldım üniversiteden, askere gittim. Karagözyan’dan askere. Orada Haddecıyan *Marmara*’sını gönderirdi. Amasya’nın Zara köy [bugün Doğantepe] köyünde, kocaman bir köydü, beş-altı bin nüfuslu bir köydü. Okulda köy enstitülerinden yetişme bir müdür vardı. O olmasa beni yerlerdi. İlk gün bana dedi ki, “Senin Arsen olduğunu, Ermeni olduğunu, köyde kimse bilmesin” dedi. “Niye hoca?” dedim. “Herkes ilk günden benim Ermeni olduğumu bilecek ama hepsi en çok beni sevecekler” dedim. Öyle de yaptım. Sonra beni sevdiler. O zaman üniversiteli olduğum için öğretmen olarak kaldım, okulun içinde oda verdiler.

Oradan yazdığım şeylerin altına Amasya yazardım. Bu İstanbul'daki gazeteler ABD'ye gidermiş. 1915'te yerlerinden kovulanların bir sürüsü de ABD'ye ulaşmış. 15'ten kalanlar Amasya'daki akrabalarına yazıyor, hepsi de *krapar* [klasik Ermenice]. İstanbul Ermenicesini de tertemiz konuşurlardı, hepsi beni sorduruyor. "Amasya'daki bu adam kim?" diyorlarmış. Amasyalılar anlattı bana bunu.

O yıllarda Musa Dağ'ın tarihi yazıldı, 1000 sayfalık. Beyrut'ta Hınçakyan hocalarından haber geldi, sen de bir Musa Dağlı olarak yazı gönder demişlerdi. Bir kısa biyografi yazdım ve orada dedim ki, "Hiç çaresi yok, üniversiteyi okuyacağım. Kimi inşallah, maşallah der, ben bitireceğim inadına." Kolay olmadı üniversiteyi okumam. Haddecıyan ile aynı diplomadır. İstanbul Felsefe'den. O nedenle karşılıklı çok güzel anlaşıyoruz. Felsefe, sosyoloji, psikoloji dersleri de verdim sonra.

Ailem çiftçiydi Musa Dağ'da. Dedemin arıları vardı. Ben dedemin koynundan geliyorum desem yeridir. Babamın babası dedemin adı Hovhannes. Ortanca kardeşim vardı bu isimde. Babamın adı Bedros, annemin adı Hrispime. Baba tarafı asil bir sülale, biri muhtar oldu, Kartun. Onların babaları muhtar oldu.

Bizim zamanımızda fena değildi. O yokluk dönemi, II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra gelenler. Biz geldiğimizde her şey yerli yerine oturmuştu. Bizim gibiler diyorlardı ki, [Ermenistan] olsun da nasıl olursa olsun, olmamasından daha iyidir. Buna aklın eriyorsa kabul edersin. Herkes bize "Ne çok çocuğunuz var ne de fakirsiniz, siz niye gidiyorsunuz?" dedi. Ekmeğe muhtaç olup çok çocuklu olursan, gelmen normal görünüyordu. Ne zaman havalimanında indik, dedeler daha o zaman kendi aralarında konuşuyorlardı, bunlar yapamazlar diye. Biz geldiğimizde Beyrut ve İran'dan gelenler çoktu. On-

ların hepsi gitti, biz kaldık. Bizden sonra Varto'dan filan gelen Kürtler vardı, Ermenistan'da durmadılar, geri döndüler, sonra Belçika'ya, Hollanda'ya gitmişler.

Bir ara daktilom vardı. Onunla da anlaşılamadım. İlla kalem kâğıt kullanacağım. Torunum Getronagan'ı bitirdi, şimdi burada Amerikan Üniversitesi'nde okuyor. Merkezden ev aldılar, orada yaşıyorlar.

Şiir yazmayı çoktan terk ettim. Başladığım zaman çevrede beğenenler olurdu, ben beğenmezdim. Bu benim işim değil derdim. İnadına yazanlara da kızardım. Benden kötü yazarlardı ama çok yazarlardı. Onlara kıızıyorum. Zahrad Zahrad'ken, zorla, inatla dünya çapında şair dediler. Elersen bin şiirden 30-40 şiiri elekte alır. Gerisi dökülür. Niye gerek yahu, niye gerek? İnadına iş yapmak niye? Güzel şeyleri var, okunacak şeyleri çok. Zahrad'a diyecek sözüm yok. Yazsaydı. Khrakhuni sadece dil için yazmalıydı, o kadar güzel ve zengin kullanıyordu ki. Zenginleştirmişti, sanata çok az katmışsa bile dile çok hizmet etmiştir.

[Garbis] Cancikyan'ın arkadaşıydı [Haygazun] Kalustyan. Ben de onun arkasından gelmiştim dedim. Arkadaşlığımız da sürdü. *Balkıs* adında ikisi birden bir kitap yayımlamışlardı.¹² Türkçe yazarlardı o zaman. Sonra ikisi de Ermenice yazdı.¹³

Zaven Biberyan, Haddecian nesli ile 1915 nesli arasındaki yazarlardan. 15'te kesildi. Haygazun Kalustyanlar ile başladı. Hagop Mintzuri vardı. Burada bir başka Canyon da vardı edebiyatçı. Buraya geldiğimde o da benim Mintzuri ile oturup kalktığını bildi. Duydu benden işitti. "O zaman sen mutlaka Mintzuri hakkında hatıralarını yazacaksın" dedi buradaki

12 Garbis Cancikyan ve Haygazun Kalustyan, *Balkıs* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014).

13 Garbis Cancikyan, Կարապետ Ճանճիկեանի հետընթերթը [Garbis Cancikyan'ın İzleriyle], Rupen Maşoyan (der.) (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016); *Şu Ömrümün Şubat'ı: Genç Bir Şairden Şiirler, Düzyazılar, İzler 1920-1946*, çev. Ohannes Şaşkal (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016).

adam. İki sene peşimi bırakmadı. Başka türlü kurtulamayacağım dedim. En sonunda yazdım.

Akrabalardan çok gelenler var. Eşimin amcasının çocukları Beyrut'talar. Fakat Ermenistan'da ev yaptırdılar. O kadar çok ki İstanbul'dan gelenler. Kızımın arkadaşları çok geldi. Buradan ev alıyorlar.

Burada Sovyet döneminde insanı bozmuşlar. Kökünden koparmışlar. Onu yeniden aşlamak lazım. Yeni filizleri büyütmek, ağaç etmek, hemen hemen imkânsız maalesef. Eğer gerçekten imkânsızsa, vay halimize... Genel olarak bakarsak, yeryüzündeki bütün insanlar birkaç yüz sene geriye atılmış durumdalar ahlak açısından. Avrupa bile daha başka bir Avrupa olurdu bu kadar para söz sahibi olmasaydı. İnsanları bozan paradır. Fazla fakirlik bozmaz insanı, fazla zenginlik kadar. Fakirler eğer kötü şeyler yapıyorlarsa, parası olan kadar sorumlu değiller yaptıklarından. O nedenle onlara çok kıyamıyoruz ve ağır ceza biçemiyoruz. Eğer herkes o derece ekmeğe muhtaç olsa, ekmekten uzak olsa her şeyi yapabilir. *Kristos*'un kendisi bile eğilir. O yokluğun karşısında, açlığın karşısında. İnsanı aç bırakmayacaksın. Burada çok kötü yaşamışlar. Anasının babasının yerine parayı koyuyor, Allah'ı yerine, evladı yerine. Katilden çok daha tehlikeli ve zararlıdır. Katil ancak yüz kişiyi öldürür. Bunlar her gün yüzlerce, binlerce insanı öldürüyor açlıktan. Bunun önü alınamıyor, bunun için Allah'ın cezası kapitalizmdir. Allah'ın birinci düşmanı kapitalizmdir. Adalet ne güzel şeydir. İnsanı insan yapan adalettir. Adalet yoksa hiçtir. Biz geldiğimizde en fakir aile bir *khorovadz* [kebab] yapar, böreğini yerdi. Şimdi fakirlik o kadar çok çoğaldı ki. Dünya çapında büyük bir fakirleşme var.

Burada kimse kimsenin evine temizliğe gitmez. Burada çöp toplayan da Sovyetler zamanında liseden sonra birkaç yıl okumuştur. En fakir pazardan giyer ama temiz giyer. Eğitimli-

dir. Fakirliğini belli etmez. Eğitim ücretsizdi burada. Eskiden evler doluydu, dükkânlar bomboştu. Şimdi dükkânlar dolu, evler bomboş. Çünkü fakirlik arttı.

Çok güzel bir hocam vardı, birkaç yaş büyüktü ama o zamanında bitirmiş her şeyi. Gencecik bir çocuk. Şeker bir çocuktur. Allah'ın adamı gibiydi. Onnik Fıçıçıyan. O da felsefe mezunuydu. Üç ayak dedim ya, dördüncü ayak da o çocuktur. Zahrad'dan, Haddeciyan'dan, Khrakhuni'den sonra. Sonra üç-dört yıl içinde kitaplarını bastılar. Genç yaşında kanserden öldü. Öldükten sonra ne lazım?

Zahrad buraya geldiğinde, kızımın düğününde geldiklerinde kedimiz vardı. Çok severdi onu da. Şimdi ölen Patrik [Mesrob Mutaşyan], Zahrad öldüğünde "Zahrad'ın kedileri yetim kaldı" demişti. Güzel sözdü.

Tarih: 10 Mart 2019

Yer: Yerevan, Ermenistan

Dil: Türkçe

IV - FRANSA

YENİDEN ÜÇ RENKLİ BAYRAĞIN¹ ALTINDA

Köklerim anımsayamadığım bir toprağın çok derinlerine gömülü.

*Nerede sahi o toprak, Türkiye'nin ucunda, akrabalarımın
toza dönüşüp Asya rüzgârına karıştığı kurak arazilerde mi?
Babamın ailesinin memleketi Gürcistan'da mı? Çıktığımız yer
olan Ermenistan'da mı? Ben bir göçebeyim, bir göçmenim, bir
vatansızın oğluyum; gerçek bir geçmiş bulamadan sonunda bir
başka ülkeyi, bir başka kültürü, bir başka dili
benimsemiş biriyim.*

Charles Aznavour²

Ermenilerin Fransa'daki tarihi yüzlerce yıla dayansa da bugünkü diasporanın varlığı tarihçi Anahide Ter-Minassian'ın "kurucu olay" [*événementmatrice*] olarak adlandırdığı soykırımla başladı. Kilikya'daki Ermenilerin çoğu, İskenderun, Halep ve Beka Vadisi'nde Fransa tarafından oluşturulan mülteci kamplarına yerleştirilmişti. Ailelerin Fransa'ya göç etme ihtimali ortaya çıkınca soykırımdan sağ kurtulanların on binlercesi Avrupa'ya gitmeyi tercih etti. Böylece 1920'lerin başında dahi Fransa'da yaşayan Ermeni sayısı 50 ila 60 bin arasındaydı.³

1 Fransa ve Ermenistan bayraklarının "üç renkli" oluşları ve bunun üzerinden müttefiklik anlatısı için bkz. A. Vincent, "Paul du Véou, La Passion de la Cilicie (1919-1922)", *Revue des Sciences Religieuses* 19, 2 (1939), s. 275-276.

2 Charles Aznavour, *Geçmiş Zaman Olur Ki*, çev. Emre Aral Altuntaş (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), s. 218-219.

3 Claire Mouradian ve Anahide Ter Minassian, "Ֆրանսիա," [Fransa], Hovhannes Ayvazyan (der.), Հայ Սփյուռք հանրագիտարան [Ermeni Diasporası Ansiklopedisi] (Yerevan: Armenian Encyclopedia, 2003), s. 624.

I. Dünya Savaşı'nda soykırımı yaşayan Ermeniler, ikincisini, savaşı bulundukları ülkelerdeki farklı cephelerde karşıyorlardı. Fransa'dakiler Nazi işgalini de yaşayacaktı. Mélinée Manouchian'ın aktardığına göre, Ermenilerin büyük çoğunluğu Nazi karşıtıydı. Sayıca az olan diğerleriyse doğrudan Hitler yanlısı değildi ama Sovyetler Birliği'ne ve komünist ideolojiye nefretleri vardı.

Manouchian'ın dediği gibi "Ermeniler Birinci Dünya Savaşı sırasında çok acı çekmiş küçük bir halktı. İkinci savaş, bu hatıraları tazeliyor olmalıydı. Ermeniler Nazizm'in doğrudan kurbanları olmadılar fakat Avrupa'da olup bitenler, kendilerinin yirmi beş yıl önce yaşadıklarına garip bir şekilde benziyordu. Teknik olarak daha üstün imkânlarla ve daha geniş bir hareket alanına sahip, basbayağı yeni bir soykırımdı söz konusu olan."⁴ Fransa'daki direnişe, sembol isim Misak Manuşyan'ın yanında katılan Ermeniler arasında bir Musa Dağlı da vardı, o kişi 1905'te Kebusiye'de doğan David Davidyan'dı:

Faşist Alman işgali sırasında ben Ulusal Cephe'deydim. Manuşyan'la birlikte dövuştüm. Harutyun Martikyan da bizimle birlikteydi. Bizi yakalayıp nehre doğru götürdüler. (...) Gestapolar iki kişiydi. Biri diğerine bir şey dedi. Biri yanıma geldi ve "Pantolonunu indir" dedi. Benim gözlerim mavi olduğundan beni Yahudi sanmışlar. Baktılar ki sünnetli değilim; ateş edeceklerine, tüfeğin kabzasıyla pat-küt vurdular; bizi serbest bıraktılar ama sonra Harutyun Martikyan'la beraber beni Buchenwald'a gönderdiler.⁵

Davidyan'ın 1915'te direniş sonrasında Port Said'e giden ailesi, diğer Musa Dağlılar gibi önce anavatanlarına dönmüş, fakat sonra Fransa'ya göçmüşlerdi. Çoğunluksa 1939 yılına kadar Musa Dağ'da kalacaktı. 1939'dan sonra Musa Dağ'da

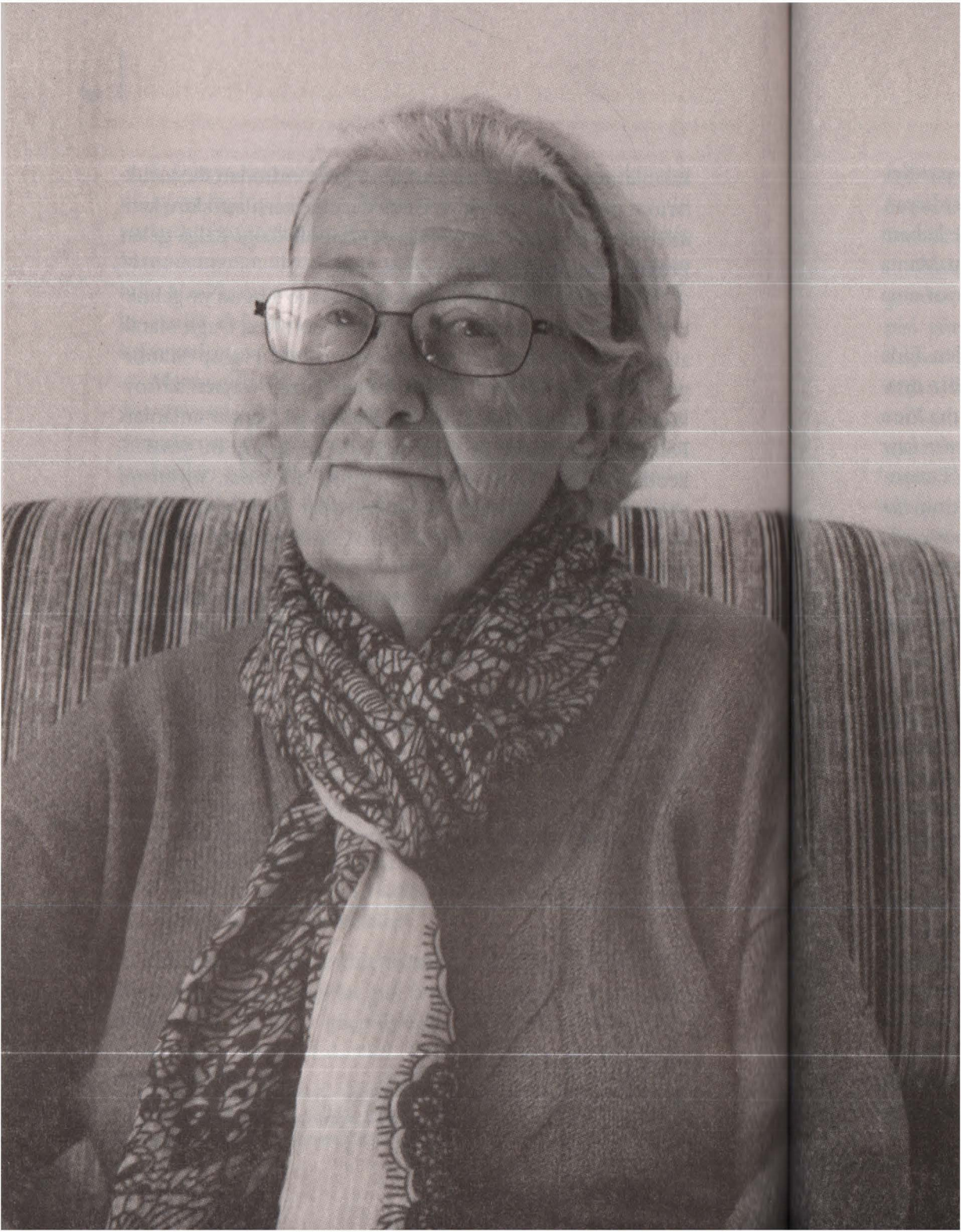
4 Mélinée Manouchian, *Bir Özgürlük Tutsağı: Manuşyan*, çev. Sosi Dolanoğlu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2010), s. 79.

5 Svazlian, *Ermeni Soykırımı*, s. 737.

kalanların pek çoğu önce İstanbul'a gitti, ardından da çocuklarının peşinden Avrupa'ya. Geldiklerinde karşılaştıkları, kendilerinden çok daha önce, 1915 sonrasında dalga dalga gelen Ermenilerin varlığıydı.

Kohar Mardiryan, soykırım anlatılarını Fransa'ya gelmeden Anadolu içlerinde dinleyenlerden. Bir Musa Dağlı olarak ailesi 1915'teki direnişle kurtulmuşsa da, eşi Hagop Mardiryan'ın *der hayr* [peder] olması sonrası gittiği Kayseri'de soykırımı birinci ağızdan dinlemiş. Mardiryan, benzer anlatıları Fransa'ya geldiğinde de dinlemeye devam etmiş. Bu yüzden, kendi çektiklerini anlatmaktan imtina ediyorlar, soykırımı yaşayanlarla karşılaştırılmak istemiyorlar fakat yine de söz 1939'a gelince kayıplar hatırlanıyor. Çünkü belki de en az konuşulan ve 1915'ten sonra onlar için en acılı süreç bu.

Belki de bu nedenle çok mühim Musa Dağ onlar için. Uğruna bedeller ödedikleri, kanlarını döktükleri, yakınlarını kaybettikleri yüzlerce yıllık anavatanları...

**KOHAR MARDİRYAN:
“BİZİM TARAFTA ALEVİ, RUM,
ERMENİ KARDEŞ GİBİ YAŞARDIK”**

Dil olmazsa zor. Her lisan bir insan derler. Derdim hep, “Yavrum Türkçe öğrenin” ama merak etmezlerdi. “Dersler çok” derlerdi. Hep iç içe de büyümediler. Torunlar görmediler ki oraları. Saro [Mardiryan, *France Musa Dag*h derneğinin bir önceki dönem başkanı] hiç konuşamıyor. Dil her zaman lazım, iyidir. Bu kadar senedir buradayım, Fransızca’yı öğrenemedim. Çünkü evde çalıştık hep, dikiş diktik. Dışarıda alışverişe gittiğinde sayarım Fransızca sayıları, parayı öğrenmişim ama gel gelelim dil yok. Mesela kaza yaptım, hastaneye düştüm. Dil yok, dilsiz ne yapacaksın? Telefon açıyoruñ kızıma, buradan konuşuyor. Kalçam kırıldı ama belim de tutuldu. Dil olmayınca derdini anlatamıyorsun.

Türkçeyi bize küçükken öğrettiler. 1939’de Ermeniler çekilmişken oradan, ben beş yaşındaydım. Hayal meyal hatırlarım. Halalarım gitmişler. Bizim köyden birkaç ev gitmiş. Boş evlere de Türk *kağtagan* [muhacir] getirmişler. Onlarla konuşuyorduk. Musa Dağ’da bizim başka dilimiz de var. Çocuklarla onu kullanırız. Şimdiye kadar da devam ettirdik. Türkçe kolaydır. Fransızca, İngilizceye benzemez. Biliyorum diye kolay geliyor belki de.

Kocam Hagop Mardiryan [daha sonra Kıdemli Papaz Krikor Silahlıyan], Yezur tarafından. Silahlı derler, Mardiryan. Benim ailem Vakıf'tandı. Annem Sima [Hrispime] ve babam Bedros Sıkayan. Sonra değişti soyadımız. Canoğlu oldu. Mama [anne] tarafım Kartun'du. İnsan eski şeyleri unutmuyor ama yeni şeyler unutuluyor. Eskiler kalıyor, gitmiyor.

Kocamın kardeşi hastalanmıştı. İstanbul'a gittiler. Elde avuçta olmayınca, Patrikhane'ye gidip böyle böyle, biz ortada kaldık diyorlar. Alıyorlar onları hastaneden, kocama "Sen rahat et, bize bir *der hayr* [papaz] lazım, Kayseri'ye *der hayr* olursun" diyorlar. Bizimki "Şimdi bir şey diyemem 'Tamam' demeyeyim" diyor. Sonra Patrik'e çıkarıyorlar. Bizimkinin *der hayrlığı* için Patrik "uygundur" diyor. Bana bunu haber verdi, mektup yazdı. İstemedim. Bu arada hastayı kaybettiler, gömdüler. Biz ise önce İskenderun'a gittik, 1964-1965 gibi Kayseri'ye gittik. 30'lu yaşlardaydım o zaman. O, *der hayr*, kilise adı da alınca Krikor oldu. *Der Krikor*.

Bizim tarafta Alevi, Rum, Ermeni kardeş gibi yaşırdık. Ayrılık bilmezdik. Kayseri'de bir başka şey gördük. Çocuk dışarı çıkardı, "papaz oğlu" derlerdi. Hatay'da biz çok rahattık. Kocam derdi ki, "Ben önce buraya gelmeliydim, görmeliydim, sonra kabul etmeliydim." Kiliseyi, Surp Krikor Lusaroviçi taşarlardı sürekli. O zaman da Kıbrıs olayları vardı. Kıbrıs ne zaman karışsa taş atarlardı. Camdan taş düşünce polis çağırmıştık bir kere. Hiçbir şey yapmadılar. "Çekin çekin, İstanbul'a gidin, oradan da denize dökceğiz sizi" derlerdi. Bizim nasıl zorumuza giderdi, çok gücümüze giderdi. "Neden, nasıl geldik buraya?" derdik. Sekiz sene kaldık orada. Çocuklar İstanbul'da okuyorlardı, küçüklerdi. Kocamdan sonra *Der Serovpe Gülyan* gitmişti sonra da. *Der Giragos Tokatlıyan* vardı, 12 Mart zamanında içeriye aldılar, "Kudüs'e militan yetiştiriyor" dediler. *Der Giragos* kiliseyi bıraktınca, *der*

hayr Diyarbakır'a da, Sivas'a da giderdi, başka kimse gitmezdi. Sonra *Der Serovpe* aldı. Ondan sonra devamlı kimse kalmadı. Senede bir-iki kez ayin oluyor.

Bizim o taraflar Kayseri gibi değildi. Yeni gitmişiz ilk zamanlar, baktım kilisenin bahçesine muska gömüyorlar. "Pis pisi götürür" diyorlardı. Bunları ne görmüş ne duymuşuz. Kayseri'de bir *jamgoç* [zangoç] vardı. Setrak Dayı. O kovardı onları, ben de "Kovma, düşmanlık olmasın" derdim. Korkuyorum tabii. Bir kadın bana sormuştu, "Türk müsün?" diye, "Yok, papaz efendinin hanımıyım" dedim. "Yok yok, Allah aşkına söyle, sen Türk müsün?" diye sıkıştırıyordu. Baktı ki, onlara sahip çıkıyorum, beni Türk sandılar. Çünkü kızınca düşman olacaklar diye korkuyordum. Biz Hatay'da bilmezdik böyle şeyler, kardeş gibiydik. Çok zor oldu orası bize. Sonra alıştık.

Setrak Dayı evlenmişti, köyden bir kadın getirdiler. O kadının anlatırdı bazen bana. Yeni gelin hamileymiş. Kocasını öldürmüşler o *çartta* [kesim; soykırımı kastediyor]. "Gözümün önünde öldürdüler, beni de sürükleyip götürdüler" diyordu. Hamileymiş, gelin almışlar kendisini, sonra tabii çocuk doğuyor. Doğduktan sonra samanı dökmüşler çocuğun üstüne, "gâvur çocuğu" diye boğmuşlar. İlk çocuğuydu herhalde. Başka çocuk anlatmazdı. Soramazdık da. Biz tanıştığımızda köyde Ermeni olduğu biliniyordu. Tek başına olduğu için Setrak Dayı'yla evlendirdiler yaşlılığında. Bir de Türk kocasından olma bir torunu da vardı. Onu da getirirdi kiliseye. Kiliseden kızanlar olurdu bu zavallı kadına, "Torununu getirme" diye. O da onun torunu, ciğeri, ne yapsın? Çocuğun adı Kezban'dı. Öyle acırdım ki Maryam Hala'ya. "Demeyin öyle, kadına demeyin, torunudur" derdim. Gelirdi yanıma, kahve içerdik. Durur durur bir derin "of" çekerti, o sırada benim ciğerim parçalanırdı. Derdim ki konuşsam dertlerini açmayayım. Bazı bazı Maryam Hala "Ne oldu?" derdim, "Hiç sorma" derdi, "çok çekmişim."

“Çocuğumu öldürdüler. Tarlalarda yalınayak gezerdim. Karısına ayakkabı alır, bana almazdı, ben hep yalınayak gezerdim.” Öyle şeyler anlatırdı. Kayseri Yerköy’denmiş. Ben orası neresi bile bilmezdim.

Burada [Paris] Vağarşag Dede vardı. Adamcağız çocukken yaşamış *çartı*. “Kıtalde bir Alevi köyüne yetiştirecekler bizi korumak için. Daha küçük çocuğum, bir su sesi duyuyorum” diyor, “O sırada susamışım da, içtim” diyor “avuçla.” Gece görüyor da. Su diye kanı içiyor. Bir sabah kalkıyor görüyor ki kanmış içtiği. Kürt ismi vardı, Rum ismi vardı. Yürüye yürüye gelmiş buralara. Hurmayı maması dörde böler çocuklarına yedirirmiş.

Çart için, kıtal için konuşacaksak, yayamdan, nenemden duyduklarım var tabii. Ne anlatmışsa yayam aklımda. Bizim köyde dağa çıkmışlar, harp etmişler. Bizim orada da anlatırlardı. Amcamı genç vurdular nişanlıyken. Öldürülmüş o olaylarda [Taşnak-Hınçak çatışmaları]. Bir amcam da genç yaşıta, 40 yaşında ölmüştü.

Tehcirden önce bir mektup gelmiş, okumuşlar. Sonunda öldürüleceklerini anlamışlar. “Madem öleceğiz vuruşarak ölelim” demişler, çıkmışlar dağa. Giden olmuş, gitmeyen olmuş tabii. İki parçaya bölünmüşler. *Yayam* anlatırdı, nenem. “Gece olunca aşağı inerdik, sebze meyve filan toplardık, sonra dağa çıkardık tekrar. Bu beş saat yoldur. 43 gün dağda yaşamışlar. Gece gidecekler ki düşman görmesin. “Kül sürerdik yüzümüze” diyor. Bir gün bir asker görmüş onları, acımış hallerine “Abla gidin, gidin, hadi siz gidin, korkmayın” demiş. Bırakmışlar. “Merhametli de vardı içlerinde, bir sefer bizi bıraktılar” diye anlatırdı. Daha önce de giderken, çıkarken benim dayımın torunu, altı aylık, iki de ondan sonrası var. Üç çocuk var. Gidiyorlar, gidiyorlar, beş saatlik yol. Maması bırakıyor çocuğu ağacın dibine. Çünkü çocukla yürüyemiyor. Diğer iki

tane daha var. Biri bir kolundan tutmuş, diğeri eteğinden, kucagında da bebeği. Yoruluyor. Kucagındaki bebeği bırakıyor. “O daha bebek, anlamaz” diye düşünüyor. Diğerleri büyük olduğu için. Bunun üzerine dedem dönüyor, diyor ki karısına, “Hani torununun üçüncüsü nerede?” Gelin araya giriyor, diyor ki, “Anlamaz o, bıraktım ağacın dibine. Bunları götürelim” diyor. Dede, “Allah bu çocuğun yüzüne bakar da bizi kurtarır, bulalım” diyor, dönüyor çocuğu götürüyorlar. Sonra köyün muhtarı oluyor Haçık Dayı.

Bizim tarafta sis vardı, onların orada güneş. 40 gün, 40 gece harp etmişler. 18 kişi ölmüş. “Onlardan çok öldürdüler bizimkiler” derdi yayam. Yukarıda sis olunca vuramamışlar. Sonra bakıyorlar gemi geliyor. Hemen lisan bilenler var, yorganlar çıkarmışlar. Yazmışlar ki “Kurtarın bizi.” Gemi durunca, lisan bilenler gitmiş. “Böyle böyle vaziyetimiz” demişler. “Bize biraz zaman verin, gelir kurtarırsınız” demişler. Öylelikle beklemişler, tam gününde gemi gelmiş. Bunlar hayvanları da indirmişler. “Yalnız hayvanları götüremeyiz” demişler. Hayvanları geride bırakmışlar. Götürmüşler Port Said diye bir yere. “Orada ne perişanlık çektik, ne perişanlık çektik” diye anlatırdı. Aç, susuz, çöl. Yeşillik görmeye görmeye tavuk körlüğü olmuş. Tuvalete girecekken başkasının kucagina oturursun. Öyle çekmişler. Dört sene sonra harp bitmiş. “İsterseniz Hayasdan’a götürelim sizi ya da memleketinize” demişler. Bizimkiler “Biz memleketimizi isteriz” demiş. Öyle evlerine, köylerine gelmişler. Ne bahçe, ne bağ ne ev kalmış. Kar yağmaz bizim köye. Ama o sene bir kar yağmış, evlerin kiremitleri de kalmamış. Parça parça kiremitleri bulmuşlar ki, karı tutsun. Ufak bir tencerem vardı, pilav yapardım, sonra bir daha yapardım ki doyunsunlar. Kap yok ki pişirebilsin bir seferinde. Öyle bir yokluk.

Der hayrın [eşini kastediyor] babası Tovmas Mardiryan tarafı dağa çıkma taraftarlarından. Eli silah tutanlar arasında,

harpte olanlardan. Dermiş ki “Allah beni cezalandırıyor, iki oğlumu aldı benden. Zamanında adam öldürdüm dağdayken. Şimdi Allah beni böyle cezalandırıyor.” Dediği doğru. Kendini savunsa da içi rahat olmuyor insanın işte.

Der hayrın maması İskuhi Yaya’ydı. Kıracıyanlardandı. Onun ailesi sürgüne gitme taraftarıymış. Kadın kocasını da yalnız bırakmak istemiyor, mecburen kocasını takip ediyor. Sürgüne gidenlerin hiçbiri dönmüyor. Tek başına kalıyor kadın. Çağırmışlardı babayı [*der hayr*] bir gün. Geldi, bir tuhaf adam. “Neyin var, ne oldu?” dedik. “Hiç sorma, bugün bir şeye rastladım. Ölüyü gömdüm ama o benim dayımdı” dedi. “Nasıl oluyor?” diye sorduk. Adamın doğum tarihi, adı, soyadı tutuyor. Yayasının kardeşiymiş. Anlattıkları tam uyuyormuş. Çocuklarına sormuş, onların haberi yokmuş. 10-15 sene önce. *Aksora* [sürgüne] gidenlerin içindeki yaya tarafındandı. Orada nüfus kâğıdında Süveydiye [Samandağ] yazıyor. Kıracıyan soyadı. “Dedim ki” diyor, “Bu benim akrabamdır, keşke sağken çağırsaydınız.” *Der hayrın* içinde kalmıştı.

1934 doğumluyum. Ahali gittiğinde beş yaşındayım ama hatırlarım. İki halam gitti. Vartik Hala, Vannik Hala. Yeni nişanlıyken, 16-17 yaşlarındaydım, Kesab’a gitmiştik, bir halamla orada görüşmüştük. Senede bir defa açılırdı sınır. Nenem daha önce [Kesab’a] gidip gelmişti, dedem göndermişti onu. İri iri patatesler getirmişti. Çocuktuk o zaman. 1939’da amcalarım da gitti. Onlar geldiğinde dağa çıktık vapuru görmeye. İlk çıkışımdı. Vahram [Mardiryan] yalnızdı, iki yaşındaydı. Aldım sepetimi yanıma. Gençtim o zamanlar. Dağa kadar gittik. Sonra bir daha gittim. Ev kadar büyüktü, kocamandı. O zaman yol yok, araba yok. Nasıl çıkmışlar da yapmışlar. 1939’da giden halalar geldiğinde de gittik.

Döndükten sonra beş saatlik yolda nasıl harcı götürmüşler de o vapuru yapmışlar. Ona gidiyorduk, seyretmeye. Bir sepet

doldururduk, patates haşlar, yumurta koyardık yanımıza. Her sene iki-üç kez giderdik. 18 de mezar yapmışlar, vapurun yanına. Adları yazardı, ne için öldükleri yazılıydı. Senelerce böyle kalmış orada. Serbestti oralara gitmek.

Bizim zamanımızda Hacıhabibli'de vardı bir Ermeni aile. Sonra onlar da Zeytuniye'ye gelmişti. Tek haneydiler. *Der haynn* tarafı, onun babasının yerleri vardı. Oralara tekrar gittiğinde çok ağlamış.

1939'da gidenlerden ölen olmuş. Ahali gittiğinde çöle bırakmışlar onları. Orada çok telef olmuşlar. Babamın maması da çocuklarını kaybetmiş. Onu da duymuştum. Vartuhi'ydi adı. İki-üç yaşında bebekmiş o zamanlar.

Tarih: 30 Nisan 2019

Yer: Paris, Fransa

Dil: Türkçe

ZABEL MARDİRYAN: “SEBEP OLANIN CİĞERİ KEBAP OLSUN DERLERDİ”

Rahmetli babam derdi ki, “Kızım unutma, sen 30 doğumlusun.” Küçükken her şey aklımda kalırdı. Zeytuniye’de doğdum. Kilise için yukarı köye giderdik. Bizden uzaktı biraz. Yürüyerek giderdik. Şimdi yürüyen yok kimse, herkes arabayla gidiyor. Biz Rumların içinde büyüdük. Hâlâ da varlar. Onlar Arapça konuşurlardı.

Bizim evimiz eskiydi, yeniledik. Bıraktık orada. Arada gidip geliyoruz. Bir daha gidersen yolun üstünde evim var, portakalını kopar. Beni hatırla.

Ben Türkçe bilmezdim. İstanbul’da yaşarken öğrendim. Dört sene Ermenice okumuşum. Okul olarak bizim orada ev gibi bir şey vardı Samandağ’da, Zeytuniye’de. Babam Benyamin Gökçe, 97 yaşına kadar yaşadı. Yoğunolukluydu. Tahtadan tarak yaparlarmış. Şimdiki gibi değil. Babam okurdu, bilgiliydi. Sonraları çocuklar ona *Marmara* gazetesi yollarlardı. Okurdu, ilgilendirirdi. Ben de okurdum. Bu nedenle okumayı unutmadım.

“Çocuklar mutlaka okusunlar” derdi babam. Ben beş yaşımıdaydım. Utanıyorum, kaçıyorum. Gitmeyeceğim evden diyorum. Zorla aldı, soktu bizi sınıfa. Sonra sevdim okulu. Çok sevdim. Okumak da istedim. Bir sene bizim oda-

da okuduk sonra, buldular bir yer. Vakıflı'da vardı okul, oraya gittik. Öğretmen geldi. Mihran Demir. Çok genç yaşta kalp krizinden öldü. Dört sene okula gittim. Bir sene bizim evde, üç sene dışarıda. Dışarıda yürüyerek gider gelirdik. Araba yoktu o zamanlar. Ermeniler gittiler, okul bitti. Bir *ahpariğim* [abim] vardı, bilgiliydi, okurdu. O öğretti sonra yine.

Arapçayı zor öğrendim ama. Çok zor dil. Kolay değil. İçlerinde doğduğum için öğrendim. Komşumuz vardı, "Hannah" derdi bana, "Sen nesin, ben hiç anlamadım." "Ermeni'yim" derdim. "Ama Türkçe desen okuyorsun, konuşuyorsun, Arapça da." Daha hâlâ Zeytuniye'de Arap Ortodokslar arasında Türkçe bilmeyenler vardır. Komşularım çocuklarıma diyor, "Burada doğdunuz, neden Arapça bilmiyorsunuz?" diye. Onlar da Türkçe bilmiyor, öğrenmemişler. Kendi anadili Arapçadır onların. Lisan bilmek iyi şey. Fransızca bilmiyorum ama anlıyorum.

Biz okuldayken Fransızca dersi de vardı. Alfabeği o zaman öğrenmiştim. O nedenle hemen kaptım, okudum. A, B, C diye. Okul kalabalıktı. 20 kişi filan vardı. Mihran'dı hocamız. Sonra başka bir tane daha geldi. Tomas. Mihran kadar üstümüze düşmezdi. Çok şarkılar öğretmişlerdi o zamanlar.

Okula geldin mi sorarlardı, "Hınçak mısın, Taşnak mısın?" diye. Taşnak'ım dersin dayağı yerdin. Hınçak kırmızı takardı. Taşnaklar mavi takardı. Neydi o Hınçak-Taşnak? Particilik. Babam Hınçak'tır. Hususi Taşnak şarkıları söylerlerdi ki babamı kızdırmak için. Zeytuniye'de Hınçak yoktu. Bityas'ta bir aile kalmıştı ahali gidince. Vakıf'ta da Hınçaklar çoktu. Onlar kaldılar. Onlar da gitmiş olsa, biz de giderdik zaten.

Zeytuniye'de Ermeni çoktu, gittiler. Ermeniler çok olursa, evlenirlerse, orada kilise de olur, okul da. Ama 39'da gittiler. Ağaçlara çıkmıştık. O zamanlar o yabancı ağaçlar daha böyle büyümemişlerdi. Arabalar yokuştan çıkar ya Vakıf'a, oradan

arabalarla inerlerdi, inerlerdi. Onlar göçtülerse biz seyrettik. Babam ağlardı, mamam ağlardı. Mamam “Bizi bıraktın burada” derdi, babam da “Hiç düşünme, hiç kimse kalmazsa, biliyorum sizi nereye götüreceğimi” diye cevap verirdi. Bizi Amerika’ya götürecekti babam.

Benim babam Amerika’ya gitmiş, sakatlanıp döndü. Şimdi olsa para verirlerdi. O zaman öyle şey yok. Oturdu tarak yapmaya başladı. Oturmakta da zorlanırdı sakatlığından. Fiziki başka işte çalışmasına izin vermiyordu. Eşimin babası da Port Said’e gitmiş, *gato* [pasta] yapıp satarlarmış.

Dağa çıkışta, direnişte sis olmuş. Saklanmışlar böylece. Ben fazla sormazdım. Babam anlatırdı bazen böyle şeyler. Öyle şeyler pek anlatılmıyor. Gizliydi. Port Said’e gidince sormuşlar: “Siz nereye isterseniz, söyleyin ki, oraya götürelim. Amerika’ya mı, şuraya buraya mı?” Yok. Bizimkiler, “Köye gitmek istiyoruz” demişler. Dönmüşler aynı yere. Gidin işte, gezin. Yok! Aynı yere gelmişler.

Dağa çıkmadım hiç. Ava giderlerdi. Derlerdi ki “Anıta kadar gittik.” Keşkek Surp Hagop’ta, Arahk’ta yapılırdı. Dağa dönünce sevinçlerinden kutlama yapmak istemişler fakat pek bir şey yokmuş, sadece buğday çokmuş. Keşkek yapmışlar. Bir de “hala hala ninna”yı söylemişler. Oynarken o pişirmiş. Yedi-sekiz kazan yaparlar şimdi. Sütlü simit. Hâlâ yaparız. *Gato* deriz. Peynirli ekmek. Bizim oranın peyniri farklıdır. Hamurun üstüne yayıp tandıra veririz. Şimdi fırına koyuyorsun, çok kolay. Tandır ekmeğini pişirince çocuklar alıp yerlerdi.

1939’da yine gittiler. Zeytuniye’de çok vardı Ermeniler. Dağlarda dört bin Ermeni var diyorlardı. 4 bin 100. Babam baktı ki, köy [Vakıf] olduğu gibi duruyor, babam da gitmedi. Her gün gidip gelirdi köye, kim gidiyor kim kalıyor diye.

Bir adam varmış Hıdırbey’de. Babası papaz imiş, Movses [Der Kalustyan]. Onların peşinden gittiler zaten. Hepsini kan-

dırıp gitmişler. Ahali giderken, “Sebep olanın ciğeri kebab olsun” derlerdi. Rumlar da gittiler. Onlar da durmadılar. Halep’e gittiler.

Ancar’a giderken çok çektiler, çok hastalanmışlar. Yağmur yemişler. Üstlerine davul çalarlarmış uyumasınlar diye. Bir de uyurlarsa ölürler diye. Uyanık kalsınlar isterlermiş. Teyzemler, kocası Taşnak olduğu için gittiler. Yezur’da oturlardı. Hepsi gittiler. Teyzem iki çocuğunu beraberinde götürdü. Küçüklerdi. Ölmüşler. Sonra yeniden çocukları oldu, bir kız bir oğlan. Onlar yaşadılar.

Altı kardeşlik. Küçüklerim Araksi, Boğos, Gaydzag, Baydzar. Abim Zaven, Melkonyan’a [Kıbrıs’taki Ermeni okulu] gitti. 14 yaşında. En büyük abimdi. Mektup yazardı, telefon yoktu o zamanlar. “Baba” derdi, “zor okuyorum Arapçayı.” Babam “Arapçayı öğreneceksin, o çok lazım” derdi. Altı lisan bilirdi. Üç çocuk gitmişler Melkonyan’a. İkisi de Vakıf’tan. 1987’de çocuklar bir kez görebildiler onu. Kardeşim Gaydzag (Gökçe) Kore’ye gitti. Perişan döndü. Anlatamam! Üstünü çıkardı, ne hal dedik. Babam bir dana almış, kestiler, davul çaldırdılar. Beklemedik sağ dönecek diye.

Mamam Kohar, Kabalak’tan. Yoğunoluk ile Hıdırbey’in arasında küçük bir köy vardır. Oradandı. Mamam Hergelyan’dı. İskender Dayı deriz. O vardır Hergelyan. Silahlı adını hiç sevmiyorum. Mardiryan güzel.

1950’lerde bir soğuk oldu, bütün portakal ağaçları kurudu. Ben bekârdım o zaman. Sonra evlendim. Eşim biz evlenmezden evvel askerden kaçıyor, 1943’te. Suriye’ye kaçıyor arkadaşlarıyla. Sonra bunu yakalıyorlar, ajan sanıyorlar. Diyor “Ben askerden kaçtım.” Gönderiyorlar Lübnan’a. İki sene Beyrut’ta hapiste kalıyor. Sonra Türkiye’ye yolluyorlar, dört sene askerlik yaptı. Sivas’ta. Altı senesine mal oluyor. Döndüğünde evlendik. 27-28 yaşındaydı. Marangozluk yapardı. Altı çocu-

ğumuz oldu. Onları büyüttüm. Köyde hayat zordu. Su taşınırdı her gün. Çok yorulurduk.

Son iki senedir, kızım ile gidip geliyorum köye. 2005'te Paris'e daha uzun gelmeye başladım. Babanın ölümünden sonra. Vakıf'taydım. İlle gelmek istiyordu Paris'e, vize aldık, zar zor getirdik. Sonra dönmek istedi. Alzheimer hastasıydı.

Tarih: 27 Nisan 2019

Yer: Paris, Fransa

Dil: Türkçe

SONSÖZ YERİNE

Babamın ölümüyle, köyle aramızdaki bağlantı sonsuza dek kopmuş, Anadolu'da yanmaya başlayan lamba sönmüştü. Şimdi, burada, babamın dünyasından oldukça farklı bu şehirde sevdiklerim tarafından terk edileceğim, onlar yeni ufuklara yelken açacaklar.¹

Ermenice edebiyatın önde gelen isimlerinden Rober Haddeciyan'ın *Tavan* romanında Akşehir'de doğan babası Avedis Haddeler'i hatırlayarak yazdığı bu satırlar, Musa Dağlı pek çok ailenin de ruh halini yansıtıyor. Resmi kayıtlara göre köyde bugün sadece 124 kişi yaşıyor² ve çoğu ailelerin en büyükleri, yani en yaşlıları.

Ahalinin Gidişi, tam anlamıyla zamana karşı bir yarış içinde tamamlandı. Eksiğinin, gediğinin, hatasının sebebi bu. Hepsi, bu 22 aile büyüğünün Musa Dağ'a dair hafızasına yeti-şebilmek, hatırlarında kalanları az zamanda, kısıtlı sürelerde, bazısı iki, hatta üç dil arasındaki çevirilerde vuruculuğunu kaybetse, hatta bazen tek bir sayfayı doldurmasa bile kayda düşebilmek içindi. Bunun ne kadar elzem olduğunu, son nefesini Ancar'da, 1 Haziran 2020'de veren 1933 Bityas doğumlu Sarkis Hagop Ayntebliyan hatırlattı.

Onun ölümüyle Anadolu'daki bizim için son ışık söndü. Taşra hayatı artık bizim için bitti. (...) Şimdi artık o yabancı köyde, babamın ve benim devamı olduğumuz insanların bir mezarı ya var ya yok. Babam orada yatamayacak. (...) İşte o

1 Rober Haddeciyan, *Tavan*, çev. Anahid Hazaryan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), s. 203.

2 Samandağ Belediyesi, <http://samandag.gov.tr/nufus> (Erişim tarihi: Ocak 2021).

gece, bu lamba sönmüş, Anadolu'da başlayan hikâye babamın ölümüyle son bulmuştu.³

Aynteblian ailesi, Rober Haddecıyan'ın sözlerindeki gibi hissetti mi, Musa Dağ'daki "hikâye"lerinin sona erdiğini düşündüler mi, bilmiyorum. Fakat bildiğim şu ki, bu kitapta yer alanların, tıpkı Haddecıyan'ın vurguladığı gibi, ailelerinin anavatanlarında doğmuş belki de son fertleri, yani Musa Dağlıların memleketleriyle kurdukları esas bağın ta kendisi oldukları. Bu gerçeğin değişmesi, değişebilmesi ve Musa Dağlıların varlıklarını kendi dağlarında, kendilerine özgü lehçeleri ve kültürleriyle sürdürebilmeleri umuduyla...

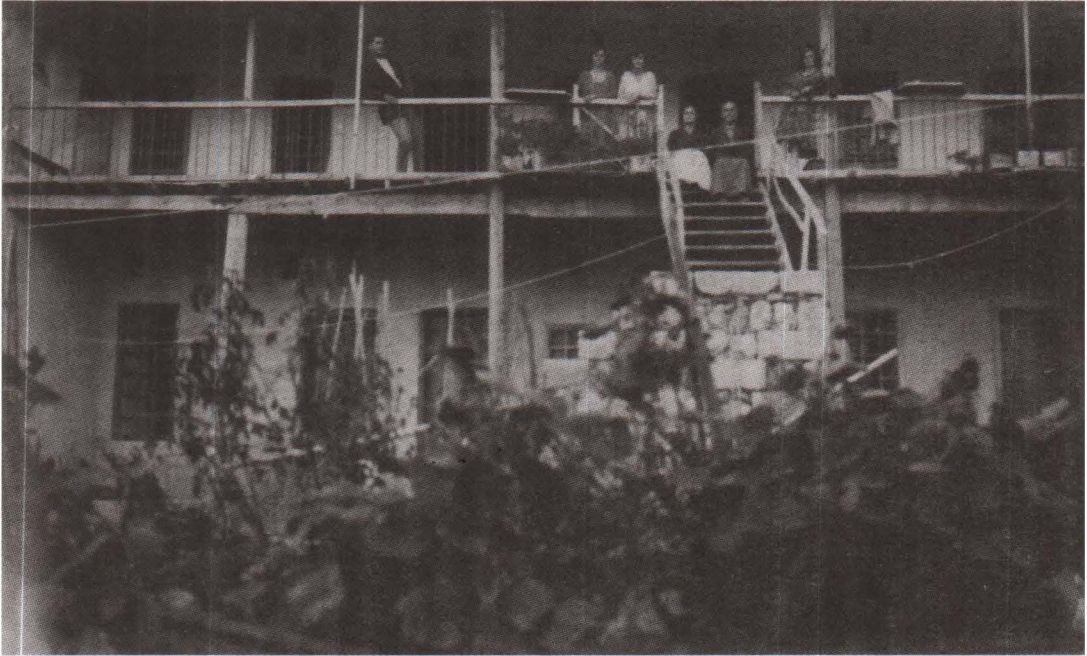
3 Haddecıyan, *Tavan*, s. 37.

1939 öncesi Musa Dağ nasıl bir yerdi?
Bu sorunun cevabını vermek ve Musa Dağ
köylerindeki dini, sosyal, kültürel hayata dair
bir perspektif sunabilmek için burada bir
fotoğraf albümü kullanmayı uygun bulduk.

Fotoğraflar Houshamadyan arşivinden alınmıştır.

Kız öğrenciler, Charles Dickens'ın "Bir Noel Şarkısı" oyununu sahnelemeye hazırlanıyor.
1937 ya da 1938, Bityas (Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Kevork ("Aziz") Şerbetçyan'ın evinin avlusu, Bityas, 1930'lar. Bu konut, aynı zamanda yaz aylarında Hıdır Beg'den Bityas'a gelen Musa Dağ Kaymakamı Serop Şerbetçyan'ın yazın kullandığı idari konutuydu. Bu nedenle, bu evde telefon ve telgraf bulunmaktaydı (Vahram Shemmassian Arşivi, Los Angeles).

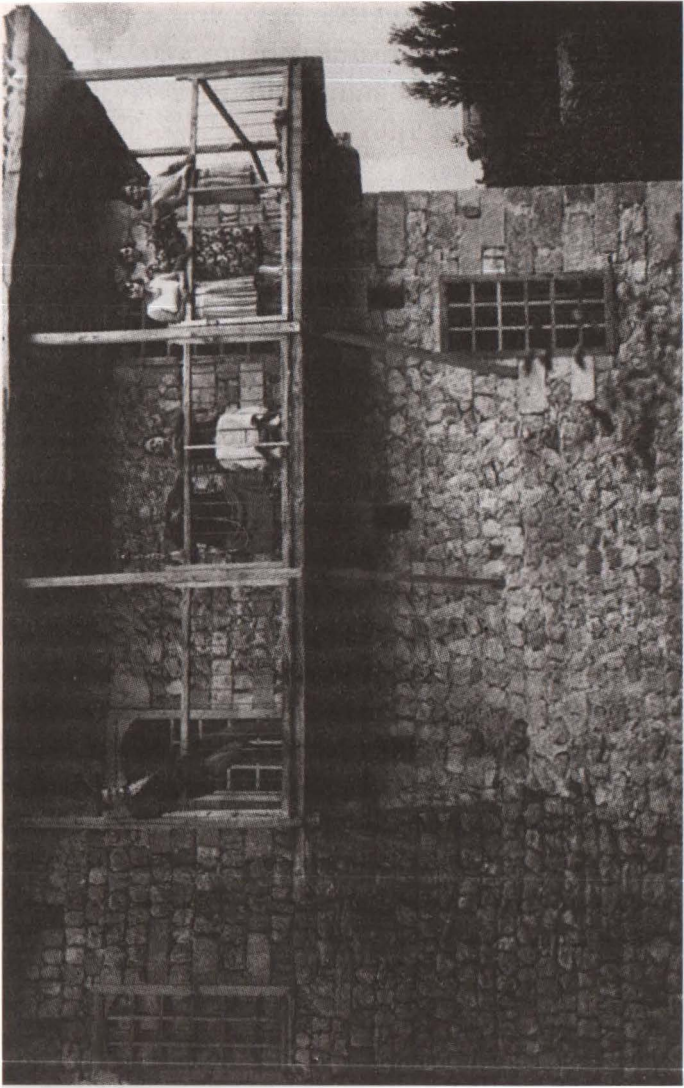
Movses Der Kalusdyan (ortada ayakta duran takım elbiseli ve koyu renk kravatlı) ve
nl yazar Antranig Dzarugyan (en sağda, kolunun altında Őapka olan) arkadaşlarıyla birlikte,
1930'lar, Damlacık, Musa Dağ (Vahram Shemmassian Arşivi, Los Angeles).

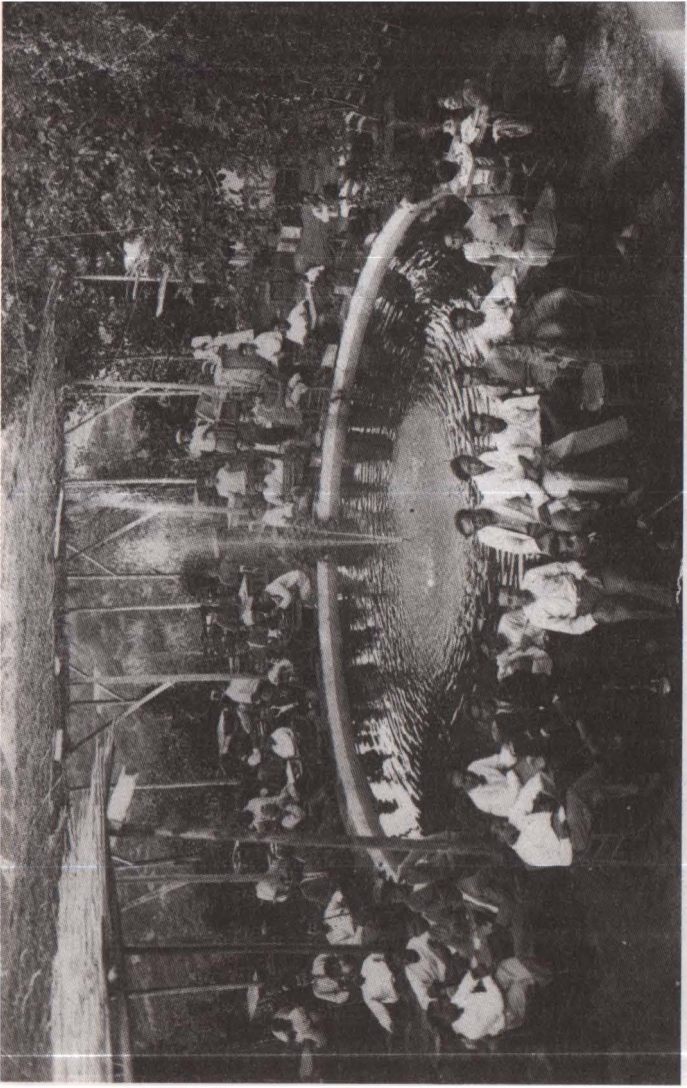
Hıdır Beg veya Bityas'taki restoranlardan biri. Sağdan ikinci, bağdaş kurarak oturan adam Hıdır Beg'de kahvehanesi olan Nışan Boyacıyan (Musa Dağı Yurttaşlar Birliği, Ermenistan).

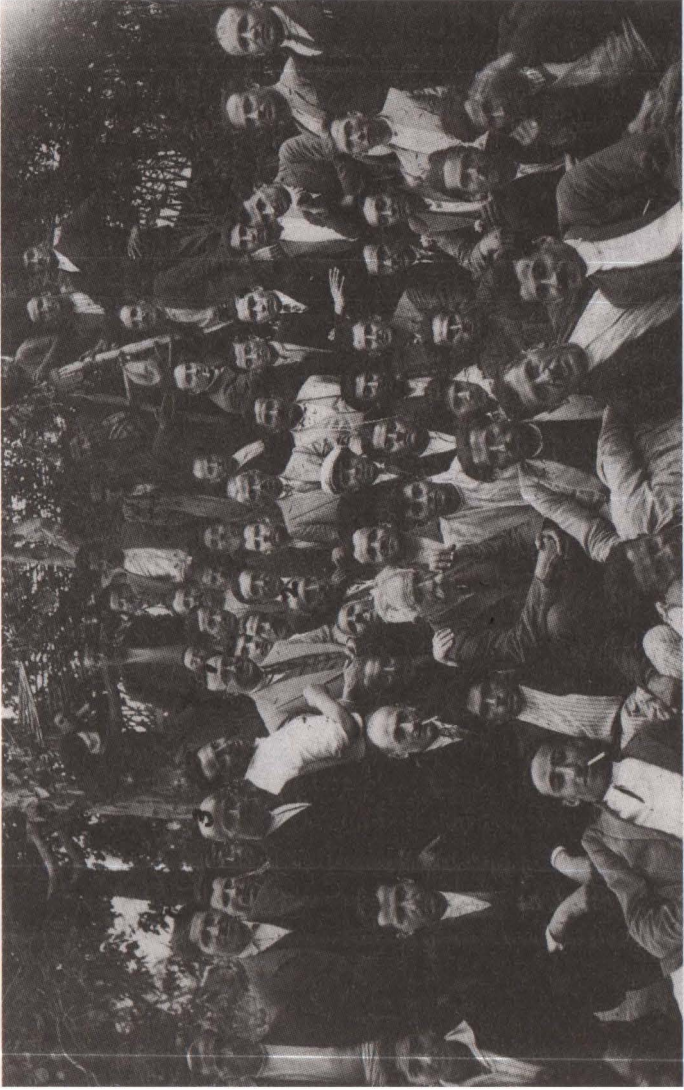
Surp Asdvadzadzin yortusu. Bityas kilisesinde harisa kazanları ve bayram kutlaması, 1930'lar
(Musa Dağı Vatandaşları Birliği, Ermenistan).

Kevork ("Aziz") Şerbetçyan'ın Bityas'taki evi, 1930'lar.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Hetum'un Kahvehanesi, ahali fotoğrafçıyı bekliyor, 15 Eylül 1931, Bityas
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Ermeni Devrimci Federasyonu Suriye ve Lûbnan genel konferansına katılanlar, 1932 veya 1933, Bityas
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Hovhan Vosgeperan manastırı harabelerinde ayin, 1920'lerin sonu-1930'ların başı, Bityas.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Mağzanyanlar ve Balabanyanlar Karaçay'da son kez yüzüyor, Haziran 1939, Bityas civarı.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Meryem Ana Yortusu, 1930'ların ortaları.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

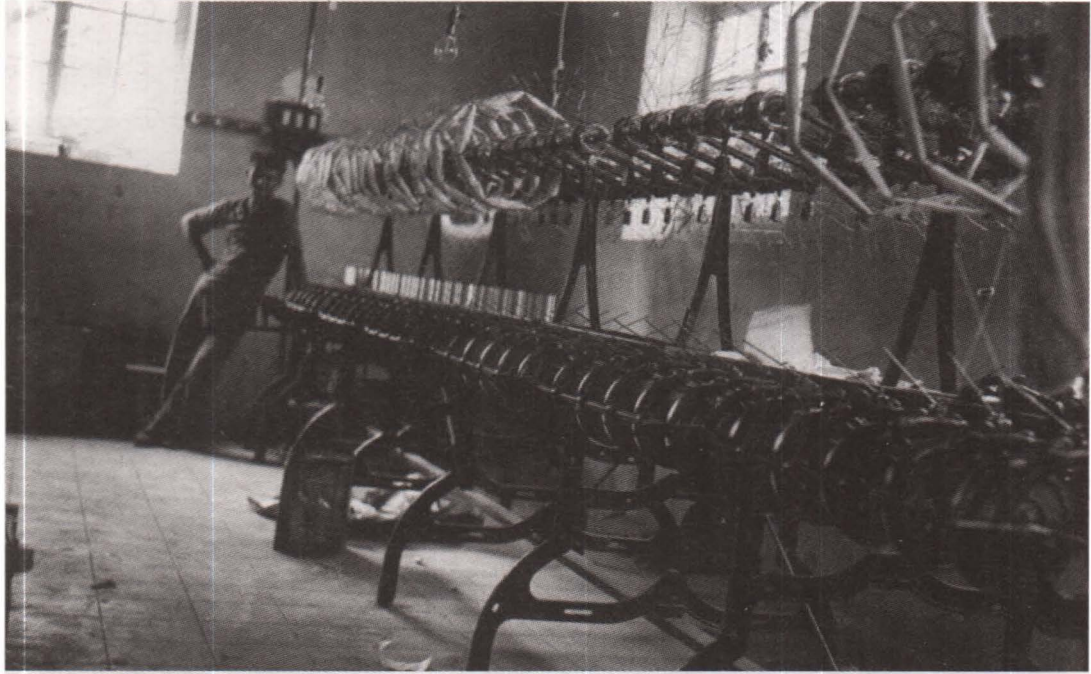
Bir grup Ermeni Protestan'ın Bityas ziyareti.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

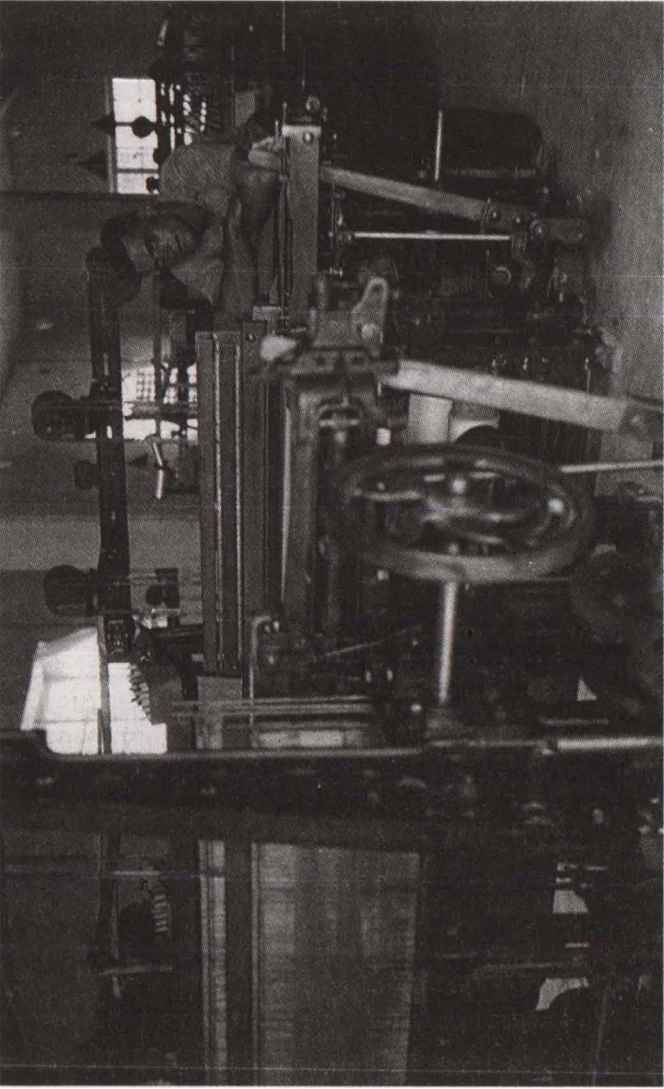
Hıdır Beg'in davulcusu Giragos Khosyan bir kutlamada, 1920'ler-1930'lar.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

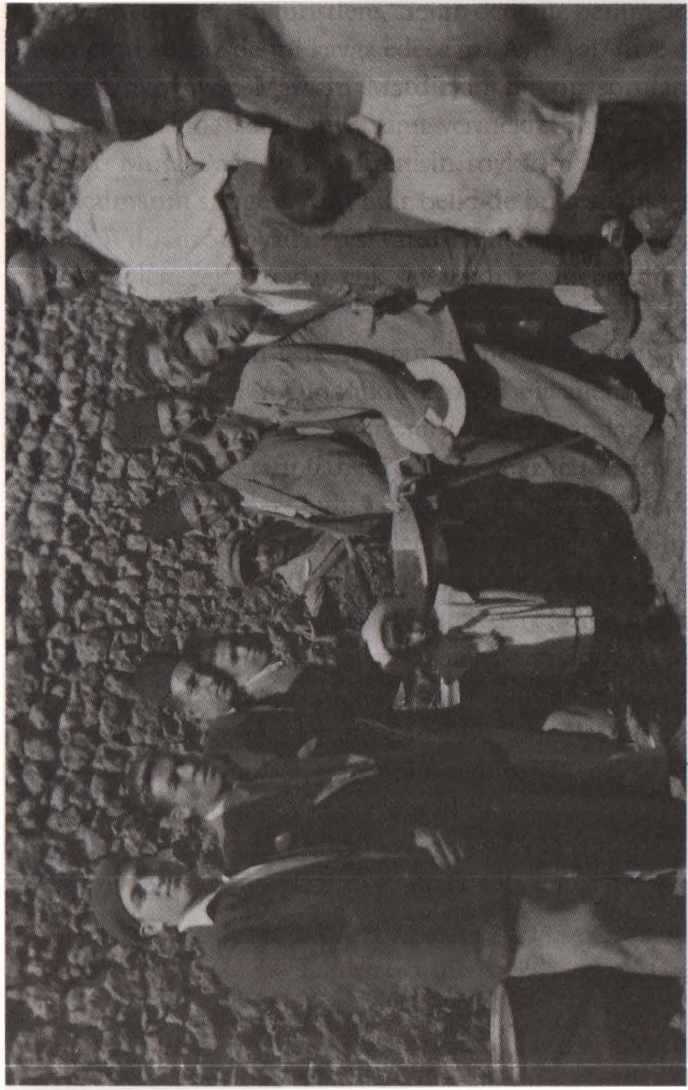
Kadın işçiler ve makineci Tatyos Bakkalyan, Vosdayn tekstil fabrikası önünde poz veriyor. 1935-1938, Bityas. (Tateos Bakkalyan'ın izniyle, Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Hraç Papazyan, Nişan Palancıyan ve Vahe Setyan'ın kurucusu olduğu Vosdayn tekstil fabrikasının dolgu makineleri başında bir işçi (Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

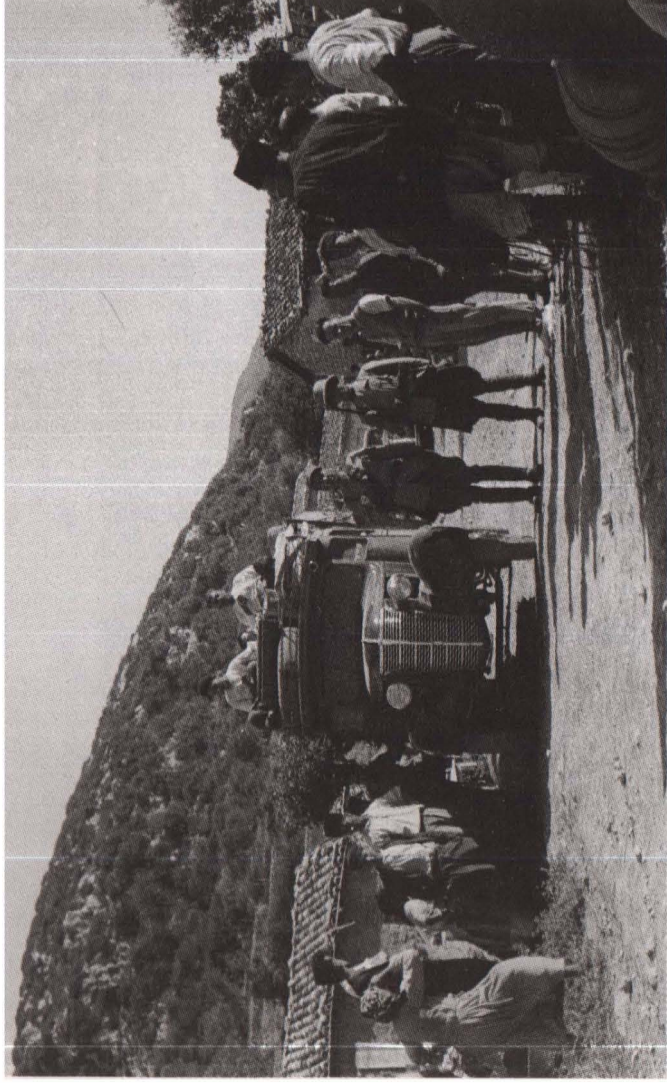
Vosdayn tekstil fabrikasının dokuma tezgahları ve makineci Tatyos Bakkalyan
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Surp Asdvadzadzin kutlamaları, kazanlarda harisa kaynatılıyor, Bityas, 1931
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

Kıbrıs'taki Melkonyan Okulu'nu yeni bitirmiş olan Tovmas Kartunyan'ın köyü ziyaret etmesi vesilesiyle Hıdır Beg'in meşhur söğüt ağacı altında toplanılmış. Soldan sağa Tovmas Kartunyan (beyaz kıyafetli), Tovmas Maduryan (ayakta), Khaçer Kartunyan (oturmuş), Kh. Mıgırdiçyan (ayakta), Khaçer Kadiyan, Dikran Maduryan (şapkalı) (Hayko Kadiyan Arşivi, Berlin).

1939'da Hatay'ın Türkiye'ye iltihakıyla bölgeden ayrılan Ermeniler, Yoğunoluk, 1939.
(Vahram Shemmassian koleksiyonu, Los Angeles).

İÇİNDEKİLER

Başlarken	7
I - Türkiye: Biraz İstanbul'da, Biraz Musa Dağ'da	23
Hep Vakıflı'yı Görürüm Rüyamda <i>Nektar Arslanyan</i>	29
Geri Döneceklerini Düşünerek Gittiler <i>Boğos Gökçe</i>	35
Soyadım Keşişyan'dı, Okuyan Oldu <i>Sara Demirci</i>	39
Rüya Kaldı Her Şey, Rüya <i>Maryam Mardiryan</i>	45
Çok Zorluk Verdiler Bize <i>Arpine Kartun</i>	53
Millet Giderken Dedem Kolumdan Tutuyordu, Çalmasınlar Diye <i>Musa Emlikyan</i>	59
Vakıflı'ya, Yoğunluk'a Giderseniz Keserler Sizi <i>Lulu Freyçoğlu</i>	71
Ninem, Fransız da Sattı Bizi Dedi <i>Bedros Manca</i>	75
Biz Şans Eseri Kaldık, Keşke Tüm Ermeniler Kalsaydı <i>Panos Çapar</i>	93
Beni Evlatlık Verdikleri İçin Kaldım <i>Araksi Silahlı</i>	101
II - Lübnan: Gayan mı, Yeni Vatan mı?	105
Türkçe Söyle, 101 Senelik Nine Size Selam Söyledi De <i>Araksi Kendirciyan</i>	111

Kiliseyi Yıkmişlar, Ahır Gibi Kullanmişlar <i>Sarkis Hagop Ayntebliyan</i>	115
Kamyonla Geldik Göçmenler Gibi <i>Manuşag Arakel Kendirciyan</i>	119
Ankar Çok Güzel Oldu Ama Biz de Bittik <i>Yeğya Balabanyan</i>	123
O Köprüyü Çıktın mı, Oradaki İlk Bizim Evimizdi <i>Maritza Ohannesyan</i>	127
III - Ermenistan: Ararat'a Bakarken Musa Dağ'ı Hatırlamak	133
Babam Çok İstemişti Musa Dağ'a Gitmeyi ama Başaramadı <i>Movses Bislarmyan</i>	139
İki Kardeşimden Biri Göç Yolunda, Diğeri Ankar'da Öldü <i>Ankin Zeitliyan</i>	143
Musa Dağ Uyumadan Önce Gözlerimin Önünden Geçiyor <i>Zaruhi Gabagyan</i>	151
Fransızlar Gidecek, Sancak'ı Türkiye'ye Verecekler <i>Movses Ėazaryan</i>	157
Mezarlığımızın Yerine Kahvehane Yapmışlar, Ailem Orada (..) <i>Kevork Vrtanesyan</i>	163
15 Günlüğüne Beyrut'a Gidiyoruz Diye Çıktık, Bir Daha Dönmedik <i>Arsen Canyon</i>	169
IV - Fransa: Yeniden Üç Renkli Bayrağın Altında	181
Bizim Tarafta Alevi, Rum, Ermeni Kardeş Gibi Yaşardık <i>Kohar Mardiryan</i>	185
Sebeplerin Ciğeri Kebap Olsun Derlerdi <i>Zabel Mardiryan</i>	193
Sonsöz Yerine	199

Ահալինին կիտիշի
Մուսա տաղ 1939

Ahalinin Gidişi
Musa Dağ 1939

**Ժողովուրդին մեկնումը
Մուսա լեռ 1939**

**The Departure of the People
Musa Dagħ 1939**

Սերտար Զորունու

Serdar Korucu

հարցազրույց

interview

Թրքերեն

Turkish

Յունուար 2021, Ստանպուլ

January 2021, Istanbul

1939'da Hatay'ın Türkiye'ye iltihakı, Ermeniler için yeni bir göç dalgası başlattı. Bu çalışma, bölgede yaşayan Ermenilerin hafızasında o dönemin nasıl yer ettiğini kayıt altına almak için yapıldı. Ancak, hafızasına başvurulmuş isimler sadece bellekleri güçlü oldukları için seçilmedi. Hiçbiri iki kıtaya yayılmış İstanbul'un yüzlerce yıldır üst üste binmiş sokakları, caddeleri, meydanları arasında ustalıklı yolunu bulan bir taksici ya da antikçağdan kalma uzun replikleri hatasız ezberleyen, hitabetiyle büyüleyen usta birer tiyatrocudur değil. Tek ortak noktaları, "ahali gitmeden", yani 1939'dan önce Musa Dağ'ın eteklerinde doğmuş olmaları. Bazıları orada kalmayı tercih eden ailelerin çocukları, bazılarıysa gidenlerin. Röportaj yaptığımız insanlardan çok azı Musa Dağ'da yaşıyor, geri kalanı İstanbul'da, 1939'daki göçün ulaştığı yer olan Lübnan'ın Suriye sınırına yakın bölgesi Ancar'da, Sovyetler'in çağrısıyla gittikleri Ermenistan'ın başkenti Erivan'da, dini merkezi çevreleyen şehir Eçmiyadzin ve dağlarının adını taşıyan Musaler kasabasında, son olarak Fransa'da, Paris'te...

Ahalinin Gidişi, anayurtlarından sayısız kez göçmek zorunda kalan, bugün dünyanın dört bir yanına dağılmış Musa Dağlı Ermenilerin hikâyesini anlatıyor.

